

**ТРАВЕНЬ-
ЧЕРВЕНЬ**
2017
№ 3 (135)

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Головний редактор
В. О. Дятлов

Заст. головного редактора
О. Б. Коваленко

Редакційна колегія
В. О. Дятлов
М. К. Бойко
О. Г. Самоїленко
А. М. Боровик
Г. В. Боряк
Є. М. Луняк
О. Б. Коваленко
О. О. Маврин
О. П. Моця
Ю. А. Мицик
А. М. Остряк
С. О. Павленко
В. М. Половець
Г. В. Палакін
С. М. Свистович
Т. В. Чухліб
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада
І. М. Аліфіренко
О. Я. Гранін
Г. Ю. Івакін
С. Л. Лаєвський
Д. М. Лозовий
В. В. Мельничук
П. М. Мовчан
М. О. Носко
Н. Б. Реброва
І. М. Ситий
Ю. О. Соболев
О. П. Рєєнт
В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор
О. В. Каченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 14 від 22 червня 2017 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Тимів І. Татарські набіги на українські землі
в 30–40 рр. XVI ст. 3

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Ситий І. Міські печатки Козацької України та
короборачійні формули документа. 20

Пиріг П., Коноплія Ю. З історії села Карпилівки на Козелеччині . . 27

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Морозова А. З історії ставлення парафіяльного священика
в середині XVIII ст. 39

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії
Сіверщини (друга половина XVII–XVIII ст.) (частина 6)
Два незначних універсали гетьмана Івана Мазепи і донос на
мазепинців (підготовка до друку, коментар о. Ю. Мицика) 43

Блакитний М. Документальні матеріали до історії
Чернігівської чоловічої гімназії початку XX ст. 87

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ.

Щоденник відступу шведського короля до Бендер
після Полтавського бою (переклав і підготував
до друку О. Герасимчук) 96

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА

Дедикація Лаврентія Кривоноса «Кіот срібнокований»
(підготовка до друку, коментар та переклад із польської
та латинської мов о. Юрія Мицика та Ольги Циганок). 111

РОЗВІДКИ

Сердюк І. Контрацепція в суспільстві Гетьманщини та її
(не)застосування. 120

Пархоменко В., Ячменіхін К. Кавказька війна в російській
історіографії початку XXI століття. 127

Лашук Н. Масонство Російської імперії в англомовній
історіографії кінця XIX – початку XXI століття. 135

Нікітін Ю. Стан позашкільної жіночої освіти у другій половині
XIX ст. (на прикладі земських недільних шкіл Сумського повіту
Харківської губернії). 142

Кириченко В., Пилипенко В. Чернігівське екскурсійне бюро
(1919–1924 рр.) та початок шкільного туризму
на Чернігівщині. 148

Сидорович О. Місце і роль пайовика у споживчій кооперації
УРСР у другій половині 1940-их – 80-их рр. 154

Половнікова С. «... Якби я знав, що тим здобуду її кохання,
я б зараз поїхав круг світа»: до взаємин Михайла Грушевського
і Марії Вовк-Карачевської. 162

ЮВІЛЕЇ

Половець В. Опанас Васильович Маркович. 1822 – 1867 рр.
(До 195-річчя з дня народження) 165

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Кужільний І. Книжка про носіїв одного прізвища. 171

Павленко С. Ситий І. М. Козацька Україна: печатки, герби, знаки
та емблеми кінця XVI–XVIII століть. – Київ, 2017. 174

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Клепак А. До 100-річчя початку Української революції
1917–1921 рр. 176

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК (447. 8) : 94 (560) «XVI»

Іван Тимів

●

ТАТАРСЬКІ НАБІГИ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 30-40 рр. XVI ст.

У статті розглядається двадцятилітній період збройного протистояння турецькому й татарському наступові на українські землі у 30–40 рр. XVI ст. Схарактеризовано джерела, в яких містяться відомості про вторгнення на українські землі; розкрито причини та мотиви активізації наступальної зовнішньої політики Криму та динаміку ворожих нападів; з'ясовано стан обороноздатності українсько-польсько-литовських військових сил; визначено регіони, охоплені набігами, стратегію і тактику нападників, оборонні заходи польського й литовського урядів; окреслено приблизні демографічні втрати населення, спричинені татарськими наскоками.

Ключові слова: джерела, татари, напади, полон, походи, бойові зіткнення, втрати.

Хронологія татарських набігів зазначеного часового відрізка ще не була предметом окремого дослідження в українській історичній науці. Лише поодинокі згадки у джерелах та наукових студіях сигналізують про активний спротив ординському наступові у другій чверті XVI ст.

У вітчизняній історіографії цій проблемі певну увагу приділяли історики Денис Зубрицький [15, с. 155], Михайло Грушевський [9, с. 55–65, 102–144], Віра Панашенко [26]. Остання висвітлювала військовий та зовнішньо-політичні аспекти османського наступу на українські землі.

Ярослав Дзира [10, с. 98–99] простежив тяглість ординських набігів на українські землі за хроніками Бельського. Торкалися обставин ординських набігів Олександр Галенко [6], Наталя Яковенко [35, с. 185–189], Борис Черкас [30–32].

Ірина Ворончук [3], проаналізувавши літописні відомості про набіги, зафіксувала в означений період шість ординських нападів: унаслідок лише двох із них – 1532 р. і 1538 р. – Волинь втратила 15 тис., а Поділля – 1 тис. жителів [3, с. 97, 91]. Продовжуючи студії із хронології набігів, дослідниця уклала каталог татаро-турецьких нападів на Волинь у XVI – першій половині XVII ст. [4, с. 580–583].

Тарас Чухліб звернув увагу на оборону Черкас від навали кримців навесні 1532 р. [33, с. 80].

У зарубіжній, зокрема польській історичній науці, питання османських і татарських завоювницьких дій і грабіжницьких набігів вивчали такі дослідники, як Константин Гурські [45], Тадейш Корзон [48], Єжи Охманські [52, с. 189–203], Лешек Подгородецькі [56, с. 101–102], Марек Плевчинські [54; 55] та ін.

Джерельною основою розвідки є звістки українських літописів [10; 11; 16] та польських хроністів [49; 50; 58], офіційні урядові документи (королівські накази, реляції, листування з місцевими урядовцями [42, с. 71, 86–87, 88, 163–164, 197, 280–281, 286–287, 295], нотатки учасників подій [43] та ін.

© Тимів Іван Миколайович – старший науковий співробітник Краєзнавчого музею Калущини.

Чимало цікавих повідомлень про військові походи ординців в українські землі містить опублікована частина архіву князів Сангушків зі Славути. Власне, там є розлоге листування можновладців зі своїми підданими, зокрема королівські універсали та інші документи. Один із таких документів містить згадана вище збірка. Це «Універсал короля Сигізмунда I до князя Андрія Сангушка та сина його князя Федора й усієї володимирської шляхти з дорученням бути готовими до відсічі татарам [...]». Документ датований 1 серпня 1533 р. Він складений у Вільні писарем Іваном Горностаєм староукраїнською мовою [41, с. 420–421]. В універсалі король повідомляв підданих про те, що «цар перекопський із братом своїм Іслам солтаном вийшли в поле з великими людьми своїми і стоять у 15 милях від замку брацлавського». Далі монарх наказував нікому «з місць своїх не рушати, а збройно з усім почтом служити» [41, с. 420].

В іншому листі, датованому початком червня 1534 р., мовиться про напад татар на володіння князя Іллі Острозького на Волині, спустошення краю та похід ординців на Поділля [40, с. 602].

Певну інформативність щодо польсько-кримських взаємин містить дипломатичне листування 1532–1545 рр., опубліковане польським орієнталістом Даріушем Колодзейчиком [47, с. 681–739].

Українські літописи хронологію історичних подій в Україні, у тому числі й тих, що стосуються татарських набігів, традиційно розглядають без зайвої деталізації. Так, автор «Острозького літописця» зафіксував три ординські набіги (1532, 1534, 1550 рр.), які припали на розглядуваний період, причому один із нападів був комбінованим, себто здійснювався з участю турецьких яничарів [2, с. 126, 127].

Важливим інформаційним джерелом про ординські набіги зазначеного періоду є листування між урядовцями різних рівнів. У листах часто повідомляється про чисельність захопленого ясиру, напрямки руху татарського війська, масштаби руйнувань тощо. Один із таких листів (№ 32), написаний 29 жовтня 1534 р. у Кам'янці Станіславом Лянцкоронським до високопоставленого краківського урядовця Северина Бонера, сповіщав про вторгнення татар на Волинь у 1534 р.: «Татарське військо пограбувало Волинську землю, вибрало 15-тисячний ясир [51, с. 75], захопило в полон князів Заславських, багато шляхти та посполитих людей. Кажуть, що скоро й до нас (*на Поділля*. – **І. Т.**) вони прийдуть. Якщо прийдуть, – каже С. Лянцкоронський, – то, сподіваюсь, їхньої появи на Поділлі й у Галицькій землі, аж до Львова спустоштимуть» [51, с. 76]. Наведений витяг із листа яскраво передає атмосферу тривоги, якою в той час було охоплено тоді магнатів і людність краю.

Повідомлення про напад татар на Поділля й Волинь у жовтні 1534 р. знаходимо також у хроніці Бернарда Ваповського [58, с. 255].

Важливі відомості про ординські набіги та заходи оборони і збройного протистояння татарським і турецьким вторгненням містять листи та інші документи, опубліковані у відомому зібранні Акта Томіціна [37–40; 37, № 18, с. 22; № 237, с. 227, № 239, с. 228; № 381, с. 368; 38, № 82, с. 83–84; № 107, с. 102–103; № 335, с. 313–315].

Тим часом, оборонна система польської і литовської держави була ненадійна на кордонах Польського королівства: катастрофічно не вистачало захисників, нерегулярною була оплата, матеріальне постачання тощо.

У володіннях Литви на кошти скарбу були зведені дві лінії замкових укріплень.

Татарський ротмістр

Перша проходила по Південній Київщині та Східному Поділлі. Складалася вона з замків у Каневі, Черкасах, Звенигороді, Брацлаві й Вінниці та мала продовження на підвладному польській Короні Західному Поділлі. Замки у Каневі й Черкасах мали створити заслін татарським походам, що скеровувалися вглиб князівства, в напрямку до Вільно. Замки у Звенигороді, Брацлаві й Вінниці повинні були перешкодити просуванню татар на Волинь і далі на Червону Русь. Ці фортифікаційні споруди частково зі своїм завданням впоралися. Про це свідчать неодноразові спроби татар їх зруйнувати. Нападники знищували укріплені пункти, як-от: Брацлавський, Канівський замки, а Звенигородський стирали з поверхні землі кілька разів, остаточно на початку 1540-х рр. Проте оборонна лінія не була суцільною. Обхідними шляхами ординці легко минали наявні замки. Для ліквідації цього недоліку була зведена друга оборонна лінія з замками в Острі, Любечі, Києві, Житомирі, Кременці, Луцьку, Володимирі. Однак розташовані вони були, з точки зору географії татарських нападів, менш вдало. Проблемаю обороноздатності краю було й те, що низка замків Київщини та Східного Поділля була руйнована ординцями. Так, на початок XVI ст. перестали існувати такі оборонні пункти, як Караул, Качибей, Торговиця, Животів, Копистерин, Сквиря, Комаргород, Красне [20, с. 84] та ін. Докладний перелік замкових укріплень Київщини й Поділля підготував і видав Олег Мальченко [22, с. 90–307].

Однак невеликі прикордонні замки не задовольняли потреб масштабної оборони. Не вистачало коштів для утримання регулярного війська на пограниччі, почергові «польні сторожі» бояр, які роз'їздами чатували на татарських шляхах і переправах, могли зупинити просування лише дрібних татарських ватаг [35, с. 185].

Отже, для еліти князівства було зрозуміло, що навіть наявних двох оборонних ліній бракує для організації дієвої оборони. До цього, як негативний чинник, додавалася малоефективна система мобілізації військових сил. До війська мобілізувалися почти князів і панів. Тривало це інколи до кількох тижнів. За цей час татари встигали набрати кількатисячного полону, майна і встигали навіть повернутися в Крим [35, с. 83–84].

Так було й на інших ділянках оборони, зокрема на Поділлі, де перша прикордонна сторожа перебувала в Барі, а друга – за 20 миль – в Синєполі. За таких умов передова сторожа в разі нападу орди не встигала швидко сповістити замки, бо татари за добу долали 30 миль, залишаючи форпост у себе в тилу. Тому вирішено було передову сторожу розмістити всього за кілька миль, щоб можна було завчасно повідомляти населення про небезпеку нападу. Це дало свій результат – знищення татарських відділів стало більш успішним, що змусило загарбників змінити тактику. Тепер вони вибиралися по здобич уже не сотнями по 200–300 воїнів, а дрібними загонами із 50, 40, 30 і навіть 10 вершників [28, с. 126].

У 1533 р. О. Дашкович на Пйотрковському сеймі знову виступив із проектом створення козацького реєстру та військової флотилії на дніпровських островах, однак він так і не був втілений у життя (*попередній оборонний проект подано ще 1524 р.*) [50, с. 81]. «Він радив, щоб на Дніпрі постійно тримали дві тисячі війська, котре б боронило на чайках від татар переправи до нас, а ще кількасот кінноти з тим, щоб їх забезпечувати провіантом для патрулювання сухопутних татарських шляхів» [8, с. 379]. Нижче дніпровських порогів, на островах, пропонувалося збудувати кілька міцних фортець [9, с. 81]. На жаль, проект О. Дашковича зі створення на Дніпрі (між островами й порогами) козацької варті та відділу прикриття і забезпечення (500 вершників) так і не був втілений. Проте Йоган Енгель, спираючись на рукописні відомості українських літописів, стверджує, що все-таки «Сигізмунд I виділив козакам смужку землі вище та нижче порогів по обох берегах Дніпра для їхнього перебування і протидії татарам» [12, с. 100, 101].

Відповідні оборонні заходи здійснювалися й у Руському воєводстві, «де польний гетьман Ян Кола (1528–1538 *тут і далі роки правління*) ціле літо по міських околицях [Львова] повільно збирав військо проти татарів, яке стояло коло Панівців» [14, с. 104].

У Королівстві Польському захист від татарів забезпечували три військових угруповання: 1) передня сторожа (*exploratio custodia*), корогви, якої були розташовані

вздовж кордону; 2) відділи безпосередньої підтримки – шість чи сім сотень кінноти під проводом кам'янецького каштеляна, якому підлягали кам'янецький і хмельницький старости; 3) резерви на схід від Львова, у трикутнику Олесько–Буськ–Залозці (тепер Залізці. – **І. Т.**), де подільський воєвода як провідник «оборони поточної» мав спорудити укріплений табір та забезпечити його піхотою й артилерією і взаємодіяти із руським і белзьким воєводами, а також із шляхетським ополченням [7].

Однак чисельність найманих військ на південному порубіжжі Польського королівства вочевидь була малою: наймані кінні загони налічували всього одну-дві тисячі вояків, а збір шляхетського ополчення проти набігу вимагав часу [35, с. 185].

Загалом система оборони Польщі й Литви була придатна до боротьби здебільшого із малими грабіжницькими випадами й рідше із середніми татарськими наїздами. Головною проблемою захисту порубіжжя була видовженість лінії кордону, брак військ та належного фінансування для його ефективного захисту. Таким чином, добротного захисту від татарських і турецьких вторгнень не мала ні Литва, ні Польща.

В умовах постійної загрози нападу головну відповідальність за безпеку південно-східних земель уряди двох держав переклали на ініціативу й особисту винахідливість прикордонних старост київського, канівського, черкаського, вінницького у Великому Князівстві Литовському, а в Польському королівстві – відповідно на кам'янецького, хмельницького, барського адміністраторів та «коронного стражника», до чітих обов'язків входила організація варт і розвідок на татарських шляхах, а також оповіщення місцевого населення про наближення небезпеки [35, с. 185–186].

Водночас королівським урядом робилися певні дипломатичні зусилля з метою погамувати ординські набіги на польські володіння. Ще в 1528 р. в Істамбулі між Польським королівством і Османською імперією було підписано перемир'я на п'ять років – до 1533 р., однак воно не поширювалося на Кримське ханство, котре продовжувало грабіжницькі напади, особливо на українські землі.

Про намагання припинити татарські вторгнення в землі Корони польської свідчить листування монархів. Із листів-відповідей султана Сулеймана I (1520–1566) Сигізмунду I (1506–1548) стає зрозуміло, що король у своїх зверненнях до падишаха через посла Якуба Вілямовського просив султана, аби той заборонив ханові Сахіб Гірею I (1532–1551) нападати на Польщу. У листі до короля, датованому травнем 1539 р., знаходимо такий запис: «Татари з Добруджі, Акерману (*Білгород-Дністровський*. –

Польський драгун

І. Т.) і Кілії приходять з вівцями у польські землі, а потім грабують його (*короля*. – **І. Т.**) підданих» [46, с. 64]. Далі у цьому листі султан повідомляє, що «заборонив ханові нападати», але водночас нагадує королю, щоб той «давав ханові встановлені звичаєм дари» [46, с. 64].

Очевидно, спроби з обмеження ординських набігів були мало ефективними, бо в султанському листі, писаному в жовтні 1540 р., мовиться про те, що «королівський секретар Якуб Вілямовський, який прибув до Порти у складі посольства, скаржиться на напад татар із Акерману на польські землі. У відповідь султан звелів кадію Акерману, щоб той «усіх невільників звільнив, а за напади на Польщу погрожував винуватців покарати й направив відповідні накази до Акерману, Очакова та Кілії» [46, с. 67]. Окремий наказ «припинити напади своїх підданих на королівські замки» був виданий і бейлербею Альгеру [46, с. 68].

Загалом у правлячих колах Польщі

брала верх прогабсбурзька орієнтація, прихильниками якої були коронний канцлер Криштоф Шидловський (1515–1532) та підканцлер Петро Томіцький (1515–1520).

Лише в середині 40-х років XVI ст. зовнішня дипломатична діяльність Польщі набула протурецького спрямування. Однак тодішня політика польського уряду викликала невдоволення шляхти, яка на Пйотрківському сеймі 1544 р. заявила про необхідність підготовки до війни з турками і скликання ополчення [26, с. 120].

Тим часом у Істамбулі були зацікавлені в нейтралітеті Польського королівства, бо це давало можливість османам безперешкодно продовжувати наступ на Балканах, Середземномор'ї та в Центральній і Східній Європі. У зв'язку з цим у 1547 р. було підписано ще один польсько-турецький «вічний мир». Згідно із укладеним мирним договором, Польська держава відмовлялася проводити самостійну зовнішню політику стосовно Угорського королівства і Молдавського князівства, а також зобов'язувалася не вступати в антитурецькі союзи. Султан, у свою чергу, брав на себе обов'язок не порушувати польські кордони [25, с. 169].

За таких умов і кримський хан змушений був обмежити військові походи в польські й українські землі, натомість постійно вимагаючи збільшення упоминок [17, с. 40; 25, с. 169].

Однією із претензій кримчаків було зволікання польського уряду із виплатою упоминок. Німецький історик Йоган Енгель зауважив, що кримський хан Іслам-Гірей (1532) «знову забажав річної плати в 15 тис. дукатів, бо інакше він, мовляв, не може погамувати своїх мурз» [12, с. 99].

Не обминули татари українських територій і в 1532 р. На початку березня почалася облога черкаського замку, яка тривала тринадцять днів. За іншими повідомленнями – 30. Так, зокрема, стверджує історик Віктор Мандзяк, на думку якого, «напад був зумовлений як активними діями О. Дашковича проти Криму, так і тією обставиною, що в місті перебував претендент на ханський престол Іслам-Гірей [5, с. 194; 10, с. 98; 56, с. 94–95; 21, с. 83; 22, с. 285; 23, с. 362–363].

Похід об'єднаних татаро-турецьких військ розпочався навесні 1532 р. Кримське військо вторглося на Подніпров'я. Очоловав його хан Саадет Гірей I (1524–1532). У складі ханського війська було 1500 турецьких яничарів із 50 гарматами. Татари взяли в облогу Черкаський замок, однак усі їхні атаки були відбиті військовим загоном під орудою місцевого старости Остафія Дашковича (1529–1535) та місцевими жителями – народними ополченцями [9, с. 9; 12, с. 99; 19, с. 108; 26, с. 128; 33, с. 80; 35, с. 186]. Про цей новий прихід чужинців автор «Острозького літописця» сповідав так: «Того же року цар перекопський на Черкасіх, маючи с собою діл 50 і єничаров до кілька тисяч, Остафія [Дашковича], старосту черкаського, добувал, а іже єму нічого не вчинил, з ним ся поєднал» [2, с. 126].

Як військовик, О. Дашкович безпосередньо брав участь у розвідувальних операціях проти татарів. Характеризуючи військові якості старости, історик Михайло Грушевський писав: «Його лице, весь вигляд тіла й одежа все було чисто татарське. Він знав їх мову і, часто буваючи в розвідах, зіставався непізнаним у їх таборі; його вважали за татарина, і завдяки тому, довідавшись про їх (*tatar*. – *І. Т.*) справи, він розбивав їх наголову» [9, с. 92].

Одним із політичних мотивів ординського вторгнення в українські землі у 1532 р. Александр Гваньїні вважав суперництво між нащадками хана Гірея Саадет Гіреєм та Іслам Гіреєм за владу: «Року 1532, – каже хроніст, – Іслам-солтан, підбуривши заволзьких татар, почав битву з братом Сат-Гіреєм, але був ним розбитий і втік до Польщі, де король дозволив йому жити біля Черкас. Але Сат-Гірей, довідавшись про нього, став переправлятися з військом через Дніпро. Потужно штурмуючи місто протягом тринадцяти днів, він нічого не міг йому вчинити ні вогнепальною зброєю, ні вогнем, і взагалі даремно втратив багато війська, бо черкаський староста Остафій мужньо боронився» [8, с. 378]. Цей приклад військової невдачі ординського війська вказує на те, що далеко не кожний похід татар був переможним.

Успішна оборона Черкас навесні 1532 р. стала, на думку Ю. Михайлюка, можливою не тільки завдяки умілим діям старости О. Дашковича, а й своєчасній підмозі з боку

польських військ, наближення яких змусило війська хана Саадат Гірея відсунути [24, с. 137, 138].

У політичному відношенні, на думку історика Віталія Ластовського, похід кримського хана на Черкаси був задуманий у Стамбулі з провокаційною метою – зірвати можливість підписання миру та перемир'я між Московією та Польсько-Литовською державою. З його погляду, «є підстави вважати, що похід Саадат Гірея був серйозною міжнародною акцією, запланованою в Стамбулі. Версію про те, що хан виконував пряму вказівку Порти, підтверджує і той факт, що, йдучи на Черкаси, кримський ординський загін взяв із собою всю наявну артилерію: 50 гармат та особисто очолив військо у поході, взявши також півтори тисячі яничар, які, очевидно, мали подвійне підпорядкування – султанові й хану. Вдала воєнна акція, наголошує дослідник, могла б укріпити позиції хана в Криму, здобути прихильників і сильного союзника – Московію у протистоянні Польщі й Литві, а також отримати упоминки». Нарешті та обставина, що Саадат Гірей не був засланий на Родос, як інші хани, а залишився в імперії як пожиттєвий пенсіонер султана, також є підтвердженням домовленості між володарями [21, с. 88–89, 91].

Тим часом татари відступили від Черкас, не штурмуючи не надто укріпленого замку, маючи очевидну чисельну перевагу. Це сталося тому, що Черкасам, імовірно, була відведена роль «підсадної качки», а головною ціллю татар і московитів був Київ, який мали атакувати війська Василя III. Тому тактичним завданням кримців було виманити на себе військові загопи Польсько-Литовської держави для полегшення бойових дій з боку П. Рареша та Василя III. Розпорошення основних бойових сил королівства між Покуттям та Черкасами, а також на кордоні з Московською державою фактично призвело б до того, що Київ залишився б абсолютно беззахисним [21, с. 91].

Ставши на початку 1533 р. кримським ханом, Сахіб-Гірей продовжував великодержавний курс своїх попередників, спрямований на розширення кордонів ханства. Вже в другій половині липня 1533 р. кримці під проводом Сахіб та Іслам Гіреїв наблизилися до Поділля, зупинившись за 15 миль від Брацлава. Приводом до вторгнення було прагнення кримських зверхників помститися за козацькі напади на татарське військо під час його походу на Московію, а також шляхом пограбування українських земель піднести бойовий дух свого війська перед черговим походом на Рязанщину. Однак вдалі воєнні приготування на Волині й Поділлі дали змогу уникнути ворожого нападу, хоча у прикордонних сутичках польський обоз, очолюваний Язловецьким, був розбитий татарами. Зате наприкінці серпня 1533 р. кримці таки напали на Київщину та Поділля. Однак татарські чапули вчасно перехопив і розгромив київський воєвода Андрій Немирич із прикордонним військом. На Поділлі й Волині нападників у кількості 800 воїнів розгромив князь Ілля Острозький [31, с. 118, 119, 120; 32, с. 216, 217; 39, с. 484–485; 52, с. 363; 58, с. 246].

Одним із підсумків протурецької польської політики було підписання в 1533 р. посольством, очолюваним П. Опалінським, «вічного миру» з Османською імперією [39, с. 64–66; 46, с. 44–45]. Константинопольський мирний договір стосувався також Кримського ханства, Молдавії з одного боку і Литви – з другого. Він забороняв українським поселенцям із подніпровських повітів нападати на татарські улуси, татари при цьому продовжували розбійницькі напади [13, с. 23]. Відповідно в договорі було обумовлено, що султан забороняє ханові організовувати наїзди на королівські землі [46, с. 44]. У дійсності цей документ не був обов'язковим для кримських татар, які без відома Порти продовжували набіги на українські землі. Один із таких рейдів у 1534 р. татарське військо вчинило на Волині. Під час нападу були спалені околиці Вишневеця, а саме місто й замок взяли в облогу [26, с. 129].

Напад ординців, вчинений улітку 1534 р., охопив значну частину українського Поділля: «Того же року татаре були о святом Іллі», – каже літописець [2, с. 126]. Літній напад орди досяг українських земель на свято Іллі, яке тоді припадало на 20 липня (*тепер воно припадає на 2 серпня. – І. Т.*), здебільшого він охопив Волинь і Поділля. Завдяки оборонним заходам польського уряду татари змушені були відійти, але встигли вибрати великий ясир – близько 15 тис. осіб [2, с. 152; 32, с. 120–121]. Про

цей набіг збереглися чи не найповніші відомості стосовно кількості напасників і поневоленого люду. «Цього ж року, – зауважує хроніст, – десять тисяч татар несподівано напали на Волинь. Там вони вчинили великі шкоди – спалили передмістя Заслава, з п'ятнадцятьма тисячами полонених відійшли назад» [8, с. 379]. Якщо українські літописи датують вторгнення орди липнем 1534 р., то польські хроністи М. Бельський і М. Стрийковський вважають, що це вторгнення сталося саме восени 1534 р. [10, с. 98; 50, с. 2065]. Матвій Стрийковський писав: «Року 1534 р. татари Волинь спустошували. Із ними ротмістри польські, зокрема Язловецькі билися. В'юнкий (*спритний*) козак Хмельницький теж розбив їх загін під Заславом» [49, с. 397]. Йоган Енгель стверджує, що «татари восени 1534 р. заповнили Волинь, спалили передмістя Заслава. Дрібніші їхні зкупчення були вгамовані [Єжи] Язловецьким, а під Заславом – козаком Венжином Хмельницьким» [12, с. 101]. Із огляду на хронологічну близькість літописних свідчень до описуваних подій точнішими, очевидно, слід вважати літописні звістки, хоча вітчизняні історики надають перевагу пізнішому датуванню цієї події.

Восени 1534 р., скориставшись вторгненням московських військ у литовські й білоруські землі, десятитисячне військо білгородських татар наблизилося до Поділля, але, отримавши відомості від полонених про оборонні заходи кам'янецького каштеляна і колишнього польного гетьмана Яна Творовського, степовики, лише спаливши передмістя Заславля (*ідеться про м. Заслав. – І. Т.*), відступили [31, с. 122; 10, с. 98].

Про цей напад автор «Острозького літописця» повідомляв: «Того же року татаре предмістя у Жаславлю (*давнє місто Заслав, нині Ізяслав – центр Ізяславського району Хмельницької області. – І. Т.*) спалили» [2, с. 126]. Хроніст Мартин Бельський з цього приводу зауважив: «Восени підготувалося десять тисяч татар до Русі й Поділля вторгнутися, але від полонених дізналися, що гетьман із немалим числом жовнірів готові до відсічі, повернулися, після чого передмістя Заславля спалили і з п'ятнадцятитисячним ясиrom відійшли» [50, с. 1065].

Іншу причину утримання татар від нападу подає Й. Енгель: «Татари вже подолали чотириденні переходи і вже готові були вдертися на Поділля, однак прибуття ханського посланця із подарунком у 10 тис. дукатів заспокоїло грабіжницький порив ординців» [12, с. 100]. Завдяки отриманню багатих упоминок, кримський хан Сахіб Гірей (1532–1551), тимчасово припинивши напади татарських військ на польські й литовські землі, попрямував у Московію [26, с. 129].

Підсумовуючи сказане, слід зауважити, що початок 30-х рр. був відзначений активізацією зовнішньої політики Порти і Криму, володарі яких намагалися впливати на перебіг міжнародних подій на свою користь, допускаючи вторгнення військ як до Польського Королівства, так і до Великого Князівства Литовського, у складі яких були українські землі.

Тим часом збройне протистояння мусульманському світові, особливо на турецько-татарському порубіжжі, змушує польсько-шляхетські військові формування до більшої згуртованості й мобільності в діях супроти ординців. Часті спустошення татарськими польських колонізованих територій змушують шляхту посилювати військовий тиск на прикордонні турецько-татарські території та залучати українське населення до військових операцій проти степових напасників [36, с. 167].

Незважаючи на мирні відносини польського королівства з османами та особисті контакти Сигізмунда із Сулейманом, ворожі набіги на українські землі тривали. Турки й далі інспірували ординські набіги. Вже в 1536 р. татарські війська вторглися на Поділля, напали на Летичів і спалили його [26, с. 129].

У 1537 р. татари знову з'явилися на Київщині, але були розгромлені військом київського воєводи Андрія Немировича (воєвода 1514–1541) і канівського намісника [Кирила] Чижа [19, с. 108]. Перемога стала можливою завдяки об'єднанню військових зусиль урядовців і українських магнатів. Ці позитивні результати в боротьбі з нападниками засвідчені згаданим успішним розгромом татарських чапулів на Київщині у 1537 р. [24, с. 137, 138]. «Цього ж року на краківському сеймі було ухвалено посполите рушення руських земель проти раптового прикордонного ворога, але не відбулося через незгоду панів та шляхти», – зазначено в одній із тогочасних хронік [8, с. 379].

Загалом шляхетське ополчення було потужним гальмом у справі організації оборони краю. Це військо було непридатне для ведення війни з мобільною османською і татарською кіннотою. Воно збиралося надто повільно, як правило, не в повному складі, відзначалося слабкою дисципліною і боєздатністю та низьким бойовим духом [36, с. 167].

Справжніми захисниками українського населення від татарських набігів виступили запорозькі козаки, які поряд із обороною краю здійснювали упереджувальні походи в турецькі й татарські володіння з метою знищення оборонних споруд на Чорноморському узбережжі, звільнення невільників, захоплення здобичі [19, с. 108]. Кримський хан вимагав від польського короля припинення цих походів. Адже «козаки, – писав володар ханату, – нападають на татарські й турецькі улуси. Не дають татарам можливості ходити в московські землі [...]» [17, с. 21–22]. Скарги на козаків звучать і в інших листах перекопського царя до польського короля. Наприклад, у листі «Емин-Кгирей. Солтаново слово» [17, с. 23–24]. А в посланні під назвою «Лист Царский через гонца Бурнаша присланный [...]» мовиться наступне: «Великое Орды вольного Цара Давлетъ-Кирея слово брату нашему Королю Польскому [...]. Украинныхъ замковъ козаки, подшедши подъ улусы наши, многие шкоды учинили» [17, с. 83]. Схоже знаходимо й у ханському зверненні «Лист царський до Короля, его милости, писанный» [17, с. 99–100].

Подібні нарікання надходили й від турецького султана. Тому король Сигізмунд звертався до місцевих урядників вплинути на ситуацію. У листі від 21 липня 1541 р. до Андрія Сангушка, винуватця козацьких бешкетів, монарх наказував скласти реєстр козаків і заборонити їм нападати на татарські й турецькі поселення [42, с. 295–297; 1, с. 109–111].

Найбільше турецьких і татарських звинувачень лунало на адресу прикордонних старост і воєвод, для яких татарські й турецькі урядовці вимагали кари за те, що дозволяли козакам нападати на кримські й османські улуси. Особливі нарікання були на київського і черкаського воєвод, «з відома й дозволу яких козаки нападають із їх замків на татар» [17, с. 77–78]. У відповідь адміністрація прикордонних українських земель відповідала, що боротьба козаків з татарами є єдиним засобом їхнього стримання [19, с. 109].

У лютому 1538 р. волоський воєвода Петрило разом зі своїм волоським і турецьким військом вторгся на Поділля, спалив село Красне, взяв в облогу Ягельницю і Чернокозинці [10, с. 98]. Хроніст Матвій Стрийковський про цю подію повідомляв таке: «Року 1538 воєвода Петрило зі своїм військом волоським і турками вторгся на Поділля місяця лютого, спаливши Червону, обляг Ягельницю й Чернокозинці. Там польські ротмістри швидко супроти них приготувалися, особливо Андрій Тенчинський і Микола Синявський, гетьман польний та інші, і коли (зійшлися) в битві, наші, з обох сторін завдавши флангових ударів, змусили татар відступати через р. Серет, бо коней мали «босих» (*не підкованих*. – **І. Т.**), тоді була велика ожеледиця [...]. Все ж багато волохів і поляків полягло, серед загинувих були ротмістри Пілецький і Венглінський, а Влодека захоплено у полон» [49, с. 398–399].

У вересні 1538 р. прикордонна варта повідомила про переправу через Дніпро кримського війська, яке мало гармати й гаківниці. Волинське і Подільське ополчення перекрили кордон [31, с. 125]. Це були татари під проводом Белека-мурзи, які поверталися із походу на Литву. Саме вони здійснили вторгнення на Поділля і Київщину [3, с. 91; 28, с. 125]. У Євреїновському літописі про цю подію записано так: «Лѣта божия нарожения 1538. Князь Иван Вишневецкий и пан Григорей Александрович Хоткѣвич с пѣнежными людьми в Киеве еще был, а пан Григорей Хоткѣвич не пришол, и пан Андрѣи Немирович, воевода киевский, побил татар Белека мурзу; с ним было татар 600 000» [11, с. 408–409]. Зазначена літописцем кількість напасників неправдоподібна, найімовірніше під орудою мурзи могло бути 6000 воїнів.

Тим часом події зазначеного нападу розгорталися стрімко. Київському воєводі Андрію Немиричу вдалося перехопити напасників і завдати їм поразки. Однак частині кримців, які уціліли, вдалося обминути роз'їзди (*варта, розвідка*. – **І. Т.**) гетьмана

Миколи Сенявського, захопити в ясир людей, які працювали на пасіках і поверталися додому. Навздогін ординцям вирушив барський староста Бернард Претвіч, який наздогнав татар аж на Хаджибейському лимані. Він розбив ординців, звільнив полон і захопив 170 коней [23, с. 344; 28, с. 125; 31, с. 125].

У цей час також відбуваються зміни військових позицій і південних прикордонних старост, які проявляли певну військову активність на території турецько-татарського прикордоння, втягуючи в військові операції поблизу Очакова український елемент [36, с. 167].

Власне, після 1538 р. кількість татарських і турецьких набігів на Київщину помітно зменшилася, що було зумовлено добре організованою відсіччю напасникам. Проте в прикордонних місцевостях ще мали місце окремі сутички із грабіжницькими загонами ординців [19, с. 109].

Навесні 1539 р., коли на Поділля знову напало татарське військо на чолі з Еджібеком, захисником краю виступив Б. Претвич, який очолив загоони Брацлавського, Подільського й Белзького воєводств. Переслідування напасників староста розпочав поблизу Панькович. Наздогнавши ординців, Претвіч почергово розгромив білгородських, очаківських та добруджських татар, захопивши у них 560 коней. Події відбувалися в місцевості Беримбей (*місце бою локалізувати не вдалось*. – **І. Т.**). Саме в цьому місці упродовж однієї ночі 1539 р. загін ротмістра Б. Претвича мав три збройні сутички із ногайцями [9, с. 62; 31, с. 126, 127; 28, с. 125; 23, с. 37].

Уже в 1540 р. Претвич знову двічі розбив татарські відділи. Перший раз тоді, коли кілька сотень їх із Очакова і Білгорода спустошували околиці Бару й Хмільника. У результаті розгрому ординців було звільнено 50 невільників і захоплено 1000 коней. Під час цих сутичок Б. Претвич застосував тактичний прийом перевдягання частини своїх воїнів у татарський одяг, що дозволило максимально наблизитися до ворога і внесло сум'яття в його ряди. Вдруге битва з татарами відбулася восени 1540 р., коли великий загін ординців пішов на Литву. Татари були захоплені зненацька на бродях поблизу Кременчука й розгромлені, полонених правдоподібно було поміняно на християнських бранців на початку квітня 1541 р. [9, с. 63; 28, с. 127; 23, с. 182].

Незважаючи на укладення на початку 1540 р. польсько-кримської мирної угоди, яка дозволила Польській Короні вийти зі стану постійної війни й перейти до стабільніших відносин, сутички між степовиками й українським населенням тривали [31, с. 127–128].

У 1541 р. татарські загоони знову з'явилися на Волині й Поділлі. Про вторгнення орди у волинську землю навесні 1541 р. сповіщає лист короля Сигізмунда I до князя Федора Сангушка від 19 травня 1541 р., в якому король повідомляв про напад татар на Волинь із боку Звенигородського шляху [42, с. 286–287], а на Поділлі степовики вогнем і мечем спустошили околиці Вінниці [26, с. 129]. Тут, біля Вінниці, татари знищили чимало сіл і містечок [50, с. 1185; 10, с. 99]. Це були білгородські й очаківські татари, серед яких налічувалося 300 турків. Сили були нерівні, тому Претвич вирішив напасти лише на один ординський відділ. Рухаючись услід за ордою, він дочекався, коли білгородці відокремилися від решти орди й повернули. Тоді староста, уникаючи відкритого бою через недостатність військових сил, влаштував засідку під Чаплакчеєю і розгромив ворогів, захопивши у полон 150 татар, а їхнього ватажка, бея едисанських татар Атока, посадив на палю. Історик Віктор Мандзяк датує цю подію 1539 роком [43, с. 53; 9, с. 62–63; 28, с. 125–126; 23, с. 359].

У 1541 р. Б. Претвич вартував броди на Південному Бузі, якими татари з ясиром мали повертатися з-під Овруча і Хмільника. Довідавшись про переправу орди, загоони Претвича рушили навздогін ординцям, поспішаючи за ними аж до Очакова, але спізнилися [9, с. 62–63; 28, с. 127].

«Року 1541 татари, вдершись на Русь, вчинили великі шкоди біля Вінниці та інших міст. Бернард Претвич з козаками і черемисами (марійцями) кинувся навздогін, але не встиг відбити захоплений ясир, який татари уже провадили на кораблі для продажу у Кафі. У відповідь він [Претвич] за це добряче помстився: порубав та потопив татарських дітей і дружин, коли ті втікали на воду», – каже хроніст [8, с. 380;

12, с. 105]. Такі відплатні дії козаків за вчинене лихо були звичним явищем у ті часи. Негативною стороною козацьких і жовнірських походів у татарські улуси було те, що вони провокували повторні набіги ординців.

Восени того ж року татари прийшли вдруге на українські землі. В околицях міста Бар белзький воєвода не зміг наздогнати орду і повернувся назад, а Претвич зі своїм військом зостався, знаючи, що татари можуть повторити набіг. І дійсно, невдовзі два татарські загони, керовані Сурмаком і Караджою, повернулися, але були перестрінуті барським старостою і розбиті. Сурмака було вбито, а Караджу з рештою полонених передано воєводі [28, с. 127; 23, с. 31].

Дмитро Яворницький повідомляє про напад козацького загону в 1541 р. на татар, котрі йшли походом на Московщину. Напад стався на р. Каїри, лівій притоці Дніпра, вище лиману. У бою ординці, втративши 20 воїнів і 250 коней, були повністю розбиті [34, с. 10].

Добре налагоджена розвідка допомагала Претвичу вибирати найкращий з можливих варіантів для двобою. Так, зокрема, трапилося і в 1542 р. Тоді староста заздалегідь направив службних на шляхи можливої появи татар, а сам залишився у Барі, очікуючи можливого походу татар у галицькі землі, і не помилився, бо саме у напрямку Бара вглиб країни просувалася татарська кіннота Атарчега-бея. У збройній сутичці ординці були розгромлені [28, с. 127; 23, с. 31]. Тоді ж надійшло повідомлення, що очаківці під керівництвом Белік-мірзи вже наближаються до Черкас. Претвич розіслав загони в напрямку Черкас і Києва. Розвідка доповіла, що татар більше 500 вершників. Переслідуючи напасників до Очакова, Претвич розбив цей загін та ще й інший, який наступного дня збирався вирушити на Бар. Цей татарський відділ барський староста розгромив уночі над Відовем у верхів'ї Берімбога, захопивши очільника татарського війська й 400 коней. Варто також зауважити, що в першій половині 1542 р. Претвич тричі побував на півдні: у січні та, ймовірно, у березні в околицях Очакова (Ачі-Кале), де він розбив Беліка-мірзу, а 1 квітня барський староста уже здійснював напад на Кілію [43, с. 55; 28, с. 127; 23, с. 23].

На 1542 р. припадає спроба розмежування польсько-турецького прикордоння «по Саврані, правому березі Буга і Дніпра». Однак ця турецька пропозиція була відхилена польською стороною, бо це сприяло створенню наближеного до українських поселень плацдарму для татарських набігів. Незгода короля на пропонувану лінію розмежування спричинила нові розбійницькі походи степовиків. У 1543 р. загони ординців з'являються під Лоевом (*тепер прикордонне з Україною селище міського типу в Гомельській області, Республіка Білорусь. – І. Т.*), де Претвич захопив керманича білгородців і очаківців Солтан-Алея. Але у цей же час турецький керманич Мустафа повів ординців у Польщу. Один із відділів цього війська, очолений Асаном, прямував на Київ, а інший, під орудою Карманака, – на Канів. За таких обставин Претвич відправив частину свого війська на Київ, а з рештою пішов на Канівський шлях. Операція з перехоплення ординців завершилася успішно: Карманака було вбито, а Асана захоплено у полон. Серед здобичі, захопленої у татар, було й 200 коней, половина з яких належала туркам [28, с. 128].

Восени 1543 р. татари знову з'явилися на Поділлі. На шляху з Бару в Молдавію. Тут ординці захопили в неволю купців, пасічників та двох воїнів Претвича, що були на варті. Відправлений старостою загін Бернашевського не зміг наздогнати напасників. Проте зустрівся й розбив відділ кримців, що повертався з Литви й захопив усю татарську здобич. У полон до козаків потрапив Татика-бей і 150 татарів [28, с. 128; 23, с. 31, 66].

Повторно на Поділлі ординці побували й у наступному 1544 р. Тоді татари напали на недобудовану фортецю Тернопіль, але не змогли її взяти штурмом, тому розпочали облогу, яка також виявилася невдалою. Невдовзі з-під Сандомира підійшло польське військо, і татари змушені були зняти облогу [57, с. 188; 23, с. 326].

На землях України точилася постійна боротьба між новим осілим населенням¹ і

¹ Правдоподібно, боротьба з ординцями тривала не тільки на польській території, а, власне, й по той бік кордону, тобто у турецько-татарських володіннях, де також проживало українське населення,

татарами, які здійснювали постійні набіги з ближнього прикордоння. Малі татарські загони чинили щоденні напади, унаслідок чого українські селяни не могли виходити в поле для праці й бралися за зброю [36, с. 16].

У 1545 р. кримські й білгородські татари спустошили українські землі навколо Києва, Черкаса, Канева, де забрали значну кількість ясиру [17, с. 21; 26, с. 129; 24, с. 137, 138]. Одна із татарських ватаг під керівництвом Ізіходжі погромила мисливців, які поверталися із ловів.

Сталося це неподалік міста Бар. Претвич вирушив навздогін напасникам. 20 вересня 1545 р. він разом із володимирським старостою Федором Сангушком черкаським Андрієм Пронським штурмували Очаків. Крім звільненого ясиру (20 осіб), вартість якого становила 37 тис. акче (*дрібна срібна монета, що була в обігу на території Османської імперії в XVI–XIX ст. – І. Т.*), завдали збитків на суму 20900 акче. Другий похід на Очаків козаки (800 воїнів) здійснили 13 жовтня 1545 р. [28, с. 129; 23, с. 23–24].

У 1548 р. вояки барського гарнізону чисельністю 120 жовнірів на чолі зі старшим Гославським здобули перемогу над ординцями джамбойлуцького мірзи Сінопода та єдисанського старшого Челея [43, с. 57–58; 23, с. 37].

У 1549 р. татарські військові загони, порушивши мирні домовленості, несподівано проникли на Волинь. Сталося це наприкінці вересня 1549 р. Саме тоді ординці здобули Перемірський замок, а потім вирушили вглиб українських земель. Але, дізнавшись, що проти них іде військо краківського каштеляна (з 1536 р.) Яна Тарнавського (1488–1561) і краківського воєводи Петра Кміти-Собенського (1536–1553 – *роки урядування*), відступили [10, с. 99]. Про обставини цього татарського набігу хроніст Матвій Стрийковський повідомляв таке: «Року 1549, місяця вересня, перекопські татари вторглися на Волинь, де дуже багато шляхти і полону різного вибрали і, князя Вишневецького із жінкою ввіймавши, в орду забрали» [49, с. 403].

Більш повну оповідь про захоплення татарами князя Вишневецького подає Мартин Бельський, який сповіщає наступне: «У тому ж році татари, наприкінці вересня в руських (*українських. – І. Т.*) краях великі шкоди вчинили. Жовніра не було, та все ж Бернард Претвич, Ян Гербурт, Александр і Прокіп Сенявські на татарські загони пускалися, але коли більшість людей не могло вистояти, татари облягли замок у Перемірку (*Передмірка – село Лановецького району Тернопільської області. Раніше вживалась також назва Перемірка. – І. Т.*), який не був забезпечений і людом переповнений, тоді князь Вишневецький не зміг утриматися із дружиною, у неволі татарську потрапив. А коли він із замку вийшов, горстка захисників чинили мужній опір, але ординці, підбадьорені успіхом, замочок спалили і решту (*людей. – І. Т.*) забрали. Від Перемірки рушили далі на Русь. Тоді Ян Тарнавський, каштелян краківський, із Сандомира зі своїми (*жовнірами. – І. Т.*) підійшов до Тернополя, а з іншого боку, від Перемишля до Вишні, наблизився Петро Кміта, краківський воєвода, але, довідавшись, що татари [...] пішли додому, також повернувся» [50, с. 1001–1102].

Сучасник подій Лукаш Гурніцький (1527–1602) про цю подію залишив такий запис: «Того [1549] року татари завдали великої шкоди в руському й подільському краю. Татарин спалив Перемірку, князя Вишневецького з жінкою взяв і багатьох людей християнських забрав до неволі й замордував. Обурені погромом, люди нарікали на послів, через яких було зірвано сейм і [питання] захисту кордонів, тому татарам були відкриті «ворота» до Корони» [44, с. 23]. Відверто натякаючи на беззахисність

котре мусило захищатися від ординців, особливо після козацьких походів у татарські улуси. Річ у тім, що Причорноморське межиріччя Буга і Дністра з 1500–1510 р. набуває статусу володінь османів. Як відомо із листування султана Сулеймана I з королем Польщі Сигізмундом I, у 1542 р. згадані землі були надані кримським ханам як султанський хас, з якого останні були зобов'язані виплачувати щорічний відкуп. А вже після підписання договору розмежування польських і османських територій, все Буго-Дністровське межиріччя до річок Кодима і Саврань де-юре залишалось у володінні османів, але де-факто на цій землі господарювали кримські татари. У свою чергу, задля забезпечення максимальної економічної вигоди, кримські хани на цих теренах розмістили ногайські орди й залюднили простір християнським населенням з суміжних Молдови, Брацлавщини і Наддніпрянщини [Серета О. Аджидере (Овідіополь) в османсько-кримських відносинах другої половини XVIII ст. (за османсько-турецькими документами) // Чорноморська минувшина. – 2013. – Вип. 8. – С. 154].

кордонів держави, львівський літописець Бартоломей Зіморевич зазначив: «Навіть цього року [татари], як виблиск, промайнули через кордони Волині так само з награбованою здобиччю зникли» [14, с. 109]. Король Сигізмунд Август (1548–1572) наказав організувати проти них похід. Малочисельне військо, яке вдалося зібрати, очолив Ян Тарнавський. Через відсутність гармат і коштів король розпорядився львівському міському урядові видати воєначальнику королівські й куплені містом гармати й позичити 3 тис. злотих на оплату війська. Отримавши все необхідне, Тарнавський вирушив проти татар. Однак напасники, не чекаючи його прибуття, повернулися у свої краї [15, с. 155]. Довідавшись про це, припинив наступ і Петро Кміта. Отже, переслідування татар із захопленою здобиччю не було організоване, й ординці безперешкодно повернулися додому.

Згадуючи у своїй праці про події під Переміркою, історик Денис Зубрицький зауважує, що «князівські почти і загони рицарської шляхти були розбиті. Разом із іншими захисниками в полон потрапив князь Іван Вишневецький із сім'єю (*тут помилка, адже в дійсності Вишневецький Іван Михайлович гербу Корибут (1490–1543) у 1549 р. уже не жив.* – **I. Т.**)» [13, с. 23].

Повторили цю неточність і укладачі «Географічного словника Польського королівства», котрі занотували, що «1549 р. дідич Перемірки князь Іван Вишневецький після розпачливої боротьби здався татарам і разом із дружиною Анастасією Олізаровою та дітьми був забраний татарами в ясир» [53, с. 958].

Дещо іншої думки про долю князя історик Володимир Сергійчук. Учений вважає, що під Переміркою загинув князь Федір (Молодший) Вишневецький гербу Корибут. «Молодший син князя Михайла Вишневецького, пише дослідник, під час татарського нападу на Перемірський замок у 1549 р. довго захищався, вийшов із нього, намагався прорвати облогу, але це йому не вдалося, і Федько Вишневецький загинув у битві, а вся його родина була забрана в полон» [29, с. 47].

У тому ж 1549 р. за чотири кілометри від Бара Б. Претвич у черговий раз розбив ватагу очаківців. Удруге перемогу над ординцями староста здобув тоді ж під Брацлавом, де захопив у полон 50 татар і 150 коней. А на Саврані старшини Гославський і Бадовський перемогли загін із 80 ординців [43, с. 58, 59; 28, с. 130; 23, с. 31, 284].

У 1550 р. мав місце черговий набіг ординців на Поділля, унаслідок якого татари захопили Брацлав. У літописі про цю подію читаємо таке: «Року 1550 Браслав от татар взят» [2, с. 127]. Київський літопис зазначену подію також датує 1550 роком [16, с. 75]. Тоді як хроніст Мартин Бельський згадані події подає вже наступним 1551 р., при цьому хронікер наголошує, що то був спільний волосько-татарський похід, яким керував Еліаш, син господаря Петра, що мав свого провідника по українських землях – Мормура. Дійшовши до Брацлава, вороже військо доценту спалило місто, а татари забрали великий ясир [2, с. 153; 50, с. 1107].

Михайло Грушевський звернув увагу й на провокативний характер дій коронних військ на Поділлі. «Для вояків коронних, розложених на Поділю і так само для іншого воєнного люду на Подніпров'ю, – зазначає історик, – був певний інтерес: викликати татарський напад, щоб потім (*під час повернення.* – **I. Т.**) погромити татар. Здобичсю вояки забирали собі й віддавали власникам тільки за певний викуп або й зовсім собі присвоювали» [9, с. 61].

Підкреслюючи взаємність набігів, М. Грушевський стверджує: «Як з татарського боку дрібні наїзди стали звичним явищем, ремеслом для прожитку і практикувалися по кільканадцять разів до року, так і з України розвивалися наїзди на татар – чи то в формі погони, викликані татарським наїздом, чи то в формі реваншу або застрашення на будуче» [9, с. 62].

За спостереженнями вченого, козаки здійснили низку походів у татарські й турецькі володіння. Зокрема, на початку 1538 р. вони вчинили напад на Очаків й пограбували місцеву людність, узимку 1540 р. козаки спустошили околиці Білгорода, а ватаги Яцка Білоуса за Брацлавом погромили купецькі валки. У 1545 р. воїни степу вдруге пограбували Очаків. «Не в інтересах української адміністрації, – підсумовує М. Грушевський, – було занадто приборкувати козаків, і то ще на потіху неприятеля «поганина» [9, с. 102, 106, 107, 111, 112].

Отже, напади з обох сторін мали характер воєнного промислу, суть якого полягала в захопленні здобичі. Водночас часті прикордонні зіткнення поступово переросли в безперервну партизанську війну, погамувати яку не могли ані польсько-литовські, ані кримські урядові чинники.

Розглянуті джерела засвідчують, що в 30-40 рр. XVI ст. ординські війська вчинили 16 нападів (1532, 1534, 1536, 1537, 1538, 1540 (двічі), 1541 (двічі), 1542, 1543, 1544, 1545, 1548, 1549, 1550 рр.). Загалом це були розбійницькі й грабіжницькі походи за здобиччю, з яких більшість – одинадцять (1532, 1533, 1537, 1538, 1539, 1540, 1541, 1542, 1543, 1548, 1549 рр.) – зазнали невдачі через уміло організовану відсіч та оборону. Головний тягар оборони несли прикордонні українські староства. При цьому варто зазначити, що згадані перемоги були здебільшого здобуті не на підступах до українських територій, а під час ординських вторгнень, часто навіть уже після спустошення краю, коли степовики поверталися із награваним майном та ясиром. Тобто загрози руйнування і спустошення українських територій не було усунено.

Та попри зазначені недоліки оборонної системи, спільні дії українських козаків із місцевим населенням завдавали дошкульних ударів ординцям, наступальні дії яких часто переходили із активної фази в згасаючу, значною мірою цьому сприяли й козацькі походи в татарські поселення. Важливо відзначити помітну роль у захисті українських земель від ворожих наскоків представників українського й польського народів. Із боку України ініціатива й активність у боротьбі з ординцями належала козакам, помітну участь в обороні краю брали й місцеві жителі, а з боку Польщі – супроти ординців часто виступали озброєні загони магнатів, польських жовнірів і найманців.

Винятково важливу роль у стримуванні татарських відділів, котрі намагалися проникнути вглиб української території, відіграли прикордонні старости, особливо барський Бернард Претвич, черкаський і канівський Остафій Дашкович, черкаський Андрій Пронський та ін. Саме завдяки їхнім активним наступальним діям татарським набігам було дано належну відсіч.

Наростання збройного протистояння мусульманському світові на турецько-татарському прикордонні сприяло певній консолідації і мобілізації польсько-шляхетських військових формувань із залученням українського елемента до боротьби із сусідами-степовиками. В умовах прикордонної війни важливого значення набув пріоритет військового професіоналізму, а близькість турецько-татарського прикордоння сприяла проникненню в козацьке і шляхетське середовище східних військових традицій.

Важливо також відмітити й певні зміни військової стратегії Криму щодо Литви і Польщі. Якщо до кінця 30-х років XVI ст. кримські хани проводили масштабні воєнні акції із значним заглибленням на територію супротивника, то з початку 40-х років такі вторгнення велися силами невеликих за чисельністю загонів, що сприяло посиленню козацтва і його наступові на кримські володіння.

Проте наступальні дії татарських військ і турецьких загонів завдали чималих збитків українському населенню Польського королівства і Великого Князівства Литовського (далі ВКЛ), уряди яких приділяли недостатньо уваги захисту і зміцненню південно-східного порубіжжя.

Основу оборонної системи становили укріплені міста і замки. Степова сторожа та укріплення забезпечували лише пасивний елемент оборони від татарських наїздів. Вони доповнювалися тактикою активної оборони, що полягала у збройному протистоянні ворогові.

Значні втрати людності були для ВКЛ дуже чутливими та сприяли тому, що степова зона Литовської Русі стояла пустою, загроза набігів стримувала колонізацію степу.

Згідно з повідомленнями літописів, лише Волинь і Поділля в 1532 й 1538 роках втратили більше як 15 тис. населення, яке потрапило в неволю під час набігів у зазначених роках [3, с. 91]. А якщо до зазначеної кількості додати ще 15 тис. ясиру, захопленого татарами в 1534 р., то лише відомі втрати становитимуть більше 30 тис. людей. Демографічні втрати на прикордонних зі степом територіях та у південно-східних воєводствах Польського королівства, спричинені наїздами татар у 40-і роки XVI ст., ще належить установити.

Отже, враховуючи попередні прорахунки й невдачі в організації збройного опору напасникам, боротьба супроти турецьких і татарських набігів у 30–40 рр. XVI ст. стає все більше організованою та цілеспрямованою, що підтверджується численними невдачами ординців під час нападів. Основною оборонною силою стають місцеві загони самооборони, сформовані з українських міщан, козаків і селян. Провідна роль у цьому протистоянні належала українським козакам.

Водночас військові походи козацького війська в татарські й турецькі володіння (1538, 1540, 1542, 1545, 1548–1549 рр.) також мали грабіжницький і руйнівний характер. Хоча під час цих нападів козаки зазвичай постійно визволяли українських (і не тільки) невільників, самі брали турків у полон задля викупу. Своїми діями вони часто провокували нові набіги ординців, водночас сама ймовірність появи козаків була для османів і ординців суворим застереженням на майбутнє.

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : [В 15-ти томах]. – Т. 1: 1361–1598 гг. / Ред. Н. Костомаров. – Санкт-Петербург. Типография Едуарда Праца, 1863. – 325 с.

2. Бевзо О. А. Львівський літопис (Ісписаніє літом от рождества Христова [...] року і по нім імущих) і Острозький літописець. (С кройніки Бельського речі потрібнії вибрані). Джерелознавче дослідження / О. Бевзо. – К. : Наукова думка, 1970. – 198 с.

3. Ворончук І. О. Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаро-турецької агресії протягом XVI – першої половини XVII ст. / І. О. Ворончук // Житомирщина на зламі тисячоліть. – Житомир: М.А.К., 2000. – Т. 21. – С. 86–94.

4. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І. Ворончук. – К., 2012. – 712 с.

5. Гайворонский О. Повелители двух материков. Том. 1: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды / О. Гайворонский. – К. : Майстерня книги; Бахчисарай: Бахчисарайский историко-культурный заповедник, 2010. – 400 с.

6. Галенко О. І. Про татарські набіги на українські землі / О. І. Галенко // Український історичний журнал. – К.: Наукова думка, 2003. – № 6. – С. 52–68.

7. Галушка А. Система оборони південно-східних земель Литовсько-Польської держави Ягеллонів від татарських наїздів / А. Галушка // Інтернет-ресурс. – Режим доступу: http://www.ucreainarma.org/seredno_vichchya/systema-oborony-pivdenno-sxidnyh-zemelderzhavy-yagelloniv.html

8. Гваньїні О. А. Хроніка Європейської Сарматії / О. Гваньїні // Упорядник о. Ю. Мицик. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1007 с.

9. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – Т. VII : Козацькі часи до року 1625. – К. : Наукова думка, 1995. – 624 с.

10. Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських і Стрийковського / Я. Дзира // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83–102.

11. Евреиновский список // ПСРЛ. – Т. 17: Западнорусские Летописи / Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова. – 1907. – С. 357–412.

12. Енгель Й. Х. Історія України та українських козаків / Й. Енгель // Упорядник Т. Чугуй. – Харків: Факт, 2014. – 640 с.

13. Жук О. М. Татарське спустошення українських земель у 1482–1569 рр. як гальмівний фактор їх колонізації / О. Жук // Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки / [редколегія: В. К. Баран та ін.]. – Вип. 3. – Луцьк: ВНУ, 2010. – С. 20–25.

14. Зіморевич Б. Потрійний Львів. Leopolis Triplex / Б. Зіморевич // Переклад з латинської Н. Царьової. – Львів : Центр Європи, 2002. – 224 с.

15. Зубрицький Д. І. Хроніка міста Львова / Д. І. Зубрицький / Переклад з польської І. Сварника. – Львів : Центр Європи, 2002. – 640 с.
16. Киевская лѣтопись (1241–1621) // Сборникъ лѣтописей, относящихся къ истории Южной и Западной Руси, изданный комисією для разбора древнихъ актовъ / Под редакцией В. Б. Антоновича. – К. : Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888. – С. 71–92.
17. Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное короля Сигизмунда-Августа. – Т. 1: 1545–1572 гг. Изд. М. Оболенским и И. Даниловичем. – М., Унив. тип., 1843. – 480 с.
18. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли / П. Г. Клепатский. – Одеса, 1912. – Т. 1. – 599 с.
19. Крот В. А., Рашба Н. С. Борьба населения Украины против турецко-крымских завоевателей наприкінці XV – в першій половині XVI ст. / В. Крот, Н. Рашба // Український історичний журнал. – 1983. – № 5. – С. 101–110.
20. Кулаковський П. М. Роль князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого князівства Литовського у першій половині XVII ст. / П. М. Кулаковський // Ukraina Lithuanica: Студії з історії Великого князівства Литовського. – К., 2013. – Т. II. – С. 82–95.
21. Ластовський В. В. Облога Черкаського замку у 1532 р. (Із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30-х роках XVI ст.) / В. В. Ластовський // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К, 1999. – Т. 3. – С. 76–96.
22. Мальченко О. Є. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть. – К.: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – 378 с.
23. Мандзяк В. П. Битви української середньовічної та ранньомодерної історії / В. П. Мандзяк : довідник. – Львів : Літопис, 2011. – 430 с.
24. Михайлюк Ю. М. Татарські набіги на землі Південної Київщини в останній чверті XV – першій половині XVI ст. / Ю. М. Михайлюк // Український селянин : Зб. наук. пр. – Вип. 12. – Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. – С. 136–139.
25. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений / Под ред. И. Б. Грекова, Л. Е. Семеновой и др. М.: Наука, 1984. – 302 с.
26. Панашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. / В. А. Панашенко // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К., 1990. – С. 114–132.
27. Пам'ятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством (1487–1533). / Под ред. Г. О. Карпова. Изд. 2-е. – СПб., 1882. – 870 с.
28. Сергійчук В. І. Барський староста Б. Претвич / В. І. Сергійчук // Український історичний журнал. – 1990. – Вип. 3, (№ 349). – С. 124–131.
29. Сергійчук В. І. Дмитро Вишневецький / В. І. Сергійчук. – К.: Україна, 2003. – 192 с.
30. Черкас Б. В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. / Б. В. Черкас // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 53–67.
31. Черкас Б. В. Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533–1540 рр. / Б. В. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі: Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 3. – С. 117–128.
32. Черкас Б. В. Україна під час Стародубської війни 1534–1537 років / Б. В. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі: Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 6. – С. 214–226.
33. Чухліб Т. В. Козаки та яничари : Україна у християнсько-мусульманських

війнах 1500–1700 років / Т. В. Чухліб. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.

34. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. Т. 2 / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1991. – 391 с.

35. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.

36. Якубова Т. А. Історичні впливи турецько-татарського прикордоння на формування ментальності польської шляхти та українського козацтва (XVI–XVII ст.) / Т. А. Якубова // Українознавчий альманах. – 2009. – Вип. 1. – С. 166–169.

37. Acta Tomiciana. epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae Serenissimi Principis Sigismundi eius nominis Primi Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae. – T. 12. A. D. 1530 / per Stanislaum Gorski, Posnaniae : Sumpt. Bibliothecae Kornicensis, 1906. – 435 p.

38. Acta Tomiciana. epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae Serenissimi Principis Sigismundi eius nominis Primi Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae. – T. 13. A. D. 1531 / per Stanislaum Gorski, Posnaniae : Sumpt. Bibliothecae Kornicensis, 1915. – 416 p.

39. Acta Tomiciana. epistolae, legationes, responsa, actiones ... – T. 15: 1533. – Vratislaviae, Cracoviae 1957. – 1012 p.

40. Acta Tomiciana. epistolae, legationes, responsa, actiones ... – T. 16. – Pars 1: 1534 / edidit Vladislaus Pociecha. – Posnaniae, Wrocław, 1960. – 717 p.

41. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / [wyd. przez B. Gorczaka]. – T. III: 1432–1534. – Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1890. – 556 s.

42. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / [wyd. przez B. Gorczaka]. – T. IV : 1535–1547. – Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1890. – 642 s.

43. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1866. – T. 3. – S. 44–59.

44. Dzieje w Koronie Polskiej dd. r. 1538 do r. 1572 piorem Łukasza Górnickiego, Kazimierza Józefa Turowskiego starosty. – Nakł. i druk Karola Pollaka. Wydanie Kaziemierza Turowskiego, Sanok, 1855. – 137 s.

45. Górski K. Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów/ K. Górski // Biblioteka Warszawska. – 1891. – Rocz. 52. – T. III. – Zesz. 1. – S. 93–109.

46. Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672, opr. Zygmunt Abrahamowicz // Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. – T. I. – Część 1. – Warszawa : Zakład Orientalistyki Polskiej Akademii Nauk, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. – 361 s.

47. Kołodziejczyk D. The Crimean khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (XV–XVIII century): a study of peace treaties followed by annotated documents / D. Kołodziejczyk. – Leiden-Boston: E. J. Brill, 2011. – 1109 p.

48. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa / T. Korzon. – Warszawa, Kraków, Lwów : Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1923. – T. II. – 522 s.

49. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiéj Rusi Macieja Strykowski. – Warszawa : nakładem Gustawa Leona Glücksberga, w Drukarni Stanisława Strąbskiego, 1846. – T. 2. – 572 s.

50. Kronika Marcina Bielskiego / wyd. K. J. Turowski. – Sanok : Druk Karola Pollaka, 1856. – T. II (Ks. IV, V). – 1222 s.

51. Listy polskie XVI wieku / Red. Kazimierz Rymut. – T. 1: Listy z lat 1525–1548 ze zbiorów Władysława Pociechy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 1998. – 504 s.

52. Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litew skim przed napadami Tatarów krymskich XV–XVI wieku / J. Ochmański // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1960. – T. V. – S. 161–398.

53. Peremirka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Filip Sulimierski i Władysław Walewski. – T. VII : Netrebka– Perepiat. – Warszawa, 1886. – S. 958.

54. Plewczyński M. Udział jazdy obrony potocznej w walkach na południowo-wschodnim pograniczu Rzeczypospolitej w latach 1531–1573 / M. Plewczyński. – SMHW. – 1983. – T. 26. – S. 111–142.
55. Plewczyński M. Wojny i wojskowość polska XVI wieku / M. Plewczyński. – Tom I : Lata 1500–1548. – Zabrze: Infort Editions, 2011. – 648 s.
56. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki s Polską / L. Podhorodecki. – Warszawa : Książka i wiedza, 1987. – 359 s.
57. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. 12: [Szlurpkiški-Warłynka] / Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. – Warszawa, 1892. – 960 s.
58. Wapowski B. Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec, kantora katedry krakowskiego część ostatnia, czasy podługoszowskie obejmująca (1480–1535) / B. Wapowski // Z rękopismu będącego własnością hr. Wiktora Baworowskiego wyd., życorysem Wapowskiego i wyjątkami z współczesnych historyków objaśnił J. Szujski, Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1874. – 363 p. – (Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Nr. 2.), (Scriptores rerum Polonicarum, Nr. 2.).

Татарские набеги на украинские земли в 30-40 гг. XVI в.

В статье рассматривается двадцатилетний период вооруженного противостояния турецкому и татарскому наступлению на украинские земли в 30–40 гг. XVI в. Охарактеризовано источники, в которых имеются сведения о татарских вторжениях на украинские земли; раскрыто причины и мотивы активизации наступательной внешней политики Крыма и динамику вооруженных нападений; установлено состояние обороноспособности украинско-польско-литовских вооруженных сил; определены регионы, охваченные набегами, стратегию и тактику нападающих, оборонительные мероприятия польских и литовских властей, очерчено приблизительные демографические потери населения, вызванные татарскими наскоками.

Ключевые слова: источники, татары, нападения, плен, походы, боевые стычки, потери.

Ivan Tymiv, The senior research worker of the Kalushchyna Museum, Historian The Tatar invasions to the Ukrainian territories in 30-40ies of the XVI th century

The article considers the 20 year old period of the armed resistance to the Turkish and Tatar attack to the Ukrainian territory in 30-40ies of the 16th century. The sources that contain the facts about the Tatar invasions to the Ukrainian territories are also characterized. The reasons and motives of the activation of the offensive and foreign Crimean policy and the dynamic of the enemy invasions are discovered. The state of the defense capacity of the Ukrainian, Polish and Lithuanian armed forces is found out. The regions enveloped by the invasions, the assailants' strategy and tactics, the defensive measures of the Polish and Lithuanian governments are determined.

Keywords: sources, Tatars, invasions, captivity, campaigns, warfare, casualties.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477)

Ігор Ситий

МІСЬКІ ПЕЧАТКИ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ ТА КОРОБОРАЦІЙНІ ФОРМУЛИ ДОКУМЕНТА

У статті висвітлено питання міської сфрагістики Гетьманщини та віддзеркалення у дипломі відповідних документів статусу, функції і ролі печаток міст та містечок.

Ключові слова: печатка, місто, Гетьманщина, документ.

Міські населені пункти в Україні мають багатовікову історію. Відомо, що ще Київську Русь іноземці називали країною міст. Останні ще не мали своїх клейнодів, зокрема печаток. В Україні міські печатки з'являються у XIV ст. разом з німецькими переселенцями, які принесли з собою магдебурзьке право. Спочатку це були західні регіони. А от на Лівобережній Україні міська сфрагістика виникла майже одночасно з козацькою, оскільки магдебурзьке право тут було запроваджене лише з кінця XVI ст. Зовнішнім виявом останнього була міська печатка: «А тое волности и пожитков помененый князь Александр Вишневецкий и потомки его, водле права, яко и иные обыватели рыццество оного краю слушне уживаючи, место свое Александрово и мещан тамошних в праве Майдеборском и во всяких волностях и порядках местских, водлуг сего месту нашего заховати мают; до того теж тому жь месту Александрову сим же листом нашим до права их надаем печать местскую герб., которою печатю в том месте Александрове вряд местский вси sprawy права Майдеборского тою печатю печатаючи и отправаючи, вечно уживати оное мают...» (привілей Сигізмунда III від 20 жовтня 1592 р. на магдебургію м. Лубнам (Олександрову))¹.

Значні політичні, економічні та соціальні зміни відбулися в Україні внаслідок Національно-визвольної війни 1648–1654 років під проводом Богдана Хмельницького. Після вигнання польської адміністрації та шляхти на Гетьманщині основним чинником у житті міст, поряд з міщанством, стало козацтво. Великі міста (переважно колишні королівські) зберегли магдебургію, а малі міста та містечка (колишні приватні та церковні) мали неповне, так зване ратушне самоврядування². За підрахунками О. Шафонського, у середині 60-х рр. XVIII ст. на Лівобережній Україні нараховувалося 11 магістратських міст (Київ³, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Стародуб, Ніжин, Погар, Мглин, Остер, Козелець, Полтава) та 126 містечок. За підрахунками О. Путра, на 1780 р. у краї було 121 місто та містечко, з них 10 магістратських міст, 27 коронних містечок, 17 архієрейських та монастирських містечок, 67 власницьких містечок⁴. Міщанство попервах здебільшого зберегло свої давні права⁵. Наведений вище привілей був типовим і для XVII ст. У них міська печатка описувалася стисло, без розшифровки значення її гербової емблеми.

Зовсім інакше до цього ставився уряд Російської імперії, який надавав велике значення ідеології. Як приклад наведемо витяг з указу Анни Іоаннівни від 7 червня 1734 р. про привілей м. Оренбургу, де детально тлумачаться зображення міської печатки та особливості її зберігання: «п. 8 ... жалуем сей магистрат и все купечество и ремесленних определяем иметь особливую градскую печат, которую

© Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського.

всегда хранит в канцелярии магистратской в особом ящике за замком и печатю заседающаго бургомистра со изображением в той печати как следует ниже сего красками изображенная со описанием симъ: в щиту золото и черная краска трижды попереки разделенни, сут государственниа цветы в знак нашея императорския милости, а для того трижды разделенни, что трех подданных наших народов сей город защитой и прибежищем бит имеет, два копя в щите и два наверху сложенниа, два по сторонам стоящиа наданни, что ония народи сие оружие обыкновенно на войне употребляют...»⁶.

Щоправда, в Гетьманщині російські чиновники діяли обережніше, щоб не викликати невдоволення міщан. Як правило, привілей на магдебургію тому чи іншому місту від королівської влади підтверджувався царським урядом загалом, без деталізації: «И мы, Великий Государь, Наше Царское Величество, почепских мешчан пожаловали, на стародавнее их право и волности сию нашу Царскаго Величества жалованную грамоту дать им велели»⁷.

Прихильну стосовно міст політику проводили українські гетьмани, бо вони усвідомлювали їхню роль як потужних центрів ремесел, торгівлі, комунікацій, військових залог, культурно-релігійних осередків. У Чернігівському обласному історичному музеї імені В. В. Тарновського (ЧОІМ) зберігається одинадцять оборонних універсалів Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Данила Апостола таким містам, як Короп, Стародуб, Березна (п'ять), Мглин (два), Козелець, Київ⁸. Прикладом цієї політики є стосунки гетьмана Івана Скоропадського з київськими міщанами. У ЧОІМ зберігаються понад 70 документів з автографом Івана Скоропадського, з них сім стосуються зазначеної теми. Вони охоплюють період з 1709 до 1720 р.⁹ Київ постає перед нами як привілейоване місто, захищене «монаршою препоуною грамотою» та гетьманськими універсалами. Гетьман намагався угамувати пристрасті, що вирували навколо привілеїв київських міщан. Яскравим прикладом цього є лист від 29.07.1709 р. стосовно помірнього. Аби пом'якшити підводну повинність, він наказував: «...повинни и села тогобочниа державские в вистатченню подвод учинити ратушеви киевскому вспоможене подлуг виданного перед сим од нас универсалу»¹⁰. Проте гетьман передусім був представником козацького стану, а звідси впливала і його прихильність до київського полковника та сотника, яким він відсудив право збирання податків та земельну ділянку в Києві, надав право козакам шинкувати в місті горілкою, брагою та пивом, чим, безумовно, підірвав джерела надходження до міського бюджету. Не міг гетьман проігнорувати і вимоги церкви, тим більше з огляду на втручання російських можновладців: «...абысте ваша милость (тобто віт київський. – І.С.) в таковом зайстю совершенно в Его Архипастырскою милостию погодилися. Поневаж... же прыхильнийшая есть Царского Пресвитлого Величества в той мири до архиерейской стороны милости»¹¹. Позиція І. Скоропадського щодо Києва вимальовується як політика компромісів, умовлянь, поступок, зрідка наказів: «...миркуйся ваша милост: и потрафляй, як можна, жебы тот завод ку большой милостем и нам трудности не брал своего разширения, и если власне так ест, же от мищан киевских, их межигорским людяи, сталося забойство, старайся ваша милост: тепер тое успокоити, и впред от такого заводу уймуючи своих людей, не допуская болш ваша милост: жадних галасов и таких чинити побоев»¹².

Вище було зазначено, що міста Лівобережної України за рівнем міського самоврядування ділилися на 2 групи – магістратські, з більш-менш повним самоврядуванням, які мали привілеї на магдебурзьке право, та ратушні, із дуже обмеженими правами міщан, які фактично перебували під владою козацьких урядів. Це віддзеркалилось і на печатках.

Часто козацькі уряди користувалися міськими печатками, а міські – козацькими, хоча у прикінцевому протоколі документа була формальна приписка: «...при звиклой печати месцкой», «при печати ратушной», «сотенною яко ратушною печатми ствержен» тощо¹³. Подібне практикувалося в Острі, Срібному та ін. містах¹⁴.

Документи підписані представниками як козацької, так і міської влади. Тобто Срібне було типовим українським містом з обмеженим магдебурзьким правом, де

міська ратуша підпорядковувалася сотенній козацькій старшині. Звідси і користування однією печаткою, яка в документах має таке найменування: «При звиклой печати месцкой Сребранской», «при печати ратушной», «с притиснением меской сребранской печати», «при печати меской сребранской».

Згідно з нормами Литовського статуту (розд. 4, арт. 6, 12, 13, розд. 3, арт. 36, розд. 7, арт. 2)¹⁵ та українського кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (гл. 26, арт. 4, п. 3, 7, гл. 7, арт. 13)¹⁶ міську печатку зберігав «меский» писар у «скутні мощной за трома замками», він же і прикладав її до документа¹⁷. Проте існували й регіональні особливості. Наприклад, у Стародубському магістраті печатку прикладав райця. У тестаменті від 15 грудня 1688 р. написано: «Доложено за подписом рук Феодора Колчевского, Яна Оборского и пѣчатара Стефана Тимофѣевича, райцы стародубовского»¹⁸. Історія цієї особливості сягає принаймні 1666 р., коли стародубські міщани отримали від царя Олексія Михайловича підтвердження свого магдебурзького права: «Водлуг прав переясловских, нѣжинских і черниговских»¹⁹. Було обрано новий склад міщанського уряду у складі вѣйта, 2 бурмістрів, 1 старшого райці, 2 райців, 1 старшого лавника, 3 лавників, 1 писаря та 12 посполитих людей. В акті обрання зазначалося, що у старшого райці «мает быть печать болшая меская», а у старшого лавника «печать малая»²⁰.

При внесенні документів до «меских» книг робили запис про наявність печатки та підпису в оригіналі у такий спосіб: «у которого-то продажного листу при печатех подписи рук в тые слова» (запис 28.04.1657 р.), «у которого квити, при печатех подписи рук в тые слова» (запис 15.06.1657 р.), «у которого то писма подписи рук при печатех в тие слова» (запис 3.04.1674 р.), «у которого то писма под печатью подписи руки в тие слова» (запис 28 лютого 1674 р.)²¹. При внесенні подібних записів існували певні особливості у тих або інших канцеляріях. Ймовірно, маємо справу з традиціями місцевих писарських шкіл.

У Стародубському магістраті зазначали кількість прикладених печаток, їхню приналежність тій або іншій особі, установі, відмічали посаду, місце печатки на документі. Наведемо кілька прикладів. «Випис» від 1 червня 1713 р. містить такий припис: «С подписом же руки и приложенною печатью Прокопа Силенка, судии полкового и наказного полковника данной»²². «Випис» від 3 серпня 1714 р.: «С подписом рук и приложением печатей полковника стародубовского Лукіана Жоравки, магистрату стародубовского»²³. «Писмо» від 7 грудня 1719 р.: «На листу с печатью и подписом руки Ивана Чернолузкого, сотника полкового и наказного на той час полковника стародубовского»²⁴. Купча від 4 липня 1709 р.: «На той же купчей на другом полулисту Прокоп Силенко, обозный полковой стародубовский, с приложением своей печати подписался»²⁵. Купча від 21 березня 1695 р.: «Магистрату стародубовского с подписом при печати ратушной руки вѣйта»²⁶.

Схожу практику бачимо й у мглинській ратуші: «Уряду мглинского при двох печатех с подписом рук Афанасія Есимонтовского, сотника мглинского, Андрѣя Григоріевича, атамана городского мглинского»²⁷.

Для полтавської «мѣской» книги характерні такі записи:

- купча від 18 лютого 1669 р.: «И записую вѣчными часы при печати ншой городской старосанжаровской»²⁸;
- «писмо» від 9 жовтня 1667 р.: «К сему писму велѣсмо печат судейскую и городовую полтавскую притиснуты»²⁹;
- згода від 2 лютого 1677 р.: «На що сие наше даем им писане с притиснением печати пна полковника полтавского»³⁰;
- квіт від 10 листопада 1682 р.: «Тут же квѣтованье нам при печати меской новосанжаровской презентованое»³¹;
- «лист» від 3 лютого 1677 р.: «Што ест для памяти записано, а сторона афектующая при моем сусцепте под печатью отримала. Дѣялося в Полтавѣ. Од его млсти пна гетмана зсланный Андрей Василевич писар и намѣсник судов войсковых енеральных. Печат судов восковых енеральных»³²;
- декрет від 5 лютого 1669 р.: «Змоцняем и ствержаем перший декрет теж печатю

судей войсковой и яко и подписом руки писарское... и тотъ декрет зтвердивши печать суду войкового притиснути розсказали. Подпись руки писара судейского Иванъ С(або В)лишинский писар судейский. Мѣсце назначоное печати судей енералних. Иванъ Дубяга на тот часъ полковник наказный чигиринский рукою его власною подписан»³³.

Проте треба мати на увазі, що згадували про наявність печатки не завжди, як-от на купчій від 25 серпня 1683 р.³⁴

Чернігівські ратушні писарі робили такі приписи:

– купчий запис від 12 листопада 1648 р.: «При печати мѣской чернѣговской подписатся рачили»³⁵.

– купчий запис від 7 вересня 1698 р.: «Данъ в Чернѣговѣ року и дня вишеписанного у того запису печать една и подпис руки тими слови Демян Кондратовичъ Посудевскій рукою власною, которій то записъ за принатѣмъ нашимъ урядовимъ до книгъ мѣскихъ ратушнихъ чернѣговскихъ естъ уписанъ»³⁶;

– купчі записи від 7 вересня 1698 р.: «У того запису печатей чотири и подписи рукъ тими слови...»³⁷; «У того запису печатѣй двѣ, а подпись рукъ тими слови...»³⁸;

– універсал від 15 листопада 1706 р.: «У того унѣверсалу подпись руки тими слови и печать войсковая приложена»³⁹;

– купча від 10 січня 1707 р.: «У того листу печать една сотницкая приложенная и подпись руки тими слови»⁴⁰.

25 лютого 1735 р. менський уряд у складі наказного сотника Івана Троєцького, городового отамана Василя Павловича, менського городничого Івана Писака затвердив купівлю менським намісником Ісидором Козмовичем у менського мешканця Василя Котляра городу з садом за 70 золотих: «І того ради в потомніе времена для лучшей твердости обѣ стороны просили нас владовихъ о видане купчого сего листа. Мы теди владовіе менскіе принявши прошеніе ихъ за благо повелѣли в книги владовіе менскіе записат, а требующой сторонѣ выпис з оного за руками і печати видат, что і видано».

Факт відсутності печатки та підпису, їхнє розміщення в невідповідному місці привертав увагу і зазначався спеціальним записом. У цьому відношенні показовим є «лист и добровольный запис» від 15 січня 1714 р. від військового товариша Стародубського полку Якова Шишкевича стародубському бурмістру Герасиму Афанасієвичу на повернення боргу в 1000 золотих: «Сей облік с подписом руки его власной стаго крста знаменія и подписом рук от его упрошоних на себе дал. Писан на магистратѣ стародубовском више писанного года. (: И на самом подписѣ крста и печати ніякой под самим обликѣм нѣтъ, да на другой сторонѣ того полулиста гдѣ на печат в концу прорѣзано дѣрку толко коло тоей подписалис устне очевисто упрошоній для свѣдѣтельства от Якова Шишкевича Деміан Григорієвич, бурмистр стародубовский, устне ж упрошоній от Якова Шишкевича во свѣдѣтельство Иван Василіев, а между тѣх подписами и крест тамже написан»⁴¹.

Ще один характерний взірець, але вже з київської практики. У витягу від 17 вересня 1686 р. з «книг мѣских права майдебурского ратуша киевского» написано: «У того листу при подписе рейментарское руки самого ясновелможного его млсти пна гетмана положено такими слови: В. мс. зычливый Иван Самойлович, гетман Войска их црского пресвѣтлого величества Запорозского. А на титуле зверху, где и печать зычлая Малой Росіи Войска Их црского пресвѣтлого вличества Запорозского на другом боку притиснена, таким текстом написано: Моему ласкавому приятелеви, пну Ивану Быковичу, войтови киевскому, пном бурмистром, райцам и всѣм майстратовым тамошним, который же то лист за поданем и прозбою пна Ивана Войнича, а за принятием и росказанем ншым уродовым вес, от слова до слова, в книги мѣские киевские естъ уписан. З которых и сей выпис под печатю мѣскою киевскою выдан»⁴².

У деяких міських ратушах зазначали і відповідні юридичні норми, які були порушені при складанні документа. 18 січня 1665 р. уряд у складі полтавського полкового судді Романа Сорокового, писаря «судей енералних» Михайла Харитоновича, полтавського городового отамана Манця Хведоровича, Курила Охрімовича, Кліма Чорнушенка, Хведора Станіславського, полтавського війта Петра

Карповича, полтавського бурмістра Якова Манченка виніс такий вердикт: «Ставши персоналїтер Семень Колїй з жоною своєю Анною з Рашавки ускаржалъся на Павла и на матку и на приятелей его доходячи должного ста талярей, менуючи якобы рознимъ товаром и готовими грошѣми задолжен зостал небожчикъ Павло, що Семень Колїй и на писму показоваль, тедысмо вислухавши скаргъ от Семена и от жони его казали ку отповеди стат приятелей небожчиковскимъ, которие поблѣчне ставши твердили по килку крот а нѣ знаем, а нѣ ведаем жадною мѣрою о том должном и о том писму, которое Колїй в рукахъ тримаеъ и о долгу том нѣгди нам Колїй, а нѣ жона его не припоминали, так тыж и небожчикъ приятелю нашему Павѣлу в томся субмѣтуеъ. Тедысмо вислухавши обох сторон контроверсий и пропозиций, видячи теж от Семена Колїя писмо праве глухое и неспособное и без подпису рукъ и жадною мѣрою не может бит названо мемрамомъ, котореому писму вѣри не доймуеъ ведле + розделу сегомо и артикулу сегомо справа сия скончона, которуюсмо казали в книги меские полтавские записат, що и ест записано.

+ Роздѣл 5, артикуль 5 иж таковие листи записаніе под печатю и с підписами руки и под печатми людей веры годних, а хто писати не умеетъ, тогды под печатю его и под печатми не менее трех особ на сумму пнязѣй албо на якую реч рухомую»⁴³.

Окрім документів, печатку прикладали до різних речей, споруд тощо. Для подібних цілей печаткою скористалися урядовці Стародубського магістрату. У 1719 р. магістрат розглядав справу про майно небіжчика. Був складений документ під назвою «Реестр вещей по небожчику Никитѣ Потаповичу позосталых, списанных року 1719 декабря 15 дня». Зокрема, у ньому було зазначено: «В той же шкатулѣ, где и червонцѣ, за копейками мѣшковъ два, за печатми, тыхъ не лѣчили, но утвердили печатию майстратовою»⁴⁴. У ревізії майна стародубського міщанина Єрофея Середи від 5 лютого 1708 р. було написано: «Въ першой комнатѣ видѣлисмо водки заморской барыло и сулѣю, смолкою червонною запечатани, з якимъ начиннямъ тамъ стоячим, тую ж комнату запечатавалисмо»⁴⁵ (виділено нами. – І.С.).

Коробораційні записи дають цікавий матеріал для розв'язання проблеми побутування великої та малої гетьманських печаток. Наприклад, у полтавській міській книзі написано: «тая testimonija по слушному узнанню самого его милости пана гетмана была юж великою печатю и подписом власное руки ... утвержене»⁴⁶ (запис листа Генерального військового суду від 3 лютого 1678 р., який склав писар та намісник суду Андрій Василевич). Проте ця ж печатка на підтвердженні І. Самойловичем цієї ж «testimonija» (декрету) від 30 грудня 1677 р. названа традиційним терміном: «печат войсковая»⁴⁷ (зауважимо, що цей документ склав писар Генеральної військової канцелярії). Таким чином маємо справу з єдиним синонімічним рядом. Ці два терміни вживали відносно однієї і тієї ж печатки. Різниця пояснюється рівнем фаху, ерудиції писаря, традиціями та культурою канцелярії, де працював упорядник документа та власною оцінкою писарем клейнода. Цей писарський суб'єктивізм дуже добре ілюструється також іншими документами Полтавської міської книги⁴⁸. Писарі називали міську печатку «мескою полтавскою», «наша мѣская полтавская», «печат наша звиклая мѣская полтавская», «городовая полтавская», «печат наша звиклая», «печат городовая», «печат мѣская», «печат звиклая», «печат майстрату», «звиклая печат майстратова», «обикновенная печат», «печат ратуша полтавского».

Прикінцевий протокол документа дозволяє простежити і мандри печатки. Наприклад, квит від 7.11.1668 р. про повернення майна Ірдинського Виноградського Успенського монастиря Полтавським Хрестовоздвиженським монастирем був складений «в дому монастирском», скріплений підписами ченців, козацьких та міських урядовців «с притисненем печати городовий полтавской»⁴⁹. Тобто останню приніс з ратуші у монастир міський писар Олександр Никифорович, щоби засвідчити квит. З цього випливає, що міська печатка була вагоміша за своїм статусом, аніж монастирська, принаймні у цьому випадку.

Наведені вище витяги з документів рясніють такими формулюваннями, як «велелисмо притиснути» печатку, «приложили» печатку. З цього випливає, що на Гетьманщині практикували виключно прикладні печатки.

Отже, коробораційні формули документів є важливим джерелом для реконструкції статусу, функціонального призначення, місця і ролі міської печатки (і не тільки), техніки та матеріалу її виготовлення і повинні обов'язково досліджуватися як сфрагістами, так й істориками Козацької України. Без цього не уникнути спотворень, перекручень, помилок, що завадить відтворити об'єктивну картину українського суспільства XVII–XVIII ст.

1. Корпус Магдебурзьких грамот українським містам. Два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття /Упор. В.Андрейцев, В.Ульяновський, В.Короткий. – К.: Прайм, 2000. – С. 48–49.
2. Поділ міст на королівські, приватні та церковні був притаманний як для Західної Європи, так і для Речі Посполитої. Про це див.: Piech Zenon. Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów. – Warszawa: DIG, 2004; Adamczewski Marec. Heraldyka miast Wielkopolskich do końca XVIII wieku. – Warszawa: DIG, 2000; Kaganiec Małgorzata. Herby i pieczęcie miast Gornoslaskich: Cbierun, Brzeszcze, Czechowice – Dziedzice, Imielin, Łędziny, Łaziska, Mysłowice, Orzesze, Tychy, Wesola //Leksykon Slaski. – Katowice: Muzeum Slaskie, 1995. – Т. 1. – Зесzyt 3; Gumowski Marian. Herby miast polskich. – Warszawa: Arkady, 1960; Haisig Marian. Studia nad legenda pieczęci miejskiej. – Wrocław: Zakład narodowy imienia Ossolinskiх, 1953.
3. До 1775 р. Київ офіційно не входив до складу Лівобережної України.
4. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития). – К.: Вища шк. Головне вид-во, 1988. – С. 51.
5. Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.). – К.: Брама, 2001. – С. 27.
6. Чернігівський обласний історичний музей (далі ЧОІМ). – Інв. № Ал 413. – Арк. 2.
7. Жалованная грамота мещанству города Почепа, 1666 г. //Черниговские губернские ведомости (далі ЧГВ). – 1842. – 17 апр. – Прибавление к № 16. – Часть неофициальная. – С. 326–327.
8. Ситий І. Гетьман Іван Скоропадський та Київ (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського) //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2005. – Вип. 5. – С. 39–45.
9. Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 83.
10. Ситий І. Гетьман Іван Скоропадський та Київ (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського). – С. 39.
11. Там само.
12. Там само. – С. 41.
13. Подібні формулювання відомі ще з польських часів, прикладом може слугувати купча 1648 р.: «при печати мѣской чернѣговской», «при сем печат мѣской чернѣговская ратушная» (Інститут Рукопису Національної бібліотеки України. – Ф. 1. – Спр. 56237. – Арк. 2зв.; Ситий І.М., Алфьоров О. Ярема Полуботок – вїїт чернігівський //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 13. – Чернігів, 2011. – С. 115–116).
14. Ситий І. Міські, полкові та сотенні печатки Чернігівщини //Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. – Львів: УГТ, 1997. – С. 76–78.
15. ЧОІМ. – Інв. № Ал 394, 401, 403, 967.
16. ЧОІМ. – Інв. № Ал 405; Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 /Упор. К. Вислобоков. – К., 1997.
17. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 132.
18. ЧОІМ. – Інв. № Ал 342. – Арк. 31зв.
19. Модзалевский В.Л. Отрывки из Стародубовской мѣской книги за 1664–1673

- гг. //Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1909–1910 г. – Ч., 1911. – Вып. 8. – С. 93.
20. Там само.
21. Лазаревский А. Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657–1674 годов. – Чернигов, 1887. – С. 7, 30, 60, 62.
22. ЧОІМ. – Інв. № Ал 342. – Арк. 28.
23. Там само. – Арк. 28зв.
24. Там само. – Арк. 29.
25. Там само. – Арк. 30.
26. Там само.
27. Там само. – Арк. 45зв.
28. ЧОІМ. – Інв. № Ал 443. – Арк. 9.
29. Там само. – Арк. 13зв.
30. Там само. – Арк. 53.
31. Там само. – Арк. 134зв.
32. Там само. – Арк. 74.
33. ЧОІМ. – Інв. № Ал 942. – Арк. 1зв. – 2.
34. Ситий І. Матеріали до топографії Батурина XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2008. – № 4. – С. 3–6.
35. Ситий І.М., Алфьоров О. Ярема Полуботок – вїт чернігівський //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 13. – Чернігів, 2011. – С. 115.
36. Из архива графа Г. Милорадовича. Акты фамилии Полуботок с 1669 по 1734 гг. – Чернигов, 1889. – С. 14.
37. Там само. – С. 16.
38. Там само. – С. 17.
39. Там само. – С. 25.
40. Там само. – С. 27.
41. ЧОІМ. – Інв. № Ал 342. – Арк. 37зв.
42. Мищик Ю. З документації Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря XVII–XVIII ст. (Маєтності в Острі) // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 61.
43. ЧОІМ. – Інв. № Ал 942. – Арк. 10.
44. Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. //Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. – Октябрь. – С. 344.
45. Шишацкий-Иллич А. Материалы //ЧГВ. – 1858. – 6 окт. (№ 40). – Часть неофициальная. – С. 306.
46. Полтавська міська книга (1668–1740) /Упор. Ринсевич В. – К.: Видавець Олег Філюк, 2016. – С. 177.
47. Там само. – С. 175.
48. Там само. – С. 107, 120, 122, 130, 145, 154, 187, 188, 248, 262, 272, 274, 275, 277, 282, 283, 284, 285, 290, 295, 299, 300, 301, 309, 322, 323, 333, 337, 341, 342, 345, 348, 353, 357, 359, 364, 365, 367, 371, 374, 377, 379, 381, 384, 387, 388, 389, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 400, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 430, 433, 435, 438, 439, 440, 441, 446, 447, 452, 455, 459, 461, 463, 464, 466, 467, 468, 469, 470, 472, 473, 475, 476, 486, 488, 490, 492, 494, 495, 497, 498, 501, 503, 504, 506, 507, 509, 510, 511, 516, 520, 521, 523, 525, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533.
49. Там само. – С. 107.

В статье освещен вопрос городской сфрагистики Гетманичины и отображение в дипломе соответственных документов статуса, функции и роли печатей городов и местечек.

Ключевые слова: печать, город, Гетманичина, документ.

In the article the question of urban consecrated sphragistics Hetman and display the respective status of the diploma papers, functions and role of the seals of cities and towns.

Keywords: seals, city, Hetman, document.

Петро Пиріг, Юрій Конопля

З ІСТОРІЇ СЕЛА КАРПИЛІВКИ НА КОЗЕЛЕЧЧИНІ*

У статті на основі використання широкого кола джерел, у тому числі архівних, та літератури відтворюються сторінки історії села Карпилівки на Козелеччині від найдавніших часів до XVII століття.

Читач почерпне цікаві відомості про виникнення, назву населеного пункту, його козацьке минуле тощо.

Ключові слова: Карпилівка, Козелеччина, Остерщина, В. Козловська, неоліт, XV ст., XVI ст., XVII ст., поселення, Виповзів, Лутава, люстрації, бояри, козаки, Карповичі, Реєстр Війська Запорозького, переписні книги, воєводи.

Карпилівка на Козелеччині відома з XVII ст. Та історичні корені її сягають далеко в глибокі віки. Ще в сиву давнину, починаючи з VIII тис. до н. е., місцевість, де розташоване сучасне село, була заселена людьми.

На території Чернігівщини виявлено 65 поселень і городищ доби неоліту, що характеризується початком землеробства в Україні (V–IV тис. до н. е.) [1]. 14 із них розташовані в Козелецькому краї.

Існували вони в межах і поблизу м. Остер та сіл: Жуківщина, Кривицьке, Короп'є, Любечанинів, Мороськ, Пархимів, Сорокошичі, Данівка, Набільське, Підлісне, а також Виповзів і Карпилівка [2].

Поселення поблизу останніх були виявлені в 1926–1928 рр. Валерією Козловською.

Слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку історичної науки постійно зростає інтерес не лише до самої історії, а й до людей, які її досліджували та були (і є) носіями певного наукового світогляду.

Валерія Козловська була одним із представників інтелектуального археологічного співтовариства України 1920–1930-х років. Але ім'я її в результаті певних причин залишається на сьогодні незаслужено забутим. Тож принаймні кількома словами згадаємо про неї в контексті нашого дослідження.

Відомо, що в м. Києві наприкінці березня 1921 р. було відкрито академічний Музей антропології та етнології імені Федора Костянтиновича Вовка (1847–1918 рр.). Необхідність його заснування обґрунтував один із талановитих учнів ученого О. Г. Алешо, який був першим керівником закладу [3]. У 1922 р. музей отримав назву Кабінету антропології та етнології імені Ф. Вовка [4]. Скоро він став потужним науковим осередком, який мав власний друкований орган – «Бюлетень Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка» [5].

Кабінет постійно організовував наукові експедиції з метою всебічного вивчення історії рідного народу, його побуту, звичаїв, традицій тощо. Цікаво, що в 1924 р. було відкрито етнографічну дослідну станцію в с. Жукин на Остерщині. У процесі її роботи збиралися не лише загальні відомості про село, а й досліджувались онوماстика, рибальство, бджільництво, хліборобство, городництво, скотарство, народна їжа, техніка, медицина, весілля, родини, хрестини тощо [6].

* Стаття підготовлена за благодійної підтримки юридичної компанії «ЮРКОН».

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор.

© Конопля Юрій Михайлович – краєзнавець.

Певний час співробітником Кабінету була й В. Є. Козловська. Значною мірою її робота була пов'язана з археологічними дослідженнями на Чернігівщині [7].

У 1930-х рр. відбувалося згортання політики українізації. В інтелектуальному середовищі України масово втілювалася політика ідеологізації гуманітаристики, посилювалися репресивні заходи. Це призводило до руйнації академічних інституцій та фізичного знищення носіїв вітчизняної наукової традиції [8].

Після розгрому Кабінету антропології та етнології імені Ф. Вовка в 1938 р. були розстріляні його співробітники Н. Заглада й Л. Шульгіна [9].

Не оминули репресії й В. Є. Козловську.

Хвиля «Великого терору» зачепила також видатного дослідника історії Остерщини (у тому числі й первісних поселень краю), директора Остерського краєзнавчого музею А. Г. Розанова (1883–1950 рр.) [10]. Як не дивно, «недоліком» музеїв Чернігова, Сосниці, Прилук, Ніжина, Ромнів, Остра, Новгорода-Сіверського та інших міст вважалося дослідження і «формування археологічної, фольклорно-етнографічної, історичної, природничої колекцій та представлення їх у експозиції» [11].

На деснянській береговій терасі між Карпилівкою й Виповзовом знаходиться Лутавський археологічний комплекс, який поєднує в собі суміш різних археологічних культур: лизогубської (кінець V–IV тис. до н. е.), дніпро-донецької (середина–кінець V–IV тис. до н. е.), ямково-гребінчатої (рубіж V–IV тис.) [12].

Отже, життя вирувало тут з досить далеких часів. Поблизу Карпилівки виявлено також поселення ранньо-слов'янського часу, городище й поселення часів Київської Русі [13].

На сьогодні існує кілька версій-гіпотез щодо часу виникнення села й походження його назви.

У вітчизняній історичній традиції походження назв населених пунктів часто пов'язується з іменами людей, які були їхніми першопоселенцями. На думку В. Гузія, Карпилівка виникла ще за язичницьких часів. Засновником її був якийсь Карп.

У той час це – язичницьке прізвище, в якому риба була родовим тотемом рибальського племені. Тож у своєму первісному вигляді Карпилівка являла собою поселення роду Карпів [14].

Після завоювання Русі монголо-татарами (1237–1240 рр.) мешканці поселення, як вважає дослідник, залишали обжиті місця, втікали в місця більш безпечні й засновували там населені пункти-двійники. Таким чином утворилися села з назвою Карпилівка на Волині (в нинішніх Камінь-Каширському, Ківерцівському районах) [15]. За 12 км від Срібного розташована Карпилівка на Чернігівщині [16]. Існує тут і ряд сіл із подібною назвою: Карпівка (Городнянський район), Карповичі (Семенівський район), Карпеки (Козелецький район), Карпенкове (Бахмацький район) [17].

Вище зазначалося про Лутавський археологічний комплекс між Карпилівкою й Виповзовом, які розташовані дуже близько одне від одного. Лутава – місто літописне. Відомо, що в 1158 р. тут відбувся князівський з'їзд. То був час, коли «Ізяслав и черниговскіє князья рещились воевать против галицкаго князя Ярослава; но последний предупредил войну миром». У 1175 р. Лутаву спалили. Згодом вона була відновлена, хоч у літописах уже не згадувалась [18]. Виповзів відомий з XV ст. (1415 р.) [19]. Поскілки «даже Коропье съ названіемъ деревни известно въ XV в.: то безъ сомненія и Карпиловка существовала въ XV стол.» – зазначалося в дослідженні XIX ст [20]. Отже, була спроба датувати виникнення Карпилівки XV століттям.

Деякі дослідники виникнення Карпилівки відносять до XVI ст.

Відомо, що в 1501–1503 рр. точилася війна між Росією й Великим князівством Литовським за сіверські землі. 28 березня 1503 р. між ними було укладено перемир'я, згідно з яким до Російської держави переходили сіверські міста Чернігів, Любеч, Гомій (Гомель), Новгород-Сіверський, Путивль, Рильськ, Стародуб, Почеп, Брянськ, Дроків, Мглин, Трубецьк, Радогощ [21].

Моровськ з цього року увійшов до складу Чернігівського князівства. Остерська волость складалася тоді з наступних поселень: Бодяки, Виповзов, Жукин, Літки, Носово, Рожни, Светільнов, Чернин [22]. Карпилівки ж у цьому списку немає. Згад-

ка про неї відсутня і в актових матеріалах Литовської Метрики під назвою «Реєстр границь чернігівських», що є частиною умовно названого документа – «Пам'ять» (1527 р.) [23]. Цей «Реєстр» являє собою надзвичайно важливе джерело для виявлення й вивчення залюднених пунктів Чернігівщини за доби перебування її в складі Російської держави (1503–1618 рр.) [24]. Тож непомічена Карпилівка й на картосхемі Чернігівщини, складеній за даними «Пам'яті» [25]. У той час Мороськ згадується в цьому документі як село чернігівське, тобто в адміністративному відношенні підпорядковане м. Чернігову: «от устья устринского 3 мили вверх по Десне Моравеск село черниговское городовое, подымеи 20» [26]. Аналогічну інформацію маємо й про інші села, розташовані на р. Остер: «Ситниковичи село вверх Остра, подымеи полтредцать (двадцять п'ять. – **Авт.**) было. Ордачиков (Одарчиков (?). – **Авт.**) село на низ по Остра [!], подымеи 10, то черниговское было.// Новоселица на Остры ж городовое, подымеи 30, а црков стого Ніколи» [27].

Унікальним джерелом з історії населених пунктів Остерщини XVI – першої половини XVII ст. є люстрації м. Остра й Остерського староства.

Люстрація 1552 р. в контексті стягнення податків з селян називає такі села: Виповзів, Боденковичі (Боденки), Єльминка (Євминки), Жукин, Крехаїв, Чернино (Чернин). Усі вони належали Остерському замку. Податки були наступними: у Виповзові «человек 7; дают на замок 2 копы 18 грошей, а сена 19 возов; в селе там пустовщизна. Пилиповщизна, дают с нее на год по 12 грошей, а бобровые гоны там на Десне». У Боденковичах «человек 5, дают 2 копы грошей, сена 14 возов; бобровые гоны: там убивают до 20 бобров». У Єльминці «человек 5, дают 105 грошей, сена возов полторонадцать». Одинадцять селян Жукина зобов'язані були дати «полторы копы грошей, а меду кадь и полшостанадцать ведерца, сена 40 возов». У Крехаєві п'ять чоловік «дают пол 4 копы грошей и пол 3 грошей, сена стог, а два человека на воли сидят, а высидевши год мают дати 45 грошей; бобровые гоны: сего году там одного бобра убито, а иногда убивают больш». У Чернині «человеков 5, дают 5 коп грошей и полгроша, сена возов 20 и пол осма» [28].

А згідно зі свідченнями старожилів та ревізією 1550 р., «до этого города (Остра. – **Авт.**) принадлежали следующие села: Боденковицы, Крехаев, Летковицы, Кленцы, Ялменка, Выползов, Жукин, Чернино, Рожны». Лутава, як відомо, належала Київському замку. А «остальное пустыней было» [29].

У 1593 р. польський король Сигізмунд III (1533–1584 рр.) стверджував Михайлу Ратомському Остерське староство «з местом Остром и со всею волостью, з фольварками, селами, селищами, боярами, людьми тяглыми и загородниками и их повинностями, чиншами, подачками...» [30].

Л. Лук'яненко проблему виникнення Карпилівки намагається пов'язати зі встановленням у XVI ст. московського гарнізону в Мороську [31]. За свідченням джерел («Публіка» Й. Верещинського 1594 р.), великий князь московський прагнув звести замок «на власному ґрунті бискупства київського, знаному як Куроп'є, чи, точніше, [на ґрунті], здавна знаному як Муровейське городище, що від Остра, українного замку й[ого] к[оролівської] м[илості], в двох милях, а від Києва у тринадцяти милях» [32].

Саме в Мороську, відомому в 1590-х роках як Мороське (Муровське) городище [33], російський цар Федір Іоаннович наказав у 1594 р. чернігівському воєводі князю Володимиру Бахтеярову-Ростовському «делати острог» [34]. А згадане Куроп'є (Короп'є), як вважає Л. Лук'яненко, російські люди переінакшили в Карпилівку, адже вони не розуміли значення слова «короп» і замінили його більш близьким і зрозумілішим для них словом «карп». Отже, останнє має не місцеве походження. Й «Карпилівка» походить від слова «Короп'є», назву якого місцеві старожили пояснювали такою легендою: «Їхали купці по древній дорозі з Києва до Мороська і Чернігова та й запитали у місцевих рибалок, чи короп є. У відповідь почули: «Короп є, так, короп є» [35].

Власне, Короп'є виникло раніше від Карпилівки. Перша писемна згадка про нього засвідчує, що це було сторожове укріплення, розташоване на кургані поблизу Мороської фортеці. Його нечисельні жителі (всього-на-всього чотири двори) від-

бували сторожову службу й платили данину моровському воєводі. Пізніше частина жителів спустилась у заплаву річки й заснувала там Старе Короп'є, яке на картах XVII ст. інколи позначалось як Карпилівка, що дає підставу для ототожнення цих двох поселень [36].

З 1618 р. Чернігівщина потрапила під владу Речі Посполитої. Остерщина (як і Любеччина) відійшла до Польщі ще після Люблінської унії 1569 р. [37]. Тож початок XVII ст. характеризувався загостренням боротьби між православними монастирями й католицько-уніатським капітулом за землі. З метою влаштування власної єпархії та насадження уніатства на українських землях київські єпископи звернули увагу на вільні землі й почали населяти їх. Єпископ Олександр Соколовський (1636–1645 рр.) заснував таким чином у 1640 р. село Соколівку на Остерщині. Єпископським володінням стало село Максим на правому березі Десни [38].

Унікальним явищем вітчизняної історії є остерські бояри та шляхта (ці верстви потребують спеціального дослідження). Бояри набирались із вільних, заможних людей, із своїх «властных поданных – отчичей». Вони являли собою «ратну сторожу» староства. Головним їх обов'язком була служба, за яку вони отримували маєтності.

До обов'язків бояр також входило: «1) виїжджати «конно і збройно» під командуванням старости проти ворога; 2) спостерігати за шляхами: споряджувати сторожу «польну», йти в «дозор», розвідувати про рух татар, добувати «ратні вісті» – язика і охороняти людей, які працювали у полі або були на ловах замкових від несподіваних нападів ворога... 3) наймати сторожу замкову: денну, «воротніх» і нічну – «кликунів»; 4) ремонтувати острог разом з селянами, населеними на їхніх землях – так звана служба «острогова», «парканова»; 5) один раз на рік виїжджати на полювання по першій пороні з старостою або з його слугами за р. Трубіж на три дні («Пороцизна»»)» [39].

Остерські бояри відіграли досить помітну роль у колонізації краю, в освоєнні його «пустинь». На початку XVII ст. вони заснували ряд «осад»: Гарбузи – село Гарбузин, Гломазда – с. Гломазди, Сираї – однойменне село, Штоми-Білики – с. Білики, Пальчики – хутір Пальчиків тощо.

Тоді ж була «осаджена» й Карпилівка. І свою назву вона отримала від свого засновника – остерського боярина Карповича [40]. Відтоді це село й відоме, а не з 1746 р., як зазначено в поважних виданнях минулих років [41]. Вірогідність цього підтверджують джерела.

Слід зазначити, що в Переяславському полку (виник не пізніше 1625 р.) своєрідні особливості формування й розвитку козацтва спостерігалися саме в Остерському – Козелецькому районі, де відбувалося масове покозачення остерського боярства, батьківщиною якого були місто Остер та навколишні села й хутори (Карпилівка не становила винятку). Зі своїми менталітетом та традиціями воно займало тут панівні позиції [42]. В Остерській сотні відсоток таких козаків становив 27%, у Муравській – 18,3% [43].

У полку налічувалося багато нащадків Карповичів.

Полкові Переяславські сотні

«І

Дмитро – священник (1740–1746–ран. 1752) ірклівської Троїцької церкви, яка мала у приході 125 дворів (1738).

Д.: Марія N Ярошевка, яка проживала в с. Канівцях (1752).

II

Симон Дмитрович Карпович (бл. 1726–?) – учень переяславського колегіуму (?–1740–1745–?). Племянник Настасії Степанівни Томари (доньки Пелагеї Яківни Лизогуб) і Костянтина Олексійовича Лосаневича, швидше по його лінії.....1

Павло Карпович – службу розпочав компанійцем I компанійського полку в 1737 р., пізніше був сотенним писарем цього полку (з 1738). Сотник компанійський (?–1770). Абшитований осавул полковий компанійський. Мав 16 підданих на жилому дворі на р. Кропивній та одного підданого в Золотоноші (1775)...1?

Д.: N Ярмолаївна Петруша, донька козака Золотоніської сотні.

Петро Карпович Юзефович – сотник вакансовий... Мав чин полкового осавула (1782), його піддані проживали в 10 хатах в хуторі на р. Кропивній.....?

II

Прокіп Павлович (бл. 1747–1775–?).....3

Василь Павлович (1755–1775–?).....3

Марія Павлівна (1751–1775–?) – заміжня (1775)...3

Євдокія Павлівна (1754–1775–?) – заміжня (1775)...3

Горпина Павлівна (1762–1775–?).....3» [44].

Басанська сотня

Карпович Іван – писар сотенний (1716) [45].

Бубнівська сотня

Петро N Карпович (?–1700–1751–?), наказний сотник яготинський (1731, 1733, 1760), вакансовий сотник з 18 березня 1741 р. [46].

Яготинська сотня

Карпович Петро (1731, лютий 1733, наказний сотник) [47].

Карпович Гавриш – отаман (1691) [48].

Відомо, що між боярами й шляхтою точилася постійна боротьба за маєтності. Тож іще на початку XVII ст. Карпилівка опинилася в руках київського шляхтича Василя Ходики [49]. Згодом її власниками були монастирі, про що йтиметься в спеціальному дослідженні авторів цієї статті.

Остерщина – край козацький. У 1649 р. тут виник полк, центром якого став Остер. До нього входило одне місто, одне містечко, 73 села та 13 хуторів [50].

Містечком в Острянському полку була Карпилівка. Згодом вона стала центром Карпилівської сотні. За деякими даними, остання виникла в 1648–1649 рр., а наступницею її стала Морівська сотня [51]. У «Реєстрі Війська Запорозького» 1649 р. вона фігурує в складі Переяславського полку. В цей час вона нараховувала 130 чол.

«Сотня Муравская

Ничипор Ткаченко

Єлєксей Пуженко

Денис Малєєнко

Стецько Грыщенко

Нєстеръ Коноваленко

Яцько Радченъко

Грыцько Радченъко

Свирыдь Мироненко

Єлєшъко Коваленко

Иля Москал

Филонъ Жовчна

Иванъ Залєвський

Яцько Пужъка

Семенъ Яценъко

Улас Гаидученко

Федор Руденченъ

Ничипор Кизъко

Кузьма Журавъченъко

Єтрушъко Вороненко

Єникии Игнатенко

Евъхим Тетеренко

Борыс Ярмоленко

Кузма Даниленъко

Єлєшъко Нєгоденко

Якимъ Коноваленко
Самуйло Науменко
Пархомъ Хурсенко
Улас Даниленко
Петро Бреусенко
Ждас Демяненко
Самуило Даркевич
Ярема Климченъко
Мартинъ Юрченко
Иванъ Ѓмеляненъко
Гарасим Дащенко
Хилимонъ Тезъко
Семень Туниченко
Клим Ѓлшевъскый
Ониско Детленко
Феско Морозъ
Мартинъ Ветязенко
Яцько Ѓлексееенъко
Юрко Мартиненко //
Семень Колесниченко
Ярьмола Ярошевич
Семень Делея
Петро Янович
Васко Кондратенко
Гаврило Прокопенко
Мышко Похиленко
Макар Федченъко
Иванъ Семеновичъ
Трохимъ Марченко
Силка Ѓлисименко
Ларко Якименко
Федор Ларченко
Тишъко Иванович
Грыць Толунченъко
Леско Грыщенко
Юско Марченко
Харитонъ Редка
Максим Калениченко
Павел Лукашенко
Кузма Голубенко
Грыцько Бубунъ
Богданъ Дмитренко
Саско Пуненко
Богданъ Лисенко
Богданъ Пашиненко
Павель Виповзыченко
Иванъ Кобилскый
Курило Мукосеенъко
Аврам Белого снъ
Семень Поплюенко
Мышъко Мацукович
Микита Димеренко
Савъка Ковал
Якимъ Помиика
Мишъко Ревутенко

Сава Плюта
Игнат Петлица
Терешко Савенко
Грышгько Лопатенко
Микита Вешгьянченко
Игнат Шелестенко
СѠлешгько Кривоупущенко
Сава Кривоупущенгько
СѠлексей Кученко
Грышгько Кузменко
Прокопъ Нестеренко
Хвилон Науменко
Семенгь Короленко
Нечаи Юрченко
Радко Кожуховгьщенко
Ивангь Косаченгько
Михаил Косаченко
Дмитро Короловгь зят
Пашгько Шумар //
Васко Логвыненко
Мартингь Лозовецгь
Остапгь Москаленгько
Мойсей Науменгько
Юрко Хилченко
Гапон Гладченко
Ивангь Карпенко
Романгь СѠпанасенко
Бакум Ивановичгь
Васко Бут
Яцгько Мозыраница
Дмитро Максименгько
Тышгько Жученко
Ангьдрей Бабыченко
Федор Улещенко
Степан Кулаженко
Харко Ангьдреенко
Васко Гуторенгько
Прийма Дубницькый
СѠхремгь Гриценко
Васко Товгьстолепенко
Максим Бамберенко
Иван Игнатенгько
Сидор Туровецгь
Кузма Иванович
Ивангь Коцюбенко
Ивангь Селивоненко
СѠпанас Причкало
Яцгько Шербына
Ивангь Москал
Бескупгь Ничипоровгьский
Адамгь Дубровгьский ///
[52].

Серед цих козаків відшукають своїх предків і мешканці с. Карпилівки.

На «чорній» раді, що відбулася 18 червня 1663 р. в Ніжині, гетьманом Лівобережної України було обрано Івана Брюховецького (1663–1668 рр.). Останнього підтримав царський уряд, сподіваючись з його допомогою зміцнити своє становище

на Лівобережжі. «Во все начальнойше города малороссийские» були введені російські воєводи з ратними людьми [53]. Наводячи «военные страхи на противников», вони брали активну участь у відбитті польської, турецької й татарської агресії в Україні [54]. Часто спільно з ними на боротьбу з ворогом піднімалися козаки Лівобережжя [55]. Населення Лівобережної України приймало воєвод і ратних людей за реальну силу, здатну врятувати його від частих ворожих нападів [56].

Проте воєводи були представниками панівних станів і виражали передусім їхні інтереси. Зловживаючи своїм становищем, вони посилили наступ на трудове населення, обклавши його податками й повинностями.

Крім того, виявилось втручання воєвод у полковницькі побори. Так, наприклад, острянські й козелецькі млини воєвода Петро Шереметев «отписал на великого государя», а хлібні доходи з них прибрав до своїх рук [57].

Особливо важкими були податки на селян і міщан, «наложены ... от плуга и от коня» [58]. Збирались вони на основі подвірного перепису відповідних категорій населення Лівобережної України, проведеного в 1666 р., коли, за свідченням архівних документів, цар наказав «в Малороссийских городех, и в местех, и в местечках переписать всяких чинов житецких промышленных и тяглых людей, и в селех, и в деревнях крестьян и бобылей по имянном ... обыкновенную должность хлебные и денежные поборы указал Великий Государь на них положить для своих Великого Государя ратных людей (і воєвод. – **Авт.**), которые ныне и впредь будут в Малороссийских городех для обороны в тех городех, и в местах, и в местечках, и в слободах велено переписать всяких чинов житецких, тяглых людей дворян и в них люди прожиточных и середних и молодчих, а в селах и в деревнях крестьянские и бобыльские дворян, и в них люди прожиточных и середних и молодчих, а в селах и в деревнях крестьянские и бобыльские дворян, и в них крестьян и бобылей потому ж первой и средней и меньшей статьи и к тем городам, и к местам, и к местечкам, и к селам, и к деревням угоды, реки, и озера, и рыбные ловли, бобровые гоны, и звериные стойла, и бортные угоды, и пасеки, и мельницы, и рудни ... и иные всякие заводы, хто имяны какими угоды владеют и сколькими волами или коньми пашню хто пашет и своимиль или чужими, опричь казаков и казачьих земель и угоду» [59].

Крім козаків, до перепису не потрапили дружини селян, бобилів (безземельних селян, які йшли в найми) [60], а також церковні й монастирські люди.

У Карпилівці картина перепису 1666 р. виглядала наступним чином:

«Село Карпиловка

- в) Воит Осташка Иванов сынъ Купрякъ, у него 2 вола да лошадь.
- в) Еремейко Яковлев; 6 волов да лошадь.
- в) Левко Павлов сынъ Подтереб, у него вол да лошадь.
- в) Мишка Павлов сынъ Подтереб, у него 2 вола.
- в) Матюшка Савельев сынъ Старинець, у него 2 вола да лошадь, у него ж вотчина бортевая (150 зв.).
- в) Остка Василев; 2 вола да лошадь.
- в) Евтюшка Авдеев сын Курченко, у него 2 вола да лошадь, у него ж вотчина бортевая.
- в) Стенка Гула, у него вол да лошадь.
- в) Гришка Григоренко, у него 2 вола да лошадь.

Вторая статья по два вола

- в) Ромашка Дмитриев сынъ Медвеченко, у него 2 вола.
- в) Игнатко Яковлев сынъ Шемяченко, у него 2 вола (151).
- в) Яска Стасков сынъ Попович; 2 вола.
- в) Игнашка Василев сынъ Палченко; 2 вола, у него ж вотчина бортевая.
- в) Івашко Федоров сынъ Шулченко; 2 вола.
- в) Стенка Титов; 2 вола.
- в) Ондрюшка Елфимовъ сын Казаровец.

- в) Леско Леонов; 2 вола.
- в) Петрушка Иванов сын Котенко.
- в) Гришка Есков; 2 вола.
- в) Савка Сидоров; 2 вола.
- в) Петрушка Карпов сын Буличенко, у него 2 вола.
- в) Богдашко Якушенко; 2 вола.
- в) Агафонко Федоров сын Волков; 2 вола (151).
- в) Ерошка Смоляр; лошадь.
- в) Мирошка Юрьков; лошадь.

Третья статья по одному волу

- в) Ромашка Луценко.
- в) Гришка Микитин.
- в) Івашко Микитин.
- в) Ондрюшко Ігнатов.
- в) Сенка Крынченко.
- в) Максимко Федоров.
- в) Радка Федоров.
- в) Якушко Захожей.
- в) Нестерко Захожей.
- в) Карпушка Дуботолк (152).

Того ж села, которые живут на грунтах; волов и лошадей у них нет.

- в) Івашко Есченко.
- в) Васька Ермаков.
- в) Зинка Мартинов.
- в) Кирюшка Подтеребенко.
- в) Карпушка Красовский.
- в) Мелешка Еремеев.
- в) Костюк Малков, у него вотчина бортевая.
- в) Моска Ігнатов сын Брут.
- в) Микитка Кузмин сын.
- Ожежок, у него вотчина бортевая (152 зв.).

Бобыли

- в) Петрушка Григорев сын Колесниченко, у него вотчина бортевая.
 - в) Сенка Хатченко, у него вотчина бортевая.
 - в) Подсоседник Ятцко Савченко.
- К тому ж селу Карпиловскому, деревня Косачовка, по одному волу.
- в) Филка Клименко.
 - в) Олферко Филоненко.
 - в) Леонко Зернятко.
 - в) Васька Емеляненко; бобыль Васька Решотошник (153).

К тому ж селу Карпиловскому деревня Лутова

По два вола

- в) Гришка Микитин сын Вешняченко.
- в) Фетка Сенченко.
- в) Івашко Авдеев.

По одному волу

- в) Сидорко Карпов.
 - в) Петрушка Пироженко.
 - в) Микитка Алексеев сын Полейченко, у него ж подсоседник Гришка Пайков, у него вол.
- Подсоседники, у них бортевые вотчины (153 зв.).
- Осташка Дутка.
 - Ондрюшка Свайченко.

Подсоседники ж
Івашко Захожей.
Ісачко Степанов сынъ Курченко.
Івашко Борисовъ.

И всего села Карпиловского да деревни Косачевки да деревни Лутавы крестьянскихъ 47 дворовъ, да 9 дворовъ грунтовыхъ да 3 члвк бобылей да 6 члвкъ подсоседниковъ (154).

У крестьян 74 вола, 13 лошадей; по окладу с нихъ с волов и лошадей хлеб 100 осмачек, денег 15 рублев; да в 9 члвкъ з грунтовыхъ 9 осмачекъ, с 3-х члвк бобылей да со шти члвкъ подсоседников полпяти осмачки. Обоево 113 осмачек с полуосмачкою ржи, денег 15 рублев, да в том же числе з 9 члвкъ бортевыхъ вотчинников медового оброку 12 пуд на годъ» [61].

Отже, перепис у Карпилівці охопив 47 родин. У кожній з них могло бути до десяти осіб (чоловік плюс його дружина, плюс діти). Загалом це становило понад 500 душ. А ще сюди слід додати козаків з їх сім'ями, яких було тут забагато й вони, як уже зазначалося, не потрапили до переписних книг. Тож загальна чисельність населення Карпилівки в 1666 р. могла становити 800–1000 осіб. Як на той час, немало.

Особливістю результатів перепису 1666 р. було те, що він зафіксував сім (а разом із Косачівкою й Лутавою – дев'ять) бортних вотчин. Цікаво, що їх мали навіть бобилі й підсусідки Карпилівки. Останні не мали власного житла й мешкали в дворах багатих людей [62]. Це свідчило про те, що бортний промысел мав тут значне поширення й давні традиції. Він приносив неабиякі прибутки власникам бортей. На ньому базувалося благополуччя населеного пункту. Тож не викликає сумніву, що Карпилівка була «однією з медових столиць Лівобережної України» [63]. На Карпилівські бортні вотчини накладался й немалий оброк – 12 пудів меду щорічно.

Слід зазначити, що ще зовсім недавно біля Козирового круга існувала сосна з п'ятьма бортями для диких бджіл. А пам'ять старожилів зафіксувала кілька сосен з бортями [64]. Не виключена можливість, що вони були свідками тих далеких часів.

1. Див.: Груздев В. Б. История Черниговщины (с древнейших времен до середины XIII века). – Чернигов: Издатель Лозовой В. М., 2015. – С. 26.
2. Пенський А. Перші поселення людини на території району//Новини Придесення. – 2001. – 19 травня. – С. 5.
3. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 111-112.
4. Там само. – С. 114.
5. Там само. – С. 124.
6. Там само. – С. 117.
7. Див.: Козловська В. Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині//Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали/Під редакцією голови секції академіка Михайла Грушевського. – Державне видавництво України, 1928. – С. 42-61.
8. Яненко А. С. Гурток антропології та передісторії Кабінету антропології ім. Ф. Вовка//Археологія. – 2015. – №4. – С. 129.
9. Білокінь С. Нові студії з історії більшовизму. – К., 2006. – Ч. I-III. – С. 185-187. Маньковська Р. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.)//Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР. Матеріали наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. – К., 2013. – С. 312-313.
10. Див.: Пенський А. Вказ. праця. – С. 5.
- Дмитренко Н. М. Провінційні музеї Лівобережної України (1920–1930-ті роки). – Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2016. – С. 30, 119, 120, 126, 132.
11. Див.: Маньковська Р. Вказ. праця. – С. 317.
12. Див.: Пенський А. Вказ. праця. – С. 5.

13. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. – К.: Українська Радянська Енциклопедія імені М. П. Бажана, 1990. – С. 295.
14. Гузій В. Містечко Карпилівка//Опис землі Козелецької (Науково-популярне дослідження з минувшини рідного краю)/Під ред. В. М. Гузія, А. Г. Пенського. – К.: Вид-во «Брама», 2011. – С. 306. (Далі: Опис землі Козелецької...).
15. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1970. – С. 267, 300-301.
16. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1972. – С. 660.
17. Там само. – С. 265, 613, 334, 155.
18. Див.: Остер и Остерский уезд. – Чернигов, 1863. – С. 28.
19. Див.: Там же. – С. 80.
20. Там само. – С. 28.
21. Сборник императорского Русского исторического общества. – Т. 35. – С. 380.
22. Див.: Бузун О. Історія Остерщини (нарис історії). – Чернігів, 1998. – С. 31.
23. Документы Московского архива Министерства юстиции. – М., 1897. – Т. 1. – С. 63-67.
24. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини//Історично-географічний збірник. – К., 1931. – Т. 4. – Розділ IV: Литовська верхність. Московське урядування (рр. 1356–1503–1618). – С. 128.
25. Див.: Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 216.
26. «Пам'ять» 1527 р./Русина О. Вказ. праця. – С. 208.
27. Там само. – С. 207-208.
28. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. – К., 1886. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 595-598. (Далі: Архив ЮЗР).
- Див.: Бузун О. Вказ. праця. – С. 76-77.
29. Див.: Бузун О. Вказ. праця. – С. 88.
30. Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 5. – С. 469.
31. Лук'яненко Л. Коропська земля//Опис землі Козелецької... – С. 324.
32. Див.: Дашкевич Н. П. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С. 52.
- Русина О. Вказ. праця. – С. 158.
33. Анпилов Г. Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века. – М.: Изд-во Московского университета, 1967. – С. 74-75, 85.
34. Див.: Русина О. Вказ. праця. – С. 158.
35. Див.: Лук'яненко Л. Вказ. праця. – С. 324.
36. Див.: Там само.
37. Переписка между Россией и Польшею в государственное царя Михаила Федоровича//Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М., 1862. – Кн. 4. – С. 29.
- Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. – К., 1931. – Т. I. – В. I (Відбитка з книги XXVI «Записок історично-філологічного відділу»). – С. 46.
- Пиріг П. В. Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. – К.: НМК ВО, 1993. – С. 5.
38. Бузун О. Вказ. праця. – С. 55.
39. Див.: Там само. – С. 33-34.
40. Там само. – С. 55.
- Сапон В. Таємниці назв наших міст і сіл. – Чернігів, 2005. – С. 23.
41. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 328.
- Чернігівщина: енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 295.
42. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – С. 332.
43. Там само. – С. 333.

44. Див.: Там само. – С. 141-142.
45. Там само. – С. 169.
46. Там само. – С. 234.
47. Там само. – С. 289.
48. Там само. – С. 290.
49. Див.: Гузій В. Вказ. праця. – С. 306.
50. Див.: Бузун О. Вказ. праця. – С. 59.
51. Див.: Лук'яненко Л. Вказ. праця. – С. 325.
- Гузій В. Вказ. праця. – С. 306.
52. Реєстр Війська Запорозького: транслітерація тексту. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 344-345.
53. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 222. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 45 (зв.). (Далі: ЦДІА України).
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. І. – Спр. 54671 (Лаз 34₂). – Арк. 109. (Далі: НБУ. ІР.).
- Пирог П. В. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века//Отечественная история. – 2003. – № 2. – С. 162-168.
54. НБУ. ІР. – Ф. XIV. – Спр. 163. – Арк. 69.
55. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою Комиссиею. – СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1867. – Т. V. – С. 64-66, 106, 184-185 і ін. (Далі: АЮЗР).
56. АЮЗР. – СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1869. – Т. VI. – С. 77.
57. Там само. – С. 94, 96.
58. ЦДІА України. – Ф. 222. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 45 (зв.).
НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 485. – Арк. 34 (зв.). Спр. 54 671 (Лаз 34₂). – Арк. 110.
59. ЦДІА України. – Ф. 61. – Спр. 1567.
60. Див.: Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К.: Інститут історії НАН України, 1994. – С. 26.
- Павленко О., Павленко С. Дягова: від минулого до сьогодення. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2010. – С. 18.
61. Переписні книги 1666 року/Підготував до друку і зредагував В. О. Романовський. – К., 1933. – С. 360-361.
62. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 215.
63. Гузій В. Вказ. праця. – С. 306.
64. Див.: Лук'яненко Л. Вказ. праця. – С. 324.

В статье на основе использования широкого круга источников, в том числе архивных, и литературы воссоздаются страницы истории села Карпиловка Козелецкого края с древнейших времен до XVII века.

Читатель почерпнет интересные сведения о возникновении, названии населенного пункта, его казацком прошлом и др.

Ключевые слова: Карпиловка, Козелецкий край, Остерщина, В. Козловская, неолит, XV век, XVI век, XVII век, поселения, Выползов, Лутава, люстрации, бояре, казаки, Карповичи, Реестр Войска Запорожского, переписные книги, воеводы.

The article tells about the history of Karpylivka village (Kozelets region) from the ancient times till 17th century. It is based on both archival and published materials.

Keywords: Karpylivka, Kozelets region, W. Kozłowska, neolith, 15th century, 17th century, settlement, Wypowziw, Lutawa, lustration, boyar, Cossack, Karpowychi, census, voivode (war-leader).

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94(477)

Анна Морозова

З ІСТОРІЇ СТАВЛЕННЯ ПАРАФІЯЛЬНОГО СВЯЩЕНИКА В СЕРЕДИНІ XVIII ст.

У статті оприлюднений договір 1749 р. між кандидатом на парафіяльного священика Андрієм Воронецьким та парафіянами Михайлівської церкви містечка Вороніж Воронізької сотні Ніжинського полку.

Ключові слова: священик, парафіяни, договір, треби.

З початку XVIII ст. у складі, правах, організації та матеріальному забезпеченні білого духовництва відбулися такі значні зміни, які зробили синодальний період абсолютно особливою епохою в історії парафіяльного духовництва. Введення державної церковності змінило структуру Церкви, а тим самим – і становище парафіяльного духовництва. Державна влада все більше впливала на формування умов життя парафіяльного духовництва. Підсумком цього процесу стало перетворення парафіяльного духовництва на духовний стан [1].

У XVIII ст. зберігався виборний порядок призначення до парафій священиків, встановлений ще Стоглавим собором. Указ Монастирського приказу 1701 року ввів правило представляти парафіянам єпископа не одного, а кількох кандидатів, супроводжуючи представлення грамотою, в якій визначався тільки розмір плати за треби та інших відрахувань на користь церкви. Хоча на практиці вибори часто замінялися купівлею церковних посад у парафіян, але як би там не було, заміщення посад парафіяльних священиків було справою вільної згоди між парафіянами та кандидатом [2, 210]. При заміщенні тієї чи іншої вакансії враховувались інтереси трьох сторін: єпархіального начальства, парафії та самого кандидата.

Право поставляти парафіяльних священиків за Духовним регламентом 1721 р. було надано єпископам за поданнями або «заручним» парафіян; та кандидати повинні були також пройти архієрейську школу [3].

Кандидат прибував до єпархіального управління з договором, який він укладав з парафіяльною громадою, і після здачі іспиту отримував від єпископа грамоту та висвячувався у священика. Навчання кандидатів (ставлеників) проводилося спеціальними екзаменаторами або викладачами, здебільшого з учених ченців, і тривало, дивлячись на здібності учня, місяців три або навіть довше [1].

Саме такий договір, датований травнем 1749 року, виявлений у фонді Чернігівського духовного правління Держархіву Чернігівської області. Після тексту договору містяться відмітки про проходження А. Воронецьким навчання.

Треба відзначити, що матеріальне становище парафіяльного духовництва на початку XVIII ст. було хитким і мізерним.

Прибуток парафіяльного священика в першу чергу залежав від плати за треби, на які твердих розцінок фактично не було. За панування виборного принципу парафія укладала з кожним новим священиком договір, в якому фіксувалась і винагорода за

© Морозова Анна Валеріївна – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Держархіву Чернігівської області.

відправлення треб. Такого роду договори були особливо розповсюджені в Україні [4, 189–194, 196, 199–201].

Через 40 днів після пологів жінка разом з дитиною приходила до церкви для здійснення обряду «воцерковлення». За читання так званої «сорокової» молитви священник брав 1 – 2 копійки [5, 508].

Таїнство хрещення також було обов'язковим. Хрещення повинно було відбуватися в церкві, а не вдома, за винятком випадків крайньої потреби [6, 506].

При укладанні шлюбу стягувалося особливе мито за вінчання. Вінчатися слід неодмінно в своїй парафії. Монополія на укладення шлюбу породжувала зловживання з боку священнослужителів. Ціну за здійснення таїнства вони встановлювали самостійно, що лягало важким тягарем на наречених [5, 506].

За вінчання за законом належало платити 10 копійок. Найчастіше доводилося платити від 20 до 50 копійок. З багатих прихожан брали до одного рубля [5, 508].

За поховання дорослого селянина слід було платити 10 копійок, за немовля – 3 копійки. На практиці відбувалося дещо інакше. За відспівування дітей зазвичай платили до 10 копійок, дорослих – до 30 копійок. Отримана сума ділилася між усім причтом. Цікаво, що місцевий священник вважав за можливе отримати винагороду навіть у тому випадку, якщо в момент смерті прихожанина він був відсутній у церкві і небіжчика відспівував священник іншої церкви.

Розміри винагороди за молебні й поминання родичів взагалі не встановлювалися законом і повністю залежали від бажання парафіян. За простий молебен селянин платив від 3 до 5 копійок, за молебен з акафістом (церковний гімн) – від 10 до 25 копійок.

Треби, пов'язані з молитвами за упокій померлих, були дуже різноманітні. Сюди відносилося просте поминання під час служби, панахида та заупокійна обідня. Служба в третій день після смерті називалася «третина», в дев'ятий день – «дев'ятина», в двадцятий – «полусорочинами», в сороковий – «сорочинами». Іноді замовляли «сорокоуст», тобто сорок обідень за покійним. Нарешті, іноді просили занести ім'я в синодик.

За поминання різних осіб і родичів парафіяни сплачували священникові від 1 до 50 копійок, найчастіше від 2 до 10 копійок. За запис в синодик сплачували 25 – 50 копійок, за велику панахиду – від 6 до 10 копійок. Заупокійні відправи, «третина», «дев'ятини», «полусорочини», «сорочини» обходилися від 8 до 20 копійок кожна. Звичайною платою було 10 копійок. Гроші ділилися між усім причетом. За «сорокоуст» нижчої платою був один рубль [5, 508 – 510].

Якщо священника звали при закладці нової хати, то відповідно запрошували освятити її на новосілля. Служився з даного приводу молебен. Освящався також виритий колодязь.

Уряд прийшов до усвідомлення необхідності встановити законом розмір винагород за треби, але зроблено це було лише при Катерині Великій, коли в 1765 році Сенатом був виданий відповідний указ.

Оприлюднений договір дозволяє порівняти загальноприйнятий розмір винагороди священнику за виконання треб та затверджений між священником та парафіянами Михайлівської Воронізької церкви. Документ друкується зі збереженням орфографічних та стилістичних особливостей. Слова, написані під титлом, розшифровані із зазначенням скорочених букв у дужках.

1. *Смолич И. К.* История Русской Церкви. 1700-1917 гг. // [Интернет-ресурс] <http://www.sedmitza.ru/lib/text/439977/>

2. *Никольский Н.* История русской церкви. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1985. – 448 с.

3. Духовный регламент. – М.: Синодальная типография, 1804. – 160 с. // [Интернет-ресурс] <http://www.krotov.info/acts/18/1/1721regl.html>

4. *Знаменский П.* Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань: Университетская типография, 1873. – 850 с. // [Интернет-ресурс] <http://e-heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=46861164>

5. *Семевский В. И.* Сельский священник во второй половине 18 века. Очерк из исторического исследования // Русская старина. – 1877. – Т. XIX. – Вып. 8. – С. 502 – 538.

1749 году майа «__»¹ дня постановление настоятелю п(ре)п(одобному) Андрею Воронецкому от парохиян церкви Свято-Михайловской Воронежске поступается роковщины в год от парохиянина пахотного полчетверика ржи, а от убогшого гречки полчетверика или овса полчетверика ж без спору. А не у пахаров деньгами по пять копеек.

Когда родится дитина, баба прииде принесе хлеб за м(о)л(и)тву, прийдут христити кум и кума – за окрещение з обоих по две копейки.

За освящение дому или что иное: колодязь и прочее – десять копеек.

З парохияльного молодика и девки за обвенчание настоятелю з векариями десять копеек.

З другой парохии молодика присталого к девице и жить в сей Михайловской *парохии*² желающего – з такого взять з векариями 30 копеек.

За обвенчание оних, когда ж поиде в иную парохию, – взять з него 60 копеек или больш.

Когда з иной парохии мещанин озымет во свою парохию девку, видя по его имуществу взять с него за обвенчание со всеми причетники рубля, полтора или два.

Которие живут у господарей подсосудки хочут ожениться н(а)шей парохии, то у воле настоятеля що з них взять.

Ежели з другой парохии н(а)шу поимлет удову в другую ж парохию, то видячи по имуществу его так и взять надлежит.

Когда ж значних парохиян хто озымет чужостранний или из иной парохии девку или удову, то у воле настоятеля.

За умерших, хто знатний умре, поеднает сорокоуст с панахидами – чотири рубли настоятелю з векариями, дьячком и пономарем.

За самый похорон 10 копеек.

Великий мл(а)д(е)нческий похорон – 10 копеек, младенческий малый – пять копеек.

Хто изволит панахиду отправлять – 10 копеек.

По умершему, хто изволит Ева(н)голие читать, за столп Ев(ан)г(о)лия две гривни. Когда парохиянин изволит заздоровний обед чинити (без панахиды) – 10 копеек, з панахдою же – 20 копеек.

Хто схочет молебн отправить – 10 копеек.

Хто пожелает в церкви положиться, на церковь 10 рублей, а принимать оте деньги ктитарам, а не священнику.

Когда кто пожелает годовий сорокоуст нанять, то у воле настоятеля з векариями, дьячком и пономарем, також и акафисты годовие и полгодовие в воле ж настоятеля.

Зборных мысочних денег настоятелю и векариям не брать, як и прежде было, кроме дьячка и панамара.

Понеже настоятель векариев принял с третьей доле дохода своего, *повинни тим они контентовать за освящение пасок по деньге попове настоящему*³.

Бунчуковий товарищ Василь Лазаревич

Бунчуковий товарищ Григорий Александрович

Старший войсковый канцелярист Матвей Холодович

Сотник воронежский Андрей Холодович

Войсковой канцелярист Николай Давидович

Значковый товарищ Григорий Яковлев Ясечко

Значковый полку Нежинского товарищ Леонтий Симоновский

Андрей Тупицкий, мещанин прихода того ж

мещанин воронежский Иосиф Гречка

ктитор Иван Сухман да того ж прихода парохияни Петро, Иван, а вместо их, яко неграмотних, по их прошению тоей церкви викарий Тимофей Могилевский руку приложил

ктитор Иван Демьянов

1 Число у документі не вказане.

2 Виділені курсивом слова вписані між рядків.

3 Виділені курсивом слова в тексті дописані автором.

Вышшеписанным прихожанским определением я, когда буду священником при их, прихожан, церкви, имею быть доволен и впредь от определении мне сверх прописанных [в] том определении каких доходов как Его Преосвященства так и духовной консистории упреждать не буду. Андрей Воронежский

Сии презента за аккольством Андреем Воронежским к соборной воронежской С(вя) того Архистратига Хрситового Михаила церкви во иерея на всю парашию *за настоятеля* протуюющимся по рассмотрению явились исправны. Лет же ему от роду по его сказке 29.

писарь иеромонах Антоний
архидиакон Иннокентий

Андрей Воронежский во чтении совершенен. 1749 года майя 24-го дня. К исповеди.

Андрей Воронежский был у мене на исповеди и совесть свою открыл, которого совесть достойна иерейского чина.

Катедральный духовник иеромонах Самуил.

К научению иерейская должности.

Ясне в Б(о)гу Преосвященнейший Владыко!

Андрей Воронежский иерейской должности научен. Свидетельствую 1749 года майя 26-го. Каминаторское звание содержащий иеромонах Георгий Префект.

Андрей Воронежский пос(вя)щен в придворной Кудравской церкви во диакона июня 1-го дня, а во веря 2-го д(ня) в той же подворной церкви.

К наставлению во священнослужениях, литургии с(вя)того Иоанна Златоустого, Преждеосвященных и прочих.

Преосвященнейший владыко!

Иерей Андрей в священнослужениях, литургии с(вя)того Иоанна Златоустого, преждеосвященных и протчи совершенно наставлен.

Свидетельствую иеромонах Ирадион.

Иерею Андрею грамота печатная за подписом Преосвященнейшаго архипастыря нашего руки выдана 1749 года июня 10-го дня.

Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 2, спр. 1558, арк. 80 – 81 зв. Рукопис, оригінал.

Анна Морозова. Из истории поставления приходского священника в середине XVIII в.

В статье опубликован договор 1749 г. между кандидатом на должность приходского священника Андреем Воронежским и прихожанами Михайловской церкви м. Воронеж Воронежской сотни Нежинского полка.

Ключевые слова: священник, прихожане, договор, требы.

Anna Morozova. From the history of the placing of parish priest in the middle of the XVIII century

The article published the contract of 1749 between the candidate for the post of parish priest Andrei Voronetsky and the parishioners of St. Michael's Church in Voronezh, Voronezh hundreds of Nezhinsky regiment.

Keywords: priest, parishioners, contract, demand.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII-XVIII ст.) (Частина 6)

У публікації представлені віднайдені в архівах документи І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського та інших старшин.

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, монастир.

Тут ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах Києва і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилося у попередніх частинах даної статті).

Усього в цій частині статті наводяться тексти 47 документів, які походять переважно з Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), Національної бібліотеки Польщі у Варшаві (далі – БН), фондів Конопського музею, а окремі документи були виявлені в фондах ІМФЕ (Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України). Серед документів цієї частини нашої статті необхідно знову виділити ті, котрі доповнюють «Український Дипломатарій XVI-XVIII ст.». З гетьманських документів це унікальні універсали генеральної старшини (№ 2, 3) та універсал Івана Скоропадського (№ 16), листи Івана Мазепи (№№ 7, 9, 12, 15), один лист Івана Самойловича (№ 4). З полковницьких документів представлені листи Федора Коровки-Волського, Семена Палія та Самуся. До цих документів прилягає універсал-фальсифікат 1636 р. Єжі Оссолінського, великого коронного канцлера Речі Посполитої (№ 1). Їхніми адресатами виступають ченці Свято-Микільського Крупецького і Свято-Микільського Рихлівського монастирів (№№ 1, 3), гетьман Іван Мазепа (№ 8, 9, 11), вірогідно гетьман Іван Скоропадський (№ 19), Іван Сірко (№ 4), стародубський полковник, вірогідно Михайло Миклашевський (№ 16-а), київський митрополит Варлаам Ясинський (№ 7), московські царі Іван V та Петро I (№ 12), король Речі Посполитої Ян III Собеський (№ 10).

У першому документі канцлер Є. Оссолінський на клопотання Адама Киселя надає маєтності Крупицькому монастиреві. Однак тут є серйозні підозри щодо автентичності документа. Адже Оссолінський став канцлером тільки у 1643 р., любомльським старостою у 1639 р., а універсал датований 1636 р. Кисіль же став київським і брацлавським воєводою в 1648-1649 рр., а до того він був чернігівським каштеляном (і то з 1639 р.). Якщо в універсалі копіїстом помилково написана дата, то треба врахувати, що з 1648 р. в Україні палала Національно-визвольна війна українського народу 1648-1658 рр. і влада Речі Посполитої на значній її території, особливо Лівобічній Україні, була суто формальною. До того ж Кисіль став київським воєводою після укладення Зборівського миру 18.08.1649 р., а Оссолінський помер 9.08. 1650 р. Отже, фальсифікат? На це питання важко відповісти без спеціального додаткового дослідження. А

© о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук (м. Київ);

© Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук (м. Київ).

до фальсифікатів і того, як вони продукувалися в ті часи, ми ще повернемося нижче.

Універсали № 2-3 1672 р. є рідкісними. Вони були видані Петром Забілою, Іваном Самойловичем та Іваном Домонтовичем у часи міжгетьманства (Дем'ян Многогрішний був скинутий, а Іван Самойлович ще не був затверджений) і скеровані насамперед до чернігівського полковника (вірогідно Василя Дуніна-Борковського), козакам Понорницької сотні (суч. Понорниця Коропського р-ну), а також глухівському сотнику (очевидно, Якову Жураківському). Перший з них стосується Свято-Микільського Рихлівського монастиря. У ньому стверджуються права обителі на села Будище, Городище й Вишенки (села суч. Коропського р-ну) і на два млини. Другим універсалом береться під протекцію Михайло Миклашевський і надається йому с. Озірки (нині – с. Озерки в Курській області РФ).

Лист І. Самойловича до Івана Сірка, знаменитого кошового отамана (№ 4), був писаний у відповідь на його послання з проханням про допомогу. Гетьман відмовився йому допомагати, посилаючись на Андрусівський мир 1667 р., та й є загальновідомою його неприязнь до Сірка. До того ж (тут Самойлович мав рацію), коли писав про нещирість Речі Посполитої щодо України. Треба врахувати і те, що гетьман виступає як царський вірнопідданий і посилається на царський указ, за яким деякі правобічні землі анексувалися на користь Московської держави. У двох наступних регестах вересня 1676 р. (№№ 5,6) подані новини, в яких згадується стародубський полковник Петро Рославець, каденція якого припадає на 1668-1672, 1673-1676 рр. У центрі уваги новин старшинська козацька рада, що відбулася 17.03.1676 р. На ній мали відбутися вибори нового гетьмана Правобережної України замість Ханенка, який пішов у відставку і спочатку оселився у Козельці. Хоча на булаву претендував Рославець, але було обрано лівобічного гетьмана Івана Самойловича.

У наступних листах представлена «мазепіана». Спочатку йдуть листи гетьмана Івана Мазепи (№№ 7, 9) до київського митрополита Варлаама Ясинського та московських царів Івана V та Петра I. Тут ідеться про три сюжети. У першому листі міститься привітання Ясинського з нагоди його висвячення на Київську митрополію (тут є певне розходження в датуванні між даними тексту листа і записом копіїста, можливо, копіїст проставив як дату написання листа дату його отримання у Москві). У другому листі Мазепа просив царів про відправку в Київ будівничого Йосипа Дмитрієва. Це особливо важливо, бо Богоявленський монастир XVII ст. був підірваний у 1935 р. з наказу атеїстичної компартійної влади і історія його спорудження і добудови (як у цьому випадку) малодосліджена. У третьому листі Мазепа клопочеться про висвячення майбутнього луцького єпископа Діонісія Жабокрицького київським митрополитом Варлаамом Ясинським. До них прилягає лист 1701 р. (№ 13) матері Івана Мазепи – ігумені Марії-Магдалини Мазепи, яка задумала збудувати кам'яну церкву в ім'я Вознесіння Христова і просила братію Свято-Михайлівського Видубицького монастиря збудувати на їхніх землях на р. Либеді цегельні. Такий дозвіл вона отримала, видубицька братія навіть передавала їм свої цегельні. Після збудування церкви всі цегельні (навіть новозбудовані) мали бути повернені у власність Видубицькому монастирю. Цей документ зберігає оригінальний підпис-автограф Марії-Магдалини, що значно збільшує його джерельну цінність. Його було надруковано у вигляді фотокопії оригіналу Т. Яковлевою-Таїровою. Ми ж подаємо його у сучасній транскрипції. Відзначимо, що цією дослідницею був надрукований батуринський архів Мазепи (вірніше те, що збереглося з його первісного складу), і в реєстрі «латинських и полських» його листів знаходяться згадки ще про три листи Марії-Магдалини (два листи до Івана Мазепи, один – до якогось Селезневича) (1).

Далі йдуть листи, писані до Мазепи. Насамперед це лист 1702 р. одного з лідерів антипольського повстання Самуса (№ 14). У ньому сповіщається про взяття повстанцями Білої Церкви і прохання посилити її гарнізон військами (тут Самусь прагне засвідчити свою лояльність до царя, хоч об'єктивно такі дії робили повстанців союзниками Швеції). Тут же він згадує про хворобу Семена Палія («зіло немощен сам Палій») і перераховує основні трофеї, які дісталися повстанцям у Білій Церкві. Не менш цікавий розлогий лист 1691р. білоруського шляхтича Василя Красинського (№ 8), у котрому він дорікає

Мазепі за передачу білоруських міст Речі Посполитій, бо це загрожує православній Церкві. Він говорить і про потенційну турецьку загрозу, і про те, що король Ян III Собеський після перемоги над Швецією зверне свої погляди на Україну. Красинський наче не знає, що в той час Гетьманщина, яка мала лише куцу автономію у Російській імперії, не була самостійною у своїй зовнішній політиці і мусила притримуватися умов Вічного миру 1686 року між Московською державою та Річчю Посполитою. Цікаво, що у своєму листі Красинський звертається до прикладів біблійної та античної історії, що свідчить між іншим і про добре знайомство з ними Мазепи. Мабуть, це той «Красилский», два листи якого згадуються у реєстрі документів батуринського архіву (2) і, можливо, саме його («Васка Красенский») згадують московські царі Іван та Петро в листі до Мазепи як про «изменника». (3). Цікавою є справа під № 15. У ній подано три документи: витяги з двох листів Мазепи 1703 р., у котрому йдеться про вищезгаданий лист Самуся та родичів Палія у Речі Посполитій (очевидно, дружини та дітей як мінімум); грамота Петра I до Палія.

Майже у той самий час (1693 р.) було написано лист полковника Семена Палія до короля Речі Посполитої Яна III Собеського. У ньому йдеться про обставини походу під молдавське місто Сороку і про деякі неузгодженості з боку влади Речі Посполитої (навмисні?), що призвело до невивлати козакам заслуженої платні й міститься натяк на їхнє небажання через це воювати. Взагалі лист цікавий своєю вірогідною тональністю до Яна Собеського, все ж Палій відомий насамперед як головний вождь антипольського повстання 1702-1703 рр. Варто уважніше вивчити джерела його діяльності попереднього періоду, зокрема журнал видатків 1693 р. коронного гетьмана Олександра Яблоновського, в котрому багато говориться про активну участь учасників майбутнього повстання на боці Речі Посполитої в антиосманській боротьбі. Цей журнал зберігається в бібліотеці Чарторийських у Кракові й нині готується до видання в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Дуже цікавим є лист 1694 р. київського митрополита Варлаама Ясинського до гетьмана Івана Мазепи (№ 11). Він був скопійований з оригіналу, який зберігався, очевидно, в Москві в фондах, які входять нині до складу Російського Державного Архіву Давніх Актів («Прав[ительствующий] Сен[ат] № 5/1732 л.263-267»). Виявляється, митрополит уважно вивчив київські гродські книги, які через загрозу ординських наскоків були передані на збереження у Межигірський, а потім у Софіївський монастирі, і виявив там документ сфальсифікований межигірськими ченцями. Був підроблений привілей Межигірському монастиреві на прибутки, які походили з млинів на р. Котор. Це був лист чи то Стефана Баторія, чи Сигізмунда III князю Ружинському (очевидно, Остафію Івановичу, київському підвоєводі у 1575-1581 рр.) та лист київського воєводи князя Костянтина Острозького до київського хорунжого Гаврила Гойського (помер у 1632 р.), який певний час у 20-30-х рр. XVII ст. обіймав посаду київського каштеляна. Цей документ з наказу межигірського ігумена сфальсифікував писар, який до того служив на Волині і який мав до цього певні можливості в монастирі (окремий «чулан») і написав його «на замаранній бумазі (чтоб давными казалися быти) (и) в книги вклеил». Цю фальшивку несвідомо ствердив митрополит, довірившись межигірському ігумену. Встановивши ж фальсифікат, він тут же написав до гетьмана, щоб його представник – Захар Шийкевич (в копії листа він невірно названий Шинкевичем) покарав зловмисників. Не менш важлива й дописка митрополита до листа. З неї випливає, що Шийкевич легко переконався у правоті митрополичих звинувачень і обіцяв прилюдно викрити зловмисників на обіді у митрополита на честь свята різдва Іоанна Предтечі. Причому він сказав це латинською мовою (це може свідчити про його навчання в Києво-Могилянській Академії), щоб не зрозумів присутній при розмові межигірський чернець Жураковський. Але Шийкевич не виконав своєї обіцянки. Замість присутності в храмі на богослужінні та на обіді він надумав виїхати на оглядини межі між володіннями Межигірського і Богоявленського братського монастирів і прислав вістку про це, коли митрополит уже готувався до Літургії. Ясно, що митрополит не міг скасувати богослужіння або ухилитись від нього, тому відправив від свого імені ректора «могилянки» (ним тоді був Іоасаф Кроковський, майбутній київський митрополит).

Виникли й обгрунтовані підозри, що Шийкевич перемінив свою думку (взяв хабар?), а своїм виїздом для оглядин межі легалізував фальшивку. Митрополит знову просив про об'єктивний розгляд справи, залучивши генерального бунчужного (ним тоді був Юхим Лизогуб), через ігумена Кирилівського монастиря та Дмитрія «глухівського». Мова йде безперечно про св. Дмитрія Ростовського (Туптала), який в 1684-1697 рр. був ігуменом глухівського Петропавлівського монастиря. На жаль, не знаємо, чим ця справа закінчилася.

Далі йде лист князя Дмитра Голіцина, адресований вірогідно гетьману І. Скоропадському (№ 19). У ньому мова йде про речі архімандрита Свято-Микільського монастиря в Батурині, колишнього ректора Києво-Могилянської Академії Гedeона Одорського, який був звинувачений у підтримці Мазепи та Орлика і засланий на Соловки. Виявляється, крім його речей, були в монастирі й речі Орлика, які були вилучені, і Голіцин допитувався про їхнє місцезнаходження. Універсал 1709 р. гетьмана Івана Скоропадського ніжинським грекам (№ 16) стверджує їм широкі права, надані раніше гетьманами-попередниками, але узагальнює їх і застерігає греків від того, щоб вони «не понижали влади полковничой». Цей універсал підтверджував права ніжинських греків, надані в основному Мазепою. Досить проглянути універсали Мазепи від 2.01.1688 (23.12.1687), 29 (19).10.1696, 10.03.(30.04.)1697, 26(16).05.1701(4), де навіть зустрічаються тотожні фрази, як от посилання на універсали Богдана Хмельницького. Останній дійсно давав привілеї Ніжину, як от від 11.(1).VIII.1650 р.(5), але про греків там не говориться. Можливо, цей універсал Богдана Хмельницького ще не виявлений. У листі 1713 р. графа Б. Шереметєва до секретарів (№ 18), зокрема, згадується його перебування в Прилуках, де до нього прибув (з доносом?) чернець Мгарського монастиря Дамаск. Згадується і про стару справу цього монаха, яка відносилася до тих часів, коли «король швецкой был в Украине». Надзвичайно важливою є група документів (№ 17), у котрих міститься кілька указів про 25-х мазепинців, яких було заслано на Північ (сумновідомі Соловки та інші пункти). Особливо великий інтерес викликають постаті архімандрита Свято-Микільського монастиря в Батурині, вихованця Києво-Могилянської Академії Гedeона Одорського та племінниці Мазепи Марти. Останню з двома жінками було заслано на «Белоозеро в Горський монастырь». Київський воєвода князь Дмитро Голіцин є автором ще одного документа – листа 1716 р., писаного вірогідно до гетьмана Івана Скоропадського (№19).

Далі йдуть документи, які походять з церковних кіл. Насамперед це дві грамоти (№№ 28-29) чернігівського і новгород-сіверського архієпископа в 1735-1738 рр., вихованця КМА Іларіона Рогалевського. Взагалі ми виявили біля двох десятків його грамот, але тут через брак місця наводимо лише дві. У першій з них, адресованій ігуменам Чернігівської єпархії «любецкому, домницкому, андрониковському, макошинському, и рихловському», доводиться до відома указ цариці Анни Іоаннівни щодо набору коней в армію. Тут є цікавим стислий список тогочасної верхівки Чернігівської єпархії. У іншій грамоті владика звертався до Короповського духовного правління і повідомляв, що в зв'язку із закриттям жіночого Макошинського монастиря її Успенська церква була куплена і перевезена в розібраному вигляді в с. Високе з ініціативи тамтешнього священика Луки Лукашевича, де вона б мала бути поставлена на місце погорілої. На території сучасної Чернігівщини знаходиться три села з назвою Високе: в Борзнянському, Корюківському і Прилуцькому р-нах. Оскільки останнє задалеко від Макошина, лишається два села, в які міг бути перевезений храм. На наш погляд, це Високе Борзнянського р-ну, оскільки це село підтримувало досить міцні зв'язки з Максаківським та Макошинським монастирями. До цих документів прилягають відомості 1777 р. про черниць жіночого монастиря свв. Флора і Лавра в Києві – уродженок Сіверщини (№ 40).

Далі йде витяг з опису Почепа, Батурина, Ямпіля 1726 р. (№ 20). Документ є дуже великим за обсягом, особливо в тій частині, яка стосується Стародуба, тому вміщуємо тут відносно лаконічні дані про Батурин. Такого ж типу є опис останньої чверті XVIII ст., який стосується Костянтинівської сотні (№ 30). До них прилягає подібний документ (№ 35), який містить список козаків села Заворичі (середина XVIII ст.). Нині

Заворичі є залізничною станцією в Козелецькому р-ні. У документі № 34 того ж часу знаходиться лист-прохання жителів села Беркова (суч. с. Пилятин Козелецького р-ну) до київського митрополита Тимофія Щербацького. Справа в тому, що сільська церква Воздвиження хреста Господня через «обветшалість» була закрыта козелецьким протопопом Миколою Язловецьким. Це поставило селян у складне становище, бо вони були позбавлені елементарної можливості виконувати навіть конче необхідні треби (хрещення, похорон та ін.), а сусідні храми знаходилися на віддаленні і добиратися до них взимку було тяжко. Селяни просили призупинити це рішення і відкрити церкву, а тим часом завершити підготовку до будівництва нового храму, який обіцяли розпочати із настанням сухої пори року. Тут же містився список парафіян Вознесенської церкви – жителів села Берков. Аналогічне прохання до митрополита (№ 33) було написано старшиною с. Заворичі (там з аналогічних причин було закрыто Свято-Георгіївський храм) Іваном Ханенком і Яковом Солониною. Є й лист козелецького протопопа Миколи Язловецького до Тимофія Щербацького (№ 32), в якому він доповідає про аварійний стан церков в селах Берков і Заворичі. Грамота 1776 р. (№ 43) київського митрополита в 1770-1783 рр. Гавриїла Кременецького є джерелом, яке проливає світло на побудову нової Покровської церкви в селі Баничі (на південь від Глухова). Старий храм слід було розібрати, а церковні речі перенести тимчасово в церкву іншого села або в надійне місце.

Цікавим є ордер 1761 р. чернігівської полкової канцелярії, виданий у відповідь на скаргу (№ 38) ігумена Свято-Троїцького Андрониківського монастиря Германа. Останній скаржився, що на «батуринское національное строение»(!), тобто на гетьманський палац у Батурині, компанійський осавул Каневський вирубував чимало дерев у монастирському лісі й перевіз у Мену, але їхню частину відвіз через с. Боровичі до себе в будинок в Петрову слободу (в сучасному Корюківському р-ні). До того ж хорунжий Киселівської сотні Іван Ковтун пообдирав липу на роблення посуду, через що багато дерев усохло. У Глухові було розпочато слідство, але Каневський посилався на наказ гетьмана Розумовського. Через неясність справи її скерували для подальшого слідства до чернігівської полкової канцелярії.

Цілий блок документів 1727-1770 рр. (12 документів) походить із фондів Конотопського музею і стосується переважно с. Жукин (нині – село Жуковщина сільради с. Борки Козелецького р-ну). Це колись село значне село є зараз дуже маленьким і його історія не привертала до себе уваги. Тим важливіший цей зріз другої чверті XVIII ст., який дає можливість установити навіть поіменно дорослих мешканців села чоловічої статі, поглянути на духовне життя села тощо. У цих документах мова йде про історію побудовання церкви та пов'язані з цим події. Тут є й прохання до гетьманші – Уляни Апостола, яка відгукнулася на них, і дійсно храм було збудовано в основному на її кошти, списки інших жертводавців, довідка про оглядини будівлі церкви гетьманським представником Василем Казаковичем, звіт священника Іллі Мигалевича про витрату грошей на прикрасу церкви та ін. Рідкісним є документ – договір сільської громади із священником і їхнє зобов'язання сплачувати за церковні треби згідно зі своєрідним прейскурантом (він наводиться нижче). Відзначимо, що у числі жителів с. Жукин були також і кілька носіїв прізвища Кучма. Один із них (Мойсей) навіть був титарем храму і займався зокрема фінансуванням робіт по будівництву церкви. Однак при цьому він розікрав частину грошей (це було підтверджено і Казаковичем) і навіть пробував перекласти недостачу на жителів села, на що селяни і будівничий церкви скаржилися гетьманші. На жаль, цей храм згорів у 1759 р., і селянам довелося починати все спочатку і звертатися з проханням уже до гетьманича – лубенського полковника Петра Апостола. Останній у 1770 р. звернувся з листом до місцевого священника о. Стефана, щоб той розібрався у причинах невдоволення селян призначеним ним старостою. Ще деякі документи про с. Жукин ми не публікували через брак місця, тому обмежимося стислим переказом. За межами нашої публікації лишилися: реєстр (після 22(11).07.1728 р.) сплати грошима й натурою титарем Мойсеєм Кучмою церковному майстру Андрію та інших видатків; список мешканців Жукина, які жертвували на церкву гроші; розгорнутий (майже 3 сторінки) лист від 31(20).07.1772 р. жукинського вйта Гаврила

Мірошника до П. Д. Апостола., в якому він просить звільнити його від війтівства. Будучи на цій посаді (вірогідно в черговий раз) протягом 1, 5 року, він через власні збитки просив про звільнення від посади старосту Василя Полторацького. Останній відмовив, сказавши, що не може цього вчинити без панського відома, а потім ще й сп'яну побив його. Документи даної групи збереглися не в оригіналах, а копіях та переважно регестах XIX ст. Їхній творець свідомо чи несвідомо русифікував тексти, написані тогочасною українською канцелярською мовою, і це треба мати на увазі.

До цієї групи прилягає квіт 1788 р. (№ 44) підлипського (с. Підлипне під Конотопом, що на південь від міста) козака Петра Дем'яненка в отриманні від конотопського полкового хорунжого Степана Семенова решти боргу за продаж землі. Ми змушені через брак місця пропустити документ другої половини XVIII ст. (точніше його частину), який стосується села Фастівці (суч. Бахмацького р-ну) і навколишніх хуторів, а також документ 1797 р., де згадується слобода Добрянка (хоча таке село є в суч. Ріпкинському р-ні, однак, мабуть, мова йде про Конотопську сотню). Публікація документа 1788 р., як тих, що стосуються с. Жукин, важлива й тому, що уводяться в обіг матеріали музеїв Сіверщини. Інформація про джерела, які сховані в цих фондах (за винятком хіба що Чернігова), дуже скупа, а на місцях кваліфікованих сил або немає або не вистачає. Даною публікацією ми хочемо привернути увагу дослідників до пам'яток, що зберігаються в провінційних музеях.

Окреме місце займає семінарський літописець 1587-1808 рр. (№ 42), створений на початку XIX ст., який є скороченою редакцією Чернігівського літопису. Причому в основі даної редакції лежить список Персидського, який теж починається з 1587 р. (6). Таким чином, оригінальною є лише остання звістка за 1808 р.

Завершують публікацію два документи першої половини XIX ст. У першому з них ідеться про освячення церкви в с. Баничах, що під Глуховом на південь. Другий документ є свідоцтвом, яким дозволялося укладення шлюбу між кріпаком поміщиці Ганни Кандиби (між іншим, представниці значного козацького роду) та козачкою з Конотопа.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обрив тощо).

Сподіваємося, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на біографії її важливих діячів, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

Джерела та література:

- 1). Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. – СПб, 2014. – № 309.
- 2). Батуринский архив... № 309.
- 3). Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2009. – С. 147.
- 4). Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – К. – Л., 2006. – Ч. II. – № № 9, 22, 157, 165; Ч. I. – К. – Л., 2002. – № 336.
- 5). Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1998. – № 38. – С. 108.
- 6) Див. напр. Южнорусские летописи, изданные Н. Белозерским – К., 1856. – Вып. 1; та видану нами редакцію цього літопису Івана Янушкевича: Чернігівський літопис. – Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 105–122.

* * *

№ 1

1636, листопада 29. – Київ. – Сумнівний універсал Єжі Осолінського, великого коронного канцлера Речі Посполитої.

«Георгий, гребя с Тенчина Осолінский, канцлер великий коронный, вліговский (?), любачевский, любомский, рицывий (?), афонский староста.

Ознаймуем тим листом моїм teraz и на потомние часы, иж пан Адам Кисіль, воевода киевский и brasлавский, до мене прозбу свою заносил за отцем Иоанном, игуменом, з братиею закону релії грецкой з маєтности моеї монастира моего батуринского старо-

житним, названо Крутицьким (*описка, має бути «Крупецьким»-Ю.М., І.Т.*), жебы подлут давного вживаня свого захованніе были в ґрунті здавна до того належачим в селі Обмачеві и веравский (?) млинок зо всім ґрунтом и пожитками, сіножатами, озера, борок Красний з борти, лісосіч (?), по Усороч озеро пуцу, взявши от озера Ступок до того ж озера Усороцкого стягається понад рікою Сеймом, з обох сторон перевоз на Сейму батуринский, що уживал Четис, слуга мой, поля до паханя, озера, сіножатеи и я, то видячи, иж то здавна до того святого Николая належало, которое на прозбу его милости пана Адама Киселя, воеводы киевского и браславского, все тое отдаю до монастыря моего батуринского, даю так оним отцам, як и наступающим будучим по них отцев при том всім вічно заховую, дабы там перешкоды ні от кого не било так и по мні наступающих антецессоров моїх и гдиж то власне свої добра тому містцу убогому даю, дабы того спокійне уживали, а до того вишописанного жаден справи ніхто не міл вічними часи варую и ствержаю, инаچه не чинячи. На що для ліпшой віри и певности даю тот лист мой отцу игумену и братії с печатю и подписом руки моеї.

Дан в Києві року Божого 1636 мєся паздерника 29.

В копії пишет по сему:

Георгій Осолінский, канцлер коронный».

(НБУВ. – ІР. – Ф. VIII. – №. 231(99 I). – Арк. 51-51 зв. – Копія другої половини XVIII ст.)

№ 2

1672, квітня 1 (березня 22). – Батурин. – Універсал генеральної старшини.

«Петро Михайлович Забіла, обозной, Иван Самойлович, Иван Домонтович, суді, Войска его црского пресвітлого величества Запорожского енералние.

Паном сотнику глуховскому, атаману и всему товариству в сотні Глуховской знайдуючимся, так теж войтови з бурмистрами зо всіми людми посполитими, особливе атаману Озірок села и войтови тамошнему при залежне (?) зичливих хутий(?) наших до відомости доносим, иж мы беручи под протекцію свою пана Михайла Миклашевского, товариша войскового, абы от старшини глуховской виш помененой и от товариства и посполитих людей под сей час зміни бывшего гетмана ни от кого и найменшой зневаги и шкоди не поносил и которое село міет Озерки в ключи Глуховском през ласку войсковую, абы войт з громадою послушенство отдавал, атаман того ж села з товариством ни до чого не интересовался пилно по вас жадаючи, сим нашим універсалом сурово приказуем.

Писан в Батурині дня 22 марта 1672 року.

В копії пишет:

Звыш менованніе енералние войсковие особы».

(НБУВ. – ІР. – Ф. VIII. – №. 231(99 I). – Арк. 100 – Копія другої половини XVIII ст.)

№ 3

1672, квітня 9 (березня 30). – Батурин. – Універсал генеральної старшини.

«Петро Забіла, обозный, Иван Самойлович, Иван Домонтович, суді, особы Войска его црского пресвітлого величества Запороз[кого] енералние.

Всей старшині и черні Войска его царского пресвітлого величества Запороз[кого], а именно пану полковнику черніговскому, сотникові, отаманові и всему товариству понурницкому и комуколвек тилко сей наш універсал будет презентован, удаемо, відать хотячи мы, абы в церквах Божіих хвала его святая, так за его цар. прес. велич. ему и за Войско Запорожское у престола Гспдня была одправована, а маючи в особливом респекті обитель святая Хрстова Николая мнстря Рихловского новореставрованного их значную оскуділость в виживаню помененного місца святого братия поносят, теи мы, стосуючись до воли и интенції побожных людей для, (...) *таваня братії ним пошлет Гсдь Бг нам рейментара, ствержаем універсалом сим села Будище, Городище и Вишенки в полку Черніговском в сотні Понурницкой лежачіи з всіми приналежностями до того теж села Будища, и два млина, в том же селі стоячие: един Максима Коропченского з

двома колами, другий Авраменка, обывателя городиского, також з двома колами о дві (?) мірочки припадаючі для ловлення риб помененного мнстра в Бгу превелебному гспдну отцу игумену и з братиею конферовалисмо и позволилисмо так з сел вишере-ченних ему ис млинов будиских и озер городиских вшелякие пожитки отбырати и на свою их потребу оборо чати. В котором пожиткованю жебы пан черниговский сотник, атаман понурницкий з иншим товариством не важились мнстреві жадного утиску и кривды чинить под срокгим войсковим каранем. Люде же зась жебы были в помененних монастырских селах монастыреві во всем послушными, пилно приказуем.

Дан в Батурині року 1672 марта дня 30.

В подлінном подпис:

Звыш менованние особы енералние.

С подлінним універсалом свідітествовали

полковник Петр Милорадович

писар полковий черніговский Андрій Якимович».

(НБУВ. – IP. – Ф. VIII. – №. 231(99 I). – Арк.71 – Конія др. пол. XVIII ст. Внизу намальоване коло, всередині якого написано «місто печати» и дописано дату створення копії «1767».)

№ 4

1675, лютого 6. – Батурин. – Витяг з листа гетьмана Івана Самойловича до Івана Сірка.

„А же слышѣ до вас к.ж.м. пишѣ, жѣдаѣ і волаѣ собіе на помѣ, о тѣм не вѣдѣло, порѣдѣ сѣ докѣд і на кого і jakim спѣсѣм помѣ тѣ чѣнѣ. А не поѣжмѣват сѣ быѣ тѣго без рѣды ж.с. велѣчѣства, кѣтѣрого мѣлощ кѣ собіе блѣсчѣ і кѣ нам з уставѣчных указѣв о вшѣм, особѣлѣвѣ тѣраз цѣкоѣлѣвѣк прѣз вѣлѣкѣх і пѣлномѣчных послѣв і commissarzѣв з ж. к. м. postanѣвил в Андрусѣзовѣ на commissѣй, о тѣм нам вшѣм вырѣзнѣ озѣнажѣм. За чѣм і мы з своѣй стрѣны не над зѣлѣ порѣдѣлѣ, вѣрѣдѣзѣ і до нас по кѣлѣ крочѣ писѣлѣ вшѣм рѣймѣнтѣрѣ полѣсѣ і hetmѣnѣ, јѣдѣнак мы без воѣ ж. с. в. нѣц учѣнѣнѣ не мыслѣмѣ, бо поцѣsei (?) зѣрозѣмѣлѣмѣ, жѣ не дѣлѣ спѣлѣного над бѣсурмѣны прѣмѣyslѣ воѣск царѣскѣх і насѣых жѣдѣлѣ зѣлѣчѣнѣа, аѣ скѣрытѣм спѣсѣм о Украѣнѣ мыслѣлѣ быѣлѣ постѣрѣа сѣ. Јѣко онѣ прѣзѣродѣнѣа на по(..) воѣлам шѣвѣтѣ старѣнѣа мѣа. Зѣслѣзѣлѣмѣ быѣлѣ мѣдѣзѣ нами јѣкѣ погѣлѣски, јѣкобы pp. полѣцы вшѣдѣу і по тѣм там бѣку Дѣнепрѣ дѣлѣ по квѣтерѣх, озѣнажѣмѣмѣ вам, жѣ не тѣлько ногѣ та жѣдѣнѣму постѣпѣнѣ не допѣсѣзѣно, аѣ і на тамѣй стрѣнѣ Дѣнепру, кѣтѣре поѣд вѣлѣдѣзѣ ж. с. в. зѣстѣва horody, јѣко Kaniѣw, Rѣyszczѣw, Trypole і Stajkѣ, не kѣzano пѣсчѣчѣ, оwszѣм вѣлѣкѣ hospѣdarz насz ж. с. w., тѣким нас обѣслѣ указѣм, жѣ јѣжѣлѣ бы мѣлѣ на тамтѣн bog, алѣбо на тѣ помѣнѣонѣе постѣпѣватѣ horody, јѣко непрѣзѣјѣацѣѣлѣ бѣ, гдѣysz јѣдѣного тѣлько по Bogу мамы обѣроѣнѣцѣ swѣго вѣлѣкѣго hospѣdarza прѣвосѣлѣвѣного хѣрѣщѣаѣnskѣго monѣrchѣ, а им слѣзѣчѣ нѣгдѣ не бѣдѣмѣмѣ, тѣк тѣраз јѣко і в потѣмнѣе чѣзы. Zamyslѣw, кѣтѣре pp. полѣцы прѣзѣцѣвѣко народѣвѣи насzѣму uknowѣлѣ byѣlѣ, не дѣлѣ им P. Bѣg до skutѣку прѣзѣвѣщѣ, цѣо wkrodcѣ бѣдѣзѣцѣе вѣдѣзѣлѣ. А то нам не мѣјѣцѣе за зѣлѣ, жѣ послѣв кѣрѣлѣвѣскѣх, прѣзѣ кѣтѣрых і wy своѣх wyprѣwѣлѣлѣцѣе byѣlѣ до к. ж. м., zѣtrzymѣlѣmѣ до ukѣзу царѣскѣго, бо поѣd monѣrchѣ жѣзѣяѣ, мысѣмѣмѣ то чѣнѣнѣ, цѣо јѣму јѣко Bogу godno. Јѣдѣнак не в жѣдѣнѣм вѣзѣзѣнѣу zѣstѣjѣ, вшѣзѣлѣкѣ мѣа і конѣе wygodѣ».

(БН. – ВР. – № 991. – Арк. Текстѣ докумѣнта пѣредѣуѣ запис: »Except z listu Iwѣna Samѣjѣłowѣczѣa, hetmѣna zѣdnѣeprskѣго, до Sѣerka на Zѣporѣжѣ z Bѣaturѣna 6 febrѣuary 1675», тобѣто «Вѣитѣяг з лѣста Іѣвана Самѣјѣловичѣа, зѣдѣнѣпрѣськѣго гѣтѣьмѣна, з Бѣатуриѣна до Сѣрка на Zѣпѣporѣжѣ 6 лютого 1675».)

* * *

Чѣю, щѣо до вас к. ж. м. пишѣ, волаѣючѣ і жѣдаѣючѣ собѣ на допѣмогу. Прѣо цѣ не вѣдѣло б (вам) знѣти, порѣдѣтѣсѣа кѣдѣ і на кого і jakim чѣном чѣнѣтѣи цѣю допѣмогу. Буѣло б не бѣратѣсѣа за цѣ без рѣды ж. с. вѣлѣчѣностѣ, мѣлѣстѣ кѣтѣрого до сѣбе і до нас блѣжѣа з постѣй-нѣх указѣв прѣо вшѣ, особѣлѣво тѣпѣр щѣо тѣлѣкѣ (ж. с. в.) з ж. к. м. ухѣвалѣв в Андрусѣвѣи чѣрѣз вѣлѣкѣх і повѣновѣжѣнѣх послѣв і комѣсарѣв на комѣсѣй, прѣо цѣ нам вшѣм чѣтѣко повѣдомѣв. За чѣм і мы з своѣго бѣку не на зѣло порѣдѣлѣ, дѣйсѣно і до нас по кѣлѣкѣ рѣзѣв писѣлѣ, вшѣ полѣськѣ рѣгѣмѣнтѣрѣ і гѣтѣмѣnѣи, јѣдѣнак мы без воѣ ж. с. в. нѣцѣо вѣчѣнѣтѣи і не дѣумаѣмо,

бо (...) * зрозуміли, що не для спільного промислу над бусурманами жадали з'єднання царських наших військ, але прихованим способом думали постаратися про Україну. Як вони з природи (?) на (...) * святе старання мають. Ми почули між нами якісь чутки, ніби пани поляки скрізь і на тому боці Дніпра хочуть стати на квартири. Повідомляємо вам, що не тільки тут і ногою не допущено стати, але і на тому боці Дніпра, у ті городи, котрі залишаються під владою й. ц. в., як от Канів, Ржищев, Трипілья і Стайки, наказано їх не пускати, і взагалі наш великий господар й. ц. в., послав нам такий указ, що якщо б (вони) мали (намір) йти на той бік або на ці згадані міста, то бити як неприятеля, бо одного тільки після Бога маємо свого оборонцю – великого православного господаря монарха, а їм служити ми ніколи не будемо, як тепер, так і в прийдешні часи. Замислів, які панове поляки задумали проти нашого народу, не дав Господь Бог здійснити, про що скоро дізнається. А це нам не майте за зло, що королівських послів, з якими і ви відправили своїх до к. й. м., ми затримали до царського указу, бо живучи під монархом, мусимо то чинити, що йому як Богу угодно. Однак вони ні в якому ув'язненні, мають всяку вигоду собі й коням.

№ 5

1676, вересня 8. – Москва. – Новина (регест)

Стародубського полковника Рославця взято під варту в столиці. Гетьман Самойлович та князь Ромодановський йдуть з військами до Києва.

(Ч. – ВР. – № 421. – Арх. 290. – Копія XVIII ст.)

№ 6

1676, вересня 11. – Гомель. – Новина (регест)

Всі сіверські козаки збирають на раду, хочуть обрати гетьманом стародубського полковника Рославця. З іншого боку Дорошенко з кількома тисячами татар йде туди ж на раду і просить суду на поповичем (Самойловичем), Ханенком і Думитрашком. «Інші твердять, Дорошенко задумує бути гетьманом обох боків Дніпра так, як був Богдан Хмельницький. Час покаже...».

(Ч. – ВР. – № 421. – Арх. 290. – Копія XVIII ст.)

№ 7

1690, липня ____ або серпня 11 (1). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Мазепи до київського митрополита Варлаама Ясинського.

«Ясне в Богу пречестніший господин отче новоизбранный митрополит киевский и архимандрит киевопечерский, мні зело милостивый отче в Дусі Святом, пастырю и добродію.

Нарочно посылаю в подлинных воинским ділех сего гонца моего в царствующий великий град Москву и чрез него отдаю мой нижайший вашей святости поклон, с ним же в сем моем листу посылаю елекцию избранный вашей святости на престол митрополии Киевской с подписью имен при той елекции бывших особ, гді понеже не всіх особ на той елекции бывших подписано, и то учинилося для того, что для разстояния міст не могли есми всякого употребити к той подписи. А как я при целовании вашей святости желал есмь в том пути счастливого поведения изоустно и скорого сюды к нам со всім добром возвращения, так и ныні листовно все то усердно желаю и прошу покорственной вашей святости дабы есте изволил меня в своей непрременной любви и в молитвах пастырских соблюдать, которым я навсегда вручаюсь.

Из Батурина июля 1690 году.

Вашей святости всіх благ усердно желающий (...) * в Духу Святом (...) *

Иван Мазепа, гетман з Войском их царского пресвітлого величества Запорожским (...) *.

По (...) * указу Божию милостию царствующих правителей их государей царей и великих князей Иоанна Алексіевича, Петра Алексіевича, всея Великия и Малыя и Білыя России самодержцев и земель восточных и западных и сіверных отчичов и дідичев и наслідников государем царей и обладателем их царского пресвітлого величества

(...)* обоих сторон Дніпра гетмана ясневельможного его милости господина Ивана Мазепы також де его вельможности всей старшины генеральной войсковой данному и в отчину их царского пресвітлого величества град (...)»*».

(НБУВ. – IP. – Ф. 194. – № 121. – Арк. 142-144. – Копія кінця XIX ст. Текст документа передує запис копійста: «Список с листа гетмана ж Ивана Степановича, каков он писал к новообраному митрополиту киевскому к Варлааму Ясинскому с гонцом своим Михайлом Ахонским в нынешнем во 198 году августа в 1 день»)

№ 8

1691, січня 15(5). – Гомель. – Лист Василя Красинського до гетьмана Івана Мазепи.

«В листу к гетману к Ивану Степановичу Мазепе Василь Красинского написано.

Ясновельможный милостивый господине гетмане запорожской, а мой зело милостивый господине и благодетель.

Сам Спаситель рек: просящему дастся, а толкущему отвержется и чего ищет, то и обрящет; а на ином месте грядущаго ко мне не изжену вон, а ваша милость тому противны, чего и я искусилс я не токмо просить, но давать Гомель и Пропойск на защищение всему Московскому государству и самим вашим милостям. Но у меня не приняли, а когда б просил чего, то и конечно бы не дали и грядущаго вон выгнали. Чинил то и чиню не для чего, только для вспоможения веры православной и для Церкви Божии, которая в наших краях будто цель на несчастье поставлена, и кто хочет, тот стреляет, а помочи некому, я один лбом стени каменные же расшибу. Расуждайте ваша милость какая бы то вам прибыль была, когда б за вашими помочами цесарь с иными взяли Царьгород и Еросалим и церков Божию и греков на унию обложили; какую бы имели славу на весь свет и заплату от Господа Бога. Чту в писаниях, что для одной царицы Елены греческаго царя Менелая сколь много войска было собрано под Троею и стояли пол - 11 года, а однако ж свое взяли. Також и в Старом Законе за насилие единой жены с коленом Вениаминовым какие были храбрые бои, на которых пало людей 65000, а свое взяли, а ваша милость не хотите боронить Церкви и веры православной, паче же на унию выдаете, что в очах наших видимо, как скоро отдали Полоцк, Витебск, тотчас поляки обратились на унию, а как много под ними крови пролили и отдали даром, хотя поляки того все домогались, а потом Невель, Себеж и Велиж, поляки сами смяются: Москва ни за что не стоит, только за титулы, а о обиде Божии нимало не радуют, а те города Полоцк, Витебск, Невель, Себеж, Велиж из давних времен были при Московском государстве, а ныне поляком отданы. Бысть древле в первом законе: воста на царя Ахава цар сирский, сын Адоров и имел помощников 32 царей с великим воинством, однако Господь Бог выдал его царю Ахаву и царь Ахав прием с ним братство и его отпустил и города все отдал, которые отец Ахавов взял у отца царя сирского. Разсуждай же ваша милость, что из того выросло, абие Господь Бог ко Ахаву посла пророка повеле возвестити Ахаву, яко отпустил есмь человека зверей горша, так твоя в его главы (?) место, а люди твои в людей место и тако слово Божие исполнися, як речено есть. А когда б довелось разсудить, что учинилося и в Московском государстве для дружбы полской как отдали Полоцк и Витебск, а они обратились на унию, то тотчас возстав Стенька Разин, сколь много пропало людей и невинной крови разлилось на великий жаль и плач всему православию, а на утеху тех же злодеем неприятелем, о чем зело радовались и ксендзы на казаниях говорили, что Господь Бог допустил гнев свой, яко же и на греков, за то, что не исповедали Духа Святого и от Сына и за главу (?) папу. А по отдании Себежа, Невеля и Велижа какие бунты были в самой Москве и сколь много пропало великих людей и славных, а пуще, что хотели отдать святой град Киев стольной православия святого князя Владимира со всеми святыми печерскими в неволю, а когда б ту кров и войну, что разлилась от бунтовщиков, обратили для помочи веры и Церкви православной, то не токмо Польшу, но и турчина бы побили, и не пропало бы столько людей великих. А хотя бы кто и убит был пошел на либо (?); больше оставя, ныне со слезами нашими припадаю к ногам вельможности вашей с покорным прошением нашим, молю: если хочет от Христа Спасителя вечнаго благословения на

весь дом свой яко Финеес и от великих государей милости, то изволь всеми силами приложить радение о Церкви Божии и о вере православной и по штинедельному обещанию своему те наши крепости на себя взять пока Сож льдом стоит и учинить не трудно, так же повелели мне ваша милость, мой милостивый господин, объявить, что здесь при возвращении моем учинилось. О чем объявляю, кой час поехал я на Сівер, то того ж часа езуиты и поляки, соседи наши, которые у нас всегда пьют и едят, ведомость дали к королю и к гетманам, что я пересылался с казаками и сизнова послали нарочно, будто я совершенно отъехать к Москве, покинув жену и село мое, от Пропойска заехали езуиты и к своей маетности присовокупили. А гетман тотчас вшел в Гомель и в Пропойск провадить роту татарскую господина Литавы для осторожности, которой стоять было в Орше, только то никакой помешки нам же учинить; а как я приехал в Гомель, то теж злодеи, которые клеветами кланяются или псуются (?) будто собаки; тако же из Быхова Замойской гетманской старший слуга прислал ко мне, зовя к себе, чтоб я за Гомель и Пропойск учинил конец и брал деньги. А как я приехал к нему в Быхов и он по повелению гетманскому давал мне на вычет 50 000, а другую 50 000 в 4 недели отдать в Вильне хотел, а в 30 000 давал маетность в век, что гетман купил у Шабловских, а 20 000 поступал выдержать на тех же наших маетностях на Гомеле и Пропойске, да и я ж кончал дела и отложить до Вилни за 4 недели от нашего Богоявления, для того ожидаю ведомости вашей милости. Изволь милостивый благодетелю мне объявить, не мешкав: будет ли воля их великих государем или ни, чтоб я купца не держал на слове и его не упустил. Той же Замойской чел мне все листы гетманские, объявляя ведомости: перво гетман пишет о встрече княжны и о браке королевича, которой ведом всякому; потом о Текелии, при котором 25 000 орды да 15 000 турков и декабря в первых числах крепко побии немцов и несколько городов взяли и впредь на них идет; а француз шведа оторвал от цесаря и наушает его на поляка. Однако ведет будто цесаря с турком к миру, а сам желает посредником быть. Я так чаю, что цесарь волею и неволею помирится, а как помирится с турком, опасаясь, чтоб те силы на вас не обратили, на погубление православия. Ведай о том, что король польской имеет (...) * и о них великое попечение и не похочет измять случай с ордою и с турки, похочет счастья отвеждать, и нигде только в ваши края, а вас уже крепко (...) * в городах ваших, как и словесно вашей милости сказывали, а к тому и ксензы ему угадывают, будто имеет быть король польской за Волгою рекою, а король и спит, то думает. Больше как воля ваша, вольно меня слушать и не слушать, а я бы помочь по моему истинному желательству, чтобы перво упредить и взять ему с ордою и с турки покамест (...) * не взяли миру на ваши шеи, не думай благодетелю мой, что я то делаю для моей прихоти, свидетель Всевидящее Око, что и мысли моей нет, никакой ни от кого же зримого (?) вещи, чаю что ни есть где в монастырь меня примут, а я только Господеви Богу служить обещаюсь, а буде ваша милость для нарушения договоров ни к какой речи приступить же не изволите, а у нас те договоры за договори не (...) * и в конституцию их не допустили или в чем их не исполнили ни в малой вещи, понеже только смеются (...) *; трудно на сей малой бумажке выписать все неправды их, и поляки сами не могут выразуметь королевской хитрости. Я сей мой лист пишу к твоей милости и первой и последний, писал их немало, а ничто не сделал. А если бы по смотретью Божию указали великие государи те крепости на себя взять и людьми осадить, изволь ко мне днем и ночью ведомость чинить, пока же отъеду в Вильну для принятия денег за те крепости наши и назначить мне срок, на которой бы я тотчас и сам прибыл в Чернигов к вашей милости и пока Сож льдом стоит, а я в Вильню поеду в три недели после Богоявления или в четыре. Такожде посылаю лист госпожи писаревой земской минской, тети племянника моего, для выразуменья, может и тому угодить, крепости заехать, а договором помешки не учинить, как дам извещение вашей милости. При том отдав мой низкий поклон вашей вельможности бла[го]детелю моему, есмь нижайший слуга Василий Красинской.

С Гомля генваря в 5 д. 1691 г.».

**(НБУВ. – ІР. – Ф. 194. – № 121. – Арк. 11–15 зв. – Копія кінця XIX ст. Текст доку-
ментів передуює запис: «Дела Малор[оссийского] прик[аза]. – № 114, л. 693–698 об.»)**

№ 9

1693, травня 31 (21). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Мазепи до царів Івана V та Петра I.

«Божію милостию пресветлейшим державнейшим великим государям царям и великим князем Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу всея Великия и Малыя и Белья Росии самодержцам московским, киевским (*«полный титул» - прим. копійста*).

Иван Мазепа, гетман з Войском вашего царского пресветлого величества Запорожским, ныне упдаючи пред пресветлым вашего царского пресветлого величества престолом у стопы ног монарших смиренно челом бую. Подрадился мні москвитин, камяного діла мастер Иосиф Дмитриев, виставити в Києві дві церкви каменні, одну у монастире братском святіи Богоявлени, и другую у монастирі пустинном святого чудотворца Николая, за яке обоих церков діло уже я ему, мастеру, подлуг умовы отдалем усе деньги, именно пять тысяч рублей [...] также борошно и солонины отдалем, а діл церквей оных еще много не приведено в свое совершенство; [...] ныні теды слышу я, что он, пререченый мастер, не едучи в Киев невідомо: чи по указу вашему монаршом, чи по своей ему волі, отдаляется на нікую работу в Смоленск, чрез яке его, мастера, отдаление діл преречоных церквей киевских, чрез него созидаемое, мусит продолжитися в далшее время; про то я вірный вашего царского пресвітлого величества подданный под ноги пресвітлого вашего монаршого престола упдаючи, многократно челом бую, и яко наипокорственніе прошу, дабы вы, великие государи, милостиво указать изволили, чтоб он, мастер, отставивши смоленскую дорогу, выслан был в Киев для докончания около церквей каменных должное и належитое свое по уговору работы, о чом примилосердное ваше монаршее милости будучи надежен, оной же пренаипокорственное отдаю мене навсегда.

З Глухова мая 21 день року 1693-го.

Наинижайший слуга Иван Мазепа, гетман Войска вашего царского пресвітлого величества Запорожского».

(НБУВ. – IP. – Ф. 194. – № 121. – Арк. 144-145. – Копія кінця XIX ст. Тексту документа передуює запис копійста: «1693 года мая 21. Лист гетмана Мазепы к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу с просьбою о высылке в Киев каменного дела мастера Осипа Дмитриева, подрядившегося на построение двух церквей (малороссийские подлинные акты)

№ 10

1693, червня 13. – З-під Іллінець. – Лист полковника Семена Палія до короля Речі Посполитої Яна III Собеського.

«Najjaśniejszy królu, panie nasz miłościwy.

Gdy mie j. m. pan Wilga, pułkownik i commissarz do wojsk zaporowskich, barzo już późno uwiadomił o tym, że z najwyższej woli waszej królskiej mści, p. meo młweo, stanął w Niemirowie dla wyprawienia wojsk do Soroki na danie wstrętu nieprzyjacielowi krzyża ś., na te fortecę gotującym się, nie ospała i moja poddańska służebnicza do tych że czynów wojennych usług. Lub zawczasu nie uwiadomion byłem od j. m. p. commissarza, bym w gotowości wszelkiej był, jednak wpręcie przygotowawszy się w należytość wojenną z pułkiem moim pośpieszyłem ku Niemirowu do boku j. m. pa. commissarza. Lecz przybywszy ku Niemirowu, nie zastałem nad spodziewanie j. m. pana commissarza; niezabawnie oras odjechał z tamtego kraju. Tedy ja, wierny poddany i слуга w. k. m., m. p. młściweo, w zaczęтым przedsięwzięciu usługi mej stałe trwając, a nie będąc całe informowany i uwiadomion o orderu poważnym, ani też ordynansu złeczonego komu w Niemirowie o mnie i o pułku mym nie zastawszy. Posyłam dwoch atamanów z piechoty, która przy mnie (której quota nie miała zbrojnych i wybornych mołojców) pokornie supplikując do najas. majes. w. k. mł., p. m. młweo, jaka najwyższa woła będzie monarsza kędy piechota pułku meo ma być ordynowana, czyli tamże do Soroli, czyli gdzie indziej na inną posługę w. k. m., p. m. mło. Na który najwyższy wyrok pański oczekiwa(m) pokornie, lokowawszy piechote wszystkie na miejscu słuszny(m) pod Ілincami. Tyło żeбрзе miłościwej łaski ojcowskiej w. k. mci, p. m. mło, przez tych że posłańców aby raz hojną łaska płaty doszła, która doszła innym pułkom, idącym do Soroki przez j. m. p. commissarza, czym by się mogła zachęcić do posług w. k. m. piechota i

pujść z nakaznym my (?) do onej fortece lub gdzie roskazanie wysokie będzie monarsze. Gdyż ta hołota żałosna jest barzo z tego i zdesperowana, że tamtych lat przeszłych ogołocona została przez ucęcie łaski w. k. m. ukontentowanie przez j. m. p. Druszkiewicza, bywszeo commissarza, a teraz i przez noweo commissarza oddalona od tej hojnej pańskiej łaski. Padszy u nog ojcowskich w. k. m., p. m. mło, proszę pokornie aby jak inny pułkom idący(m) do Soroki, tak i tej mej piechocie okazana była łaska hojna ukontentowania idącej na posługę w. krskiej m., p. m. mło. Najwyższej woli monarszej i orderu, przy tym i miłościwego ukontentowania, służebniczo oczekiwając piechcie ja też, sługa i podddany wierny, z komonnikiem osobliwej łaski ojcowskiej w. k. m., p. m. mło, i ordynansu sobie łaskaweo proszę, bym nie był pociągany do obozu, lecz tu zostawał na przechodach tatarskich i usługę moje odprawował w gromieniu czambułów pogańskich wtargających w kraj państw j. k. m., p. m. młoweo, co jest ustawiczna moja zwykła posługa w. k. m., p. m. mł, a ja, sługa i poddany wierny, jako za szczęściem w. k. m., p. m. mło, miewałem dobry połow nad tym to nieprzyjaciłem krzyża ś., tak jako miewać będzie, zwyczajem my poddańskim z prezentem połowu bisurmańskieo obawiać siebie winieniem służebniczo. Gdyż całe polegam na tej ojcowskiej łasce, jaką mie j. m. p. Łasko, pułkownik w. k. m., upewnił i mocno przy ty(m) stojąc, tak się sprawować staram usilnie (nie tak jak o mnie inaczej język ludzki tłumaczy) i przy tej wierności mej nic nie wątpię w łasce ojcowskiej, do której mie i j. m. p. Wilga, commissarz w. k. m., animuje, obiecując się być nie tak skąpym (jako j. m. p. Druszkiewicz na się obracał) łaski monarszej dzielczym, ile to w moc j. mł wruczono będzie. Którego list animujący mie tu się nie odreczy zdało ziawić w. k. m., p. m. mł., poddańską głowę moje pod nogę pańskie podrzucając posetnie (?), pokornie czekam onej najwyższej woli i łaski ojcowskiej i moje wiernie offiarując poddańsko usługi.

Zpod Iliniec 13 juny 1693 ao.

Najaśniejszeo majestatu waszej krskiej młści, pana mego młściweo, wierny poddany Semen Palij, pułkownik w. k. m. Wojsk Zaporowskich».

Адреса: «Najańszemu majestatowi jeo krskiej młści, panu mojemu miłościwemu, od pułk. Pałeja służebniczo podda[ń]sko»

(БН. – ВР. – № 991. – Арк. 110-112. – Оригінал)

* * *

Найясніший королю, наш милостивий пане.

Коли мене й. м. пан Вільга, полковник і комісар до запорозьких військ, занадто пізно повідомив про те, щоб з найвищої волі вашої королівської мості, мого мостивого пана, я став у Немирові для відправлення військ до Сороки для відсічі неприятелю святого хреста, який готується на цю фортецю, не затрималася й моя підданська службова до цих же воєнних дій послуга. Хоч я не був завчасно повідомлений й. м. п. комісаром, щоб бути у всякій готовності, однак невдовзі й належно приготувавшись по-військовому, із моїм полком поспішив до Немирова до боку й. м. пана комісара. Але прибувши до Немирова, я не застав над сподівання й. м. пана комісара; скоро від'їхав з того краю. Тоді я, вірний підданий і слуга в. к. м., м. мостивого пана, продовжуючи свою послугу, а не будучи цілком поінформований і повідомлений про поважний наказ, не діставши в Немирові також наказу щодо мене і мого полку дорученого комусь, посилаю двох отаманів з піхоти, котра при мені (котрої немала квота озброєних і добірних молодців), покійно суплікуючи до найяснішого маєстату в. к. м., м. мостивого п., яка ж буде найвища монарша воля: куди має бути послана піхота мого полку, чи туди ж до Сороки, чи деінде на іншу послугу в. к. м., м. м. п. На котре найвище панське рішення я покійно чекаю, розташувавши всю піхоту на слушному місці під Іллінцями. Тільки прошу милостивої батьківської ласки в. к. мості, м. м. п., щоб через цих же посланців щедра ласка дійшла – платня, котра дійшла до інших полків, які йдуть до Сороки, через й. м. п. комісара; і цим би піхота могла бути заохочена до послуг в. к. м. і піти з наказним до тієї фортеці або туди куди буде високий монарший наказ. Коли ж ці піхота є дуже жалісною через це і розчарованою, що у минулі роки була позбавлена ласки в. к. м. й задовільнення через й. м. п. Друшкевича, колишнього комісара, а тепер віддалена від цієї щедрої панської ласки й новим комісаром. Падши до батьківських ніг в. к. м., м. м. п., покійно прошу, щоб як іншим полкам, що йдуть до Сороки, так і цій моїй піхоті, яка йде на послуги в. королівській м., м. м. п., була виявлена щедра ласка задовіль-

нення. Найвищої монаршої волі й наказу, при цьому й милостивого задовільнення, служебно чекуючи для піхоти, я теж, вірний підданий і слуга, з кіннотою прошу й особливої батьківської ласки в. к. м., м. м. п., й ласкавого собі наказу, щоб не був потягнений до табору, але залишався тут на татарських шляхах і вчиняв свою послугу у громленні поганських чамбулів, які вдираються в край держави й. к. м., м. мостивого п., що є моєю постійною звичною послугою в. к. м., м. м. п., а я, вірний слуга й підданий, як мав добрий улов над цим неприятелем святого хреста за щастям в. к. м., м. м. п., так буду мати підданським звичаєм з презенту бусурманського полове і побоюючись (?) вини служебно. Коли ж цілком покладаюся на цій батьківській ласці, якою мене запевнив й. м. п. Ласко, полковник в. к. м., і міцно при цьому стоючи, так наполегливо стараюся діяти (не так як про мене інакше тлумачать людські язика) і при цій моїй вірності ніскільки не сумніваюся у батьківській ласці, до котрої мене і й. м. п. Вільга, комісар в. к. м., заохочував, обіцяючи бути не таким скупим (як й. м. п. Друшкевич) монаршої ласки, скільки це в руки й. мості буде вручено. Котрого лист, який заохочує мене тут, здається не відкине (?) з'явитися, в. к. м., м. м. п., і мою підданську голову під панські ноги кладу (...)*, покійно чекаю цієї найвищої волі і батьківської ласки, віддаючи покійно мої підданські послуги.

З-під Іллінців 13 липня 1693 року.

Найяснішого маєстату вашої королівської мості, мого милостивого пана, вірний підданий Семен Палій, полковник в. к. м. Війська Запорозьких».

Адреса: «Найяснішому маєстату його королівській мост, моєму милостивому пану, від полковника Палія служебно піддансько».

№ 11

1694, липня 5 (червня 25). – Київ. – Лист київського митрополита Варлаама Ясинського до гетьмана Івана Мазепи.

«В листу преосвященного митрополита киевского Варлаама Ясинского к гетману Ивану Степановичу [Мазепе] написано:

Ясне вельможный милостивый господине и благодетелю!

По написанию к вельможности вашей духовного листа, пересматривая книги градския киевския разных діл, обретающиеся от начала войны в сохранении в Свято-Софийском монастырі, которые на время даны были старцам межигорским, дошли есми того, что сколько ни есть имеют доходов писанных на Которі и на мелниці, се есть указ князю Ружинскому от короля не от Жигимонта, не от Стефана, дабы не чинил обиды отцем межигорским и владения от князя Острожского, воеводы киевскаго, господину Гаврилу Гойскому, хоронжему киевскому, то все вновь ныні своим безсовістным и безстыдным вымыслом написали и ложно в ті книги вписали и из книг выписали, ибо когда честный отец игумен межигорский в тіх книгах по моему любовному позволенію искать діл нікаких заставил было своего писца, в канцелярии прежде сего на Вольнии бывшего, и тот писарчык разными времени по многия неділи книги ті пересматривая, и свободно позволенной себѣ чулан имія, вымыслил вышереченныя письма и на замазанной бумагі (чтоб давными казалися быти) в книги вклеил, а я, повіря пречестному отцу игумену межигорскому, и не посмотря того, что написал писец, позволил руку подписати пречестному отцу игумену михайловскому; посылаю и книги ті для объявления самому вашей вельможности, в тіх же книгах посылаю и лист пречестнаго отца игумена межигорского, ко мні писанный рукою того ж прелестника канцеляриста, которого рукою писано и вклеено в книги новомышленное ложно право, в тіх же книгах есть и иныя улики новомышленных лжей отцев межигорских, от которых и устно донесет посланный к вельможности вашей, дерзаю затім жалостно просить вашей вельможности о именном приказании господину Захарію Шинкевича, чтоб новомышленных прав не имѣл за прямыя, и чтоб так великая ложь награждена была от самого вашего правосудия.

Вельможности вашей, нашего милостивого благодітеля, всегдашний богомолец и слуга нижайший Варлаам Ясинский, митрополит киевский, со всіх духовным чином.

Из монастыря Свято-Софийского киевского июня 25 дня 1694 года.

На обороте того листа написано: «Предлагаю и то, что кой час нашли есьмы то, что книги градские чрез отцев межигорских ложными сдѣланы, так тот час ті книги с новописанными ложными правами посылал чрез отцев братских к господину Шинкевичу, которой в тіх книгах лож и коварство увидя, к посланням моим говорил латинским языком, чтоб не знал там же будущий старец межигорский Жураковский: «Познал де я ложь отцев межигорских и відаю, чей то вымысл слагал то діло и для чего то сдѣлали». И сказал тот же Шинкевич там, что будучи у меня назавтріе в неделю в празник рожества святого Иоанна Предтечи, имѣл объявить промышленника душевредного той лжи. Однако ж у меня не был назавтріе от тіх пор, как в Киев приіхал, листы только, ко мні присланные от вашей вельможности, прислал чрез господина Жураковского игуменского, хотя нарочно посылал есмь, прося его в день праздничный на убогую трапезу свою, паче и на церковное почитательство разсуждения не имія, и на мое недостойнство готовящегося с пречестными отцами игуменами на служение святой литургии и молебна в храмі святого за вельможность вашу, вздумал себѣ рано в день недѣльный и праздничный отсюду на границу которскую меж отцами межигорскими и братскими, о чем ко мні прислал уже в церковь на литургию входящаго. Тогда с великою моею жалостию пречестнаго отца ректора, готоваго на служение, принужден есмь послати, чтоб с господином Шинкевичем іхал на ту границу. Для того прошу покорственно вашей вельможности, изволь разсудити правость и разсмотрѣніе судейское в том человѣкѣ, естли он відал и прежде явленія себѣ, что права отцев межигорских есть вымышленіе (как сам познал), тогда ему нужно было разсудити, что такое діло обличительное лживым есть не только вашей вельможности, но и самим православным монархом, но безымяннаго описанія с вашею вельможностию не надобно было ему того діла начинати, а хотя б, когда уже мы постерегли и ему объявили, и перестать бы ему от того діла было, а прежде описатися с вашею вельможностию, однако ж он все то легко вмѣняя, поіхал еще на докончаніе того діла, от которого надобно было удержатися до указу вельможности вашей по тім причинам, как и по иным окрестіям, помыслил есмь, что в том ділі пронырном показуется быти единомышленным господин Шинкевич с отцами межигорскими. Просил я вельможности вашей и чрез отца игумена кириловскаго и вторицею чрез отца Димитрія глуховскаго о присланном на то діло, либо о господинѣ бунчужном, или о иной какой особѣ, которой бы правді и истинѣ был пріятственнѣйшій, нежели своему душевредному пожитку. И нынѣ пренаипокорственно молю вельможности вашей, понеже видя толь знатную немилость на обиженных господина Шинкевича, трудно с святою лаврою тягати отцем выдубицким, никольским, паче же золототереховским и братским, потому что ті меньшіе монастыри конечно потеряют».

Подпись митрополита Варлаама Ясинского.

За подписію написано: «И в том покажется правда господина Шинкевича, если он то объявит вельможности вашей в своем письмѣ, что явилась ложь в книгах градских, как он сам видѣл и прошен был, чтоб объявил, не вступая в діло до указу, а что по нашему лживых книг объявленью, на рубеж выезжал, то знатно, что не хотѣл о том вельможности вашей объявить».

(НБУВ.–ІР.–Ф.194.–№ 121.–С. 98–104.–Копія кінця XIX ст. Тексту документа передуює запис: «Прав[ительствующій] Сен[ат] № 5/1732 л. 263–267»)

№ 12

1696, грудня 4 (листопада 24).–Батурин.–Лист гетьмана Івана Мазепи до царя Петра І.

«Иван Мазепа, гетман з Войском вашего царского величества Запорожским, ниц до лица земного пред пресвітлым вашим царского величества престолом у стопи ног монарших смиренно челом бю. Писал к ясне преосвященному его милости господину отцу Варлааму Ясинскому, митрополиту киевскому, галицкому и всея Малыя России и ко мні, гетману, з Полской державы з краины Волынской епископства Луцкого номинат Дионисій Жабокрицкий, доносячи до нас, же по благословенію святѣйшого и блаженнѣйшого вселенскаго патриарха чрез певнаго, для того высланнаго, греческаго

архиерея произведен он на степень священного иерейства и в чин архимандричества и ныне он, держачися должного себѣ послушания, в котором здавна тая епископия Луцкая з инными православными епископиями до киевского митрополитского престола належала; и теперь по учиненных межи вами, великим государем, вашим царским пресвѣтлым величеством, и межи королевством Полским вѣчного мира договорах не-пременно належит, желаем того усердно и покорне просим, абы на тое изящнѣйшее епископства Луцкого достоинство, на котором от всѣх тамошних чинов есть избранный и наименованный, могл быти в Киевѣ рукою пререченного преосвященного митрополита киевского возведеный и посвященный, якое дѣло любо всѣм тамошним обывателям благочестия восточного исповѣдником и ревнителем ку благостоянью церквей Божиих есть зѣло надобно и благопотребно, однак понеже без повелительного монаршого вашего царского пресвѣтлого величества указу и без подания святѣйшого и всеблаженнѣйшого кир Адриана, архиепископа московского и всея России и всѣх сѣверных стран патріарха, благословения событиса не может. Теды я, вѣрный ваш царского пресвѣтлого величества подданный, о том покорне вам, великому государю, а тут же и святѣйшему доносячи, пренаипокорственне прошу о милостивый вашего царского пресвѣтлого величества указ, дабы можно было в Киевѣ преосвященному митрополиту оное по желанию пререченного номината в неотлагаемом вершити времени; о чем милостивого вашего монаршого ожидаючи слова, онии лист его, пререченного номината, посылаю в Приказ Малыя России и при сем отдаюся пренаипокорственное премилосердной вашей царского величества благос[т]инѣ.

Дан в Батурині ноеврия 24 року 1696-го.

Вашего царского пресвѣтлого величества вѣрный подданный и низаший слуга Иван Мазепа, гетман Войска вашего царского пресвѣтлого величества Запорожского».
(НБУВ.–ІР.–Ф.194.–№ 121.–С. 9-10.–Копія кінця ХІХ ст.)

№ 13

1701, березня 27(16).– Київ.–Лист ігумені Марії Магдалини Мазепи.

«Року тысяча сімсот первого місяця марта 16 дня.

Извѣстно твору, иж будучи игуменіею мнстря Печерского дѣвического умислила и взяла намірение, абы построена была церков мурованая в предреченой той стой обители Вознесения Христоваго на нбса. До которого стобливого дѣла просилам их млстей отцев мнстря Выдубицкого, абы позволили на кгрунтѣ своем на Лыбедѣ цегельні ставити на уготоване цеглы. Рѣч слушную уваживши его млсти отц Варлаам Страховский, игумен монастыра Выдубицкого, з отцами и братіею и своѣ цегелні готовые для поспѣху позволили. Тыє цегелні по зготованю матеріѣ на церков вышпреченную повинны будем блгодарні монастырови Выдубицкому отдати и отцы тоей стой обители яко своим власним кгрунтом владѣти мают. Извѣстно я, же ради певности на сем писании при печати монастырской руку подписалам.

Дѣлося в монастыру Печерском дѣвическом Вознесения Хрстова року місяця и дня вышшей написаного

Марія Магдалена Мазепина, игуменя печерьская дѣвического иг(...)-ского».

(Архів Петербурзького Інституту історії Російської Академії наук. – Колекція 68. – Карт. 1. – № 97. – Арк. 1. – Оригінал завірений печаткою і особистим підписом. – Фотокопія: Батури́нський архів і другіє документи по історії українського гетьманства 1690–1709 рр. – СПб., 2014. – С. 433)

№ 14

1702, листопада 21(10).– Біла Церква.–Лист Самуся до гетьмана Івана Мазепи.

«Список с письма к гетману Мазепе от украинского полковника Самуся известительного о взятии российским оружием Белой Церкви.

В листу к гетману и кавалеру Ивану Степановичу Мазепе полковника охочого украинского Самуся Иванова написано, а тот лист прислан к Москве ноябрю в 21 д. 1702 г.

Объявляю велможности вашей, что по милости Вышнего Творца за счастием царского пресвѣтлого величества, также и за счастием вашей рейментарской милости, хотя

и потрудились есмы неділь с сем, только слава Господеви Богу взяли есмы крепость Белоцерковскую и укрѣпили есмы войском, оставя в замкѣ самого господина полковника с товариществом его, хотя при болезни и зѣло немощен сам Палій и что остались при крѣпости пушек великих добрых 28, и роспись учинили есмы, пороху 11 бочек, сіры 2 бочки, ядер пушечных великих тысяч с шесть, свинцовых мелких с 10 000, гранатов нысколко сот, свинцу и инных розних всяких надобных войсковых вещей и запасу всякого довольно, все то отбрали есмы от коменданта самого и з жолнерами (...) *цами даровав из замку выпроводили есмы, дав на волю или в Полшу, или куды хотя, итти волно. Зѣло прошу велможности вашей, изволь с своей стороны какова знатного и належного человека прислать в крѣпость Білоцерковскую осадного и людей с сотню из (?) другую для укрѣпления замку и о всем с своего (?) совѣта, как на то милость региментарская явит чрез посланца моего наставленья, и сам подайте, чтоб крѣпость города укрѣпить, дабы уже от сего времени болѣе полякам не отдать, понеже великое защищенье народу христіанскому. А как даст Бог, из Білой Церкви в скором времени особою своею к столпам ног поклониться приду.

Дан из Білой Церкви ноября в 10 день 1702-го году».

(НБУВ. – IP. – Ф. 194. – № 121. – Арк. 41–41 зв. – Копія кінця XIX ст. Тексту документів передує запис: «Малороссийские дела 1702-го г. ноября 10 д. № 36»)

№ 15

1703 р. – Виписки з листів гетьмана Івана Мазепи про повстання С. Палія та ін.

«Выписка из листов гетмана Мазепы по жалобам полским о бунтах Палеевых и Самусевых противу поляков; представление Мазепино о пристойности в белоцерковский замок несколько сот российских войск ввести и принять ту крепость на имя государево, також выписка из листа Палея к гетману Мазепе; список с наказа из статей гетманов Короны Полской к Мазепе ж присланных о успокоении помянутых бунтов, ответы Мазепины на оные статьи, тут же списки с государевых грамот к гетману Мазепе и к конному охотничьему полковнику Семену Палею и выписки из Мазепиных листов о том же деле.

В листу к боярину от гетмана и кавалера генваря в 21 день написано:

Что Семен Палей, имея своих родственников, к стороне Полской есть склонен, что Самусь советует ему прислать людей регименту своего в замок Белоцерковский для лучшего удержания оного в стороне благочестивейшего монарха, с чем из начала по взятии Белой Церкви они, т.е. Самусь, Палей и Искра к нему отзывались, о чем он вкратце тогда же доносил, понеже от короля полского и от вождов литовских принесено к великому государю прошение, дабы против полской стороны от Самуся всчатая война была удержана и запрещена, то разсуждает он, гетман, пристойнее б при таком случае в белоцерковский замок людей воинских государевых несколка сот ввести и принять тою крепость на его великого государя имя, а к ним бы, полякам, отписать сицевым образом, что по прошению их недавной зачатой своеволи лутшего и совершеннейшаго способа, как дабы Белая Церковь отобрана была в его монаршеское защищение до времени, толко бы они того в нарушение вечного мира не ставили, о котором деле просит он, гетман, о известии, какое будет его его, великого государя, изволение так учинити, как ево подданское мелкое пишется предложение, то из малороссийских ли полков сердюцкие полки, или ис Киева ратных его монаршеских людей туда послати, надобно на то именной его монаршенской указ, и Палей, хотя сам в том белоцерковском замку ныне обретається, не будет противен до отдания оной присланным туди его царского пресветлого величества людям.

Грамота к Палею

Божиею милостию от пресветлейшаго и державнейшаго великого государя царя и великого князя Петра Алексеевича, (далі йде царський титул. – **Ю. М.**) конному охотничьему полковнику Семену Палею наше царского величества милостивое слово.

Известно на великому государю, нашему царскому величеству, по писмам твоим, каковы писал ты к подданному нашему Войска Запорожского обоих сторон Днепра к гетману и кавалеру, к Ивану Степановичу Мазепе, также и по доношению

Михаила Христофора Белозора, каноника виленского, резидента Великого княжства Литовского, пребывающего при нашем царского величества дворе, и посла нашего, пребывающего при дворе королевского величества полского, что совокупясь ты с конным же охотничьим полковником Самусем Ивановичем и с иными козаками, по Поднестию (?) будучими, всчали на сторону брата нашего, великого государя его королевского величества полского, некоторые противные дела и город Белую Церковь приступами взяли и шляхту и жидов в том городе и по местечкам вырубili и до сего времени тот огонь ще не укротился, от чего не толко коронные сенаторы, но и все Великое князство Литовское во всяком сомнении пребывает и о успокоении того нас, великого государя, нашего царского величества все княжество Литовское просит; а о том вам ведомо подлинно, что с нами, великим государем, с нашим царским величеством, брат наш, великий государь, его королевское величество полской, дружбу и любовь имеет по прежним постановленным вечного мира и союза договором и его королевского величества Великого княжства Литовского войска с нашим царского величества войсками против общих наших неприятелей шведов и против иных, которые с ними, шведами, общее согласие имеют, прошедшаго лета воинские промыслы имели и город Быхов в сторону его королевского величества взяли, а тебе, конному охотничьему полковнику, и конному ж охотничьему полковнику Самусю Ивановичу естли б и досаждение какое с стороны его королевского величества от кого было, и о том довелось было бить челом его королевскому величеству и тебе все противности успокоены были добрым оборонением и успокоением всенародным. И мы, великий государь, наше царское величество, имея к вам нашу царского величества милость, повелели послать сию нашу великого государя грамоту, дабы могли вы иметь общее согласие с конным же охотничьим полковником с Самусем Ивановым и от начатого своего противного на сторону его королевского величества намерения престоли б; а иметь воинские промыслы всякими мерами над общими неприятелями нашими шведами, где того воинский случай употребляти будет, и о том к нам, великому государю, к нашему царскому величеству, писать и наша царского величества милость за такие промыслы впредь и ныне никогда отъемлема не будет.

Писан государствования нашего во дворе в царствующем граде Москве лета от Рождества Христова 1703-го февраля 25-го дня государствования нашего 21-го году.

Такова ж его великого государя грамота послана к конному ж охотничьему полковнику к Самусю Иванову.

[Лист гетьмана Мазепи до невідомого царського боярина]

Февраля в 17 день 1703 –го к боярину в гетманском листу в положенной цедуле написано:

Предлагает он и о том, естли он, гетман, будет в Киеве, чтоб Палея выманив из Белой Церкви, выслать своих людей в Белую Церковь, понеже ныне по тому время есть, когда гетманы коронные в инструкции своей чрез нарочного своего посланного на сей час у него пребывающего, ему по данной ему жадают (?) ево о том, чтоб был между ими и Палеем посредственником, чтоб Палей имел Белую Церковь, уступить, а Палей, как вижу и сам к тому есть склонен, когда обещался Любомирскому, подкоморию коронному, по прежнему полякам ту Белоцерковскую крепость уступить и кажется ему, что пристойнее бы было, когда б на имя великого государя та крепость была принята, и естли нужда указывать будет, сызнова полякам Белую Церковь возвратить, то в том воля монаршеская будет и совершеннейшее его, великого государя, оказетца к королевского величеству полскому и к Речи Посполитой желательство, когда из рук государских та крепость отдастся. А естли Палей ис своих рук ее отдаст им, то конечно свою целостть у них скрепить и чего похочет, то на них поляках даможется и нам уже тяжек будет, понеже поляки прибрать себе такое орудие Палея, чтоб на похотели и сюды, на Заднепріе, перенести войны, понеже все войска четвертные (*кварцяні* – **Ю.М.**) з гетманы коронными и многие паны со многолюдными своими делениями (*полонізм, тобто «загонами»* – **Ю.М.**) приближаютца к берегу Днепровому; а все люди ис-под Днестра и Побожья, ничего не удержав на себе, от войска полского таборами з женами и з детьми сюды к берегу Днепровому уступают, о чем

лист полковника переяславского, проводя подъячего, к салтану посланного в Ясы, самовидцы подробну той войны полской учинили полковнику доношение».

(НБУВ. – IP. – Ф. 194. – № 121. – Арк. 17–20 зв. – Копія кінця XIX ст. Тексту документів передувє запис: «Малороссийские дела 1708 г. № 6»)

№ 16

1709, жовтня 28 (17). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського ніжинським грекам.

«Пресвітліїшого и державніїшого великого государя его царского священніїшого величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Иван Скоропадский.

Ознаймуем сим нашим универсалом всім воец и каждому зособна, кому бы колвек о том відати належало, а меновите пану полковникови Войска его царского пресвітлого величества Запорожского ніжинскому, панам старшині полковой, сотникам, атаманам, городовому (*описка, має бути «атаманам городовим».* – **Ю.М., І.Т.**) и всему старшому и меншому товариществу, также войтови, бурмистрам з цілим маистратом тамошним, міщанами и всіми посполитыми людми, иж учтивые купцы греческие, обыватели ніжинские, прибывали до нас, презентовали нам при суплиці своей именем всего своего братства поданному архиерейско зайшлого в Богу святя и блаженныя памяти архипастыря господина отца Варлаама Ясинского, преосвященного митрополита киевского, на строение належитого в храмах святого архистратига Михаила в древяном, а в другом – Всех Святых каменном церковного порядку, также и зложено Крестоносного братства себї ферованным и вновь от нынешняго пана архипастыря нашего, ясне в Богу преосвященного его милости господина отца Иоасафа Кроковского, архиепископа и митрополита киевского, галицкого и всея России, подписом архипастырской его преосвященства руки тому ж архиерейскому антецессора своего благословению соизвольно утвержденный универсал, при котором подали нам и антецессора нашего, прошлого гетмана, универсалное оной же архиерейской благославительной воли согласующое, а им в конфирмацию даное писанье и просили нас чрез тую поданную свою суплику, абысмо и мы оные архипастырское и антецессора нашего покрїпостные листы, рейментарским нашим затвердили универсалом. Теды мы, гетман, принявши прошение в за слушное, понеже як благочинное церковное строение, так и любовный братерства духовного союз до помноженья хвалы Божой стягается, велелисмо в канцелярии нашей войсковой, сей наш выдати им универсал, которым вси пункта, клявзули и контента в универсалї его архипастырского преосвященства выражены, ствержаючи, меж иншими выразні тое докладаем и умоничаем (*описка, має бути «умоцняем».* – **Ю.М., І.Т.**): жебы при церквах каменных волно им было подруг (*описка, слід читати: «подлуг»* – **Ю.М., І.Т.**) уподобанья своего презвитера держати, дабы церкви оные и презвитер в них постановленный особливым правом до самой зверхности пастырской митрополитанского киевского престола належали, до которых ані отец протопопа ніжинский, ані жаден игумен належати и в строение чина церковного интересоватися не повинен, надто и всі оные учтивые греки, обитающие в Ніжині и приходские в союз братства Крестоносного для строения благочиния церковного совокупленные, також мают быти от отца протопопи ніжинского и от каждого тамошняго священника свободны, найдующися удїлно в парохии тей греческой церкви и належачы во всіх справах духовных до власти и суду пастырского помененного митрополитанского киевского престола, якого благословение и волю в должной почести імїя, всякое послушенство тамо отдавати повинни будут, которых мы по их прошению гетманскою нашею открываючи (*описка, має бути «окриваючи»* – **Ю.М., І.Т.**) протекцією, сего универсалу нашего повагою особно тое умоцняем: що в в привилеях антецессоров наших славной памяти пана Богдана Хмельницкого и инших прошлых гетманов наданы им и укрїплено. Абы они як прежде отдавна в Малой России найдующися, сами свои sprawy разсуждали, так и тепер в церковном братствї соединении и язык свій особливый міючи, також честь свою призоутую купеческую и цілость содержать хотячи, сами между собою и челядью своею всякії случаючи́ся разсуждали и мірковали sprawy, опрїчь креминалу, и чого им самим вершити будет неудобно, о чем до самой звїрхности нашей гетманской

апеллювати, от нас декрет прийматови мають, для чего як сам полковник ніжинський з старшиною полковою, так и маистрат тамошній в тья их разсудки и sprawy не мають втручатися, перешкоды чинить и жадного безчестия и насильства наносити. А однак и они, учтивые купцы греческие, при такой своей волности и праві, абы не понижали власти полковничой, леч як самому пану полковникови міському призвоитую честь и пошанованье отдавали, особливе зась, тут же на жалобу их о утисках своих до нас занесеную, пилно рейментарско варуем. Абы як старшина полковая найменших обид оным не важилися чинити, а найбарзій жебы в господах их чинили к гвалту и насильства, и не сміли оных з дворов для якої не городской потребности зганяти, тако же и подвод у них, а особливі у приезжих купців, отнюдь жадною мірою не дерзали брати и повторе пилно приказуем. Дан в Глухові октоврия 17-го 1709 року.

Звышменованный гетман рукою власною».

(НБУВ. – IP. – Ф. 194. – № 121. – Арк. 39–42. – Копія кінця XIX ст. Текст документа передуює запис: «Моск[овский] Глав[ный] арх[ив] М.И.Д. Малороссийские дела 1709 г. № 56. Список с универсала». Наприкінці документа у дужках написано: «місце печати рейментарской»)

№ 16-а

1709, грудня 4 (листопада 23). – Козелець. – Лист київського полковника Федора Коровки-Вольського до стародубського полковника Михайла Миклашевського (?).

«Мсцвый пне полковнику стародубовский, мой велце мсцвый пне и брате.

Понеже тако бысть Всемогущу Бгу, соизволившу, же кгрунта мої в вичистое владение куплею от мене досталися в. м., м. м. пну, віншую такой фортуны в. м., м. м. пну, сприяючи при здравственной и блгопомислной щастивости тим в. м., м. м. пну, в многие літа з милою панею и всім в.м., м. м. пна, поважним домом, як хотя по своей мислі владіти грунтами, що в. м., м. м. пн., пишет, абы могла иншая в. м., м. м. пну, от мене датися купчая, то все будет по волі в. м., м. м. пна, когда подаст Бг нам о рождений Сна Бжого видітися и що не достало до тоей суммы и о чом в. м., м. м. пну, в тот час звіщу. За тим братерской в. м., м. м. пна, полецаюся приятні.

На подлинном тако:

В. м., м. м. пну, всего добра зичливый приятель и служить готовый

его црского пресвітлого влчства Войска Запорожского полковник киевский Феодор Вольский.

З Козелца 23 ноеврия року 1709.

(Копия половинІ XVIII в. в бумагах Жоравок в черн[иговской] губ[ернской] уч[еной] комиссии).

(НБУВ. – IP. – Ф. X. – № 7382. – Копія кінця XIX ст. з копії середини XVIII ст.)

№ 17

1712, вересень. – Царський указ і лист київського губернатора князя Д. Голіцина до Фіrsa, архімандрита Соловецького монастиря

«От великого государя царя и великого князя Петра Алексеевича, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержца в Соловецкий монастырь богомолцу нашему архимандриту Фирсу з братеею.

По именному нашему великого государя указу послан из приказа Малыя России того ж приказу с подъячим и с провожатыми к городу Архангельскому для отсылки к вам, в Соловецкий монастырь, батуринского Николаевского монастыря архимандрит Гедеон Одорский, монах Семен Остафьев, лохвицкий протопоп Иван Рогачевский, челядник Иван Вицковский на вечное житие, которых велено из города архангельского вице-губернатору нашему Алексею Александровичу Курбатову сослать их к вам, в Соловецкий монастырь (...) *к тому пригож; и как к вам ся наша великого государя грамота придет, а тот архимандрит с монахом и с протопопом и с челядниками в Соловецкий монастырь привезены будут, и вы бы того архимандрита Гедеона, монаха Семена и протопопа Ивана и челядника велели принять и быть им в том монастыре

безотходно, а пищу им давать против их братьи; а в котором числе он, архимандрит, и монах и протопоп и челядник к вам в монастырь привезены и приняты будут, о том к нам великому государю писали, а отписку велели подать в приказе Малыя России государственному нашему канцлеру и кавалеру графу Гаврилу Ивановичу Головкину да государственному нашему подканцлеру барону Петру Павловичу Шафирову.

Писан на Москве лета 1712 сентября в 13 день.

Справил Федот Рогов.

Подписал дьяк Михайло Радостамов.

Державнейший царь, государь всемилостивейший.

Вашего царского величества по имянному указу и по писму из армей вашего величества государственного канцлера и тайного советника кавалера графа Гавриила Ивановича Головкина повелено колодников, которые держаны в Киевской губернии, а именно батуринского Николаевского монастыря архимандрита Гедсона Ардарского (*отиска, мае бути «Одорського»*. – **Ю.М.**), монаха Семена Остафьева, чернеца (?) Ивана Видковского, изменников челядников Ивана Перевейска, Степана Русановича Быстрицкого, челядника Юрка Шенина, Ивана Тернавского, Стародубского полку казаков Семена Куликова, Ивана Иванова Новицкого, которой был от изменника в Полше резидентом, изменникову племянницу наместницу Марфу, келейницу ея черницу Могдалиню, девку Екатерину, Гадяцкого полку сотника Ивана Еныкавского, Якуба Никитина, Яким Яцкого, Новгородского уезду села Шаптаков черкашенина Романа Якимова, лохвицкого протопопа Ивана Рогачевского, Александру Дубягу, хлопцев ево Власа Скиданова, черкас казаков: Семена Бойка, Федора Иванова, Семена Прокофьева, Василья Щербака, Емельяна Тарасова, канцеляриста Григорья послать в Москву в Посолский приказ с провожатыми. И по тому вашему царского величества указу оные колодники из Киевской губернии в Москву посланы с провожатыми, а отписку велел подать и оных колодников объявить в Посолском приказе.

Вашего царского пресветлого величества нижайший раб князь Дмитрий Голицын.

Помета: Взять в книгу и выписать из графских писем, что о тех вязнях велено чинить и кого за ними в провожатых послать, просить ведением из сенату.

Лета 1712-го сентября в 24 день по указу великого государя царя и великого князя Петра Алексеевича, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержца боярину князю Петру Ивановичу Прозоровскому с товарищи к великому государю царю и великому князю Петру Алексеевичу, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержцу, писал из Киева губернатор князь Дмитрий Михайлович Голицын и прислал в приказ Малыя России батуринского Николаевского монастыря архимандрита Гедсона Одорского, монаха Семена Остафьева, лохвицкого протопопа Ивана Рогачевского, челядника архимандричья черкеса Ивана Вишковского да изменника Мазепы племянницу черницу Марфу, келейницу ея черницу ж Магдалиню, да челядницу девку Екатерину. И великий государь царь и великий князь Петр Алексеевич, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержец указал того архимандрита и монаха и протопопа и челядника сослать с Москвы за крепким караулом из Монастырского приказа в Соловецкий монастырь, черниц и девку на Белоозеро в Горский монастырь и быть им тамо не исходя из тех монастырей никуда, а дневную пищу давать им, архимандриту и прочим, против их братьи, а черницам против монахинь. И того ради тот архимандрит и монах и протопоп челядник, такожде и черницы с челядницею из приказу Малыя России посланы в Монастырский приказ (с) приказу Малыя России с подъячим для ведома отписать. И по указу великого государя царя и великого князя Петра Алексеевича, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержца боярину князю Петру Ивановичу Прозоровскому с товарищи учинить о том по его великого государя указу.

Секретарь Михайло Шафиров.

Справил Федот Рогов.

Ведение из приказу Малыя России в правительствующий сенат.

В нынешнем 1712-м году сентября в 21 день к великому государю киевский губернатор князь Дмитрий Михайлович Голицын писал и по именному великого государя

указу с отпискою и с провожатыми прислал колодников 25 человек, в том числе:

Батурина Николаевского монастыря архимандрита Гедона Одорского.

Лохвицкого протопопа Ивана Рогачевского.

Монаха Семена Остафьева.

Архимандричья челядника черкеса Ивана Вицкого.

Изменничьих челядников:

Степана Русановича, Ивана Керевейского.

Быстрицкого челядника черкашенина Ивана Терновского.

Стародубовского полку казаков Семена Куликова, Ивана Иванова.

Да Новицкого, который был от изменника Мазепы в Полше резидентом.

Гадяцкого полку сотника Ивана Яныковского, Якуба Никитина, Якова Яцкого.

Новгородского уезду села Шестакова черкашенина Романа Якова. Александру Дубягу да хлопцев ево Власа Скиданова.

Черкас казаков: Семена Бойка, Семена Прокофьева, Федора Иванова, Василия Щербака, Емельяна Тарасова, канцеляриста Григорья.

Изменникову племянницу наместницу Марфу, келейницу ее черницу Магдалину да челядницу девку Екатерину

А в прошлых 1710-м да в 1711-м годен в разных месяцах и числах великого государя в указе из походу (?) из Санкт-Петербурга за рукою государственного канцлера и кавалера графа Гаврила Ивановича Головкина в Посольский приказ писано, велено колодников, которые приличны к измене Мазепиной и присланы будут из Киева или из Севска к Москве и тех разослать по городам з грамотами и велено их приверстать в службу, в какую кто годится.

А написано в росписи послать 14 человек, а именно:

К городу Архангельску:

Казака Александра Дубягу с хлопцами (!) и з двумя казаками, итого 4 человека.

примітка: ныне в присылке сверх того 8 человек простых черкас.

В Сибирь:

Изменника Мазепы челядников: Яна Перевеского, Степана Русановича.

Да Быстрицкого челядника Ивана Терновского; Прилуцкого полку казака Ивана Борисова до краснянского сотника, итого 5 человек.

примітка: ныне в присылке иные Гадяцкого полку сотник Новицкий, что был в Полше у Мазепы резидентом; Григорий канцелярист, что был в Сибири и оттуда бежал.

В Соловецкий монастырь:

Архимандрита Гедона Одорского да дву при нем монахов и челядника ево, итого 4 человека и давать ему пищу против братьи.

примітка: в присылке вместо старца протопоп.

На Белоозеро в Горский монастырь:

Изменника Мазепы племянницу монахиню Марфу, пищу давать против монахинь.

Итого колодников всех с Москвы посылать, так же и о даче за теми колодники в провожатых и подвод требуется решения.

примітка: в присылке с нею старица да девка келейница.

Дьяк Михайло Радоставов.

По сему господам в сенат чтено. Послать для ведения список в поход.

Лета 1712-го сентября в 29 день (далі подається текст царського указу обер-коменданту московського гарнізону Петру Олексійовичу Голіцину, де містяться ті ж відомості про засланих, а також указ від 22(11).10.1712 р. полковнику Мещерінову про призначення 25 озброєних солдат (названі поіменно) для конвоювання засланих і про призначення їм (солдатам) жалування—Ю.М.)

(НБУВ.—ІР.—Ф. 194.—№ 121.—Арк.47–50 зв.—Копія кінця XIX ст. Тексту документів передуює запис: «Моск[овский] Глав[ный] арх[ив] М.И.Д. Малорос-сийские дела 1712 г. № 6»)

№ 18

1713, вересня 14(3).–Київ.–Лист графа Б. Шереметева до секретарів.

«Господа секретари.

Порутчик Яков Красновский и подъячий Федот Рогов в Киев с червонными и рухлядью приехали и письмо ваше нам подано прошедшаго августа 19-го дня. И те червонные и рухлядь августа ж 31 –го дня отправлены ис Киева к полномочным послам с полковником Семеном Пятовым, да при нем посланы подъячий Семен Рогов, четыре человека салдат, которые были в провожатых, а Федот Рогов отпущен в Москву.

При том вам объявляем, понеже в бытность мою в Прилуках явился чернец Мгарского монастыря Домаск в немалом государевом деле и сыскано письмо руки ево, как он з другим чернцом подрался в корчме, о чем возможно выразуметь. И с того писма с подлинного розыску послан был от нас список к его сиятельству графу Головкину, а оным чернцам по тому делу здесь розыскивано, понеже то дело старое и было еще тогда, как король швецкой был в Украине; а потом его сиятельство граф Головкин ко мне ответствовал, дабы ево чернца и руки ево письмо послать к Москве в Посолской приказ; а о приеме и где ево держать, к вам писано. И того ради ныне помянутого чернца Дамаска и подлинное руки ево письмо с цыдулкою и с пакетом посылаю отсюда с помянутым поручиком Красновским и с солдатом, которые были в провожатых за червонными и рухлядью. Изволте о приеме ево учинить, как вам повелено от государственного канцлера, а к нам для известия отписать.

У подлинного писма приписано тако:

Борис Шереметев.

3-го дня сентября 1713 г.

Ис Киева».

(НБУВ. –ІР. –Ф. 194. –№ 121. –Арк. 7-7 зв. –Копія кінця XIX ст. Тексту документів передуює запис: «Моск[овский] Глав[ный] арх[ив] М.И.Д. Малоросс[ийские] дела № 32–1713 г.»)

№ 19

1716, квітня 9 (березня 29).–Київ.–Лист князя Дмитра Голіцина до невідомого (гетьмана І. Скоропадського?).

«Ясновельможный и превосходительный господине!

Изволили ваше превосходительство ко мне писать, ответствуя на письмо мое о вещах батуринского Николаевского монастыря архимандрита Одорского, которые положены были в том монастыре, – что оныя, при которых и изменника Орлика вещи, чрез присланных ваших Василия Коновца и Ивана Роговника к вашему превосходительству взяты; а сколько на них и куда оныя в расход, изволили запомнить. И дабы для уведомления оного архимандрита с духовной, какову объявил монах Симеон, прислать к вашему превосходительству копию. Отвествую: оной духовной ныне при мне нет, но во время отъезду моего оставлена в Санктпетербурге, а какову во время свидетельства посланного из Киева офицера того монастыря иеромонах Иосиф Христофоров о тех взятых вещах подал роспись, из оной к вашему превосходительству посылаю копию; и изволите ваше превосходительство ко мне ответствовать: толикое ль число оных вещей или и другие сверх того к вашему превосходительству взяты и где оне ныне?

Вашего превосходительства повольный слуга князь Дмитрий Голицын.

Из Киево-Печерской крепости марта 29 дня 1716 года».

(НБУВ. –ІР. –Ф. 194. –№ 121. –Арк. 166. –Копія кінця XIX ст.)

№ 20

1726 (?). – Опис міст Почепа, Батурина, Ямпіля і прилягаючих до них сіл (за копією грудня 1763 р.).

«Спецификация

О городах Почепі, Батурині и Ямполі и о принадлежащих к оним селам и деревням и протчих угодиях.

В полку Стародубовском місто сотенное Почеп со всею сотнею належало до города полкового Стародуба

В оном місте Почепі ратуш належала також до полку до міста Почепа принадлежало село и деревни, а имянно:

Село Витовка, в котором казацкие скуплі отнята на князя Меншикова

Деревня Починок

Деревня Титаровщина

Деревня Писарево, которой мельница на два камені

Село Димово

Деревня Нижняя Злобинка

Деревня Вишняя Злобинка

Деревня малое Староселье

Село Губастово

Деревня Карпово

Деревня Пушкари

Село Стригово

Деревня Толбозин

Деревня Чернобабки

Деревня Подзоричи *(далі йде розлогий опис Стародубщини – Ю.М., І.Т.)*

В полку Ніжинском місто Батурин со всею сотнею належало до города полкового Ніжина

В оном місті Батурині ратуш до замку полку належала до міста Батурина прислушали міские посполитие люди и слободки

Подзамковая

Горбановская

Гончаровская

Люді на оболоні около млина, в том же місті Батурині замок на гетмана надлежащий и дворец, прозываемый Гончаровка, а к оному замку и дворцу гетманский принадлежали другие двори гетманские, також маестности мельницы и другие угодия, а имянно:

Слободка Литаявка

Село Городище

Село Бахмач

Село Куреня

Дворе Обмачевский и села Обмачева часть

Село Краснянское

Село Великое Устье

Село Малое Устье

Дворе Подлипинский и село Подлипное

Село Поповка

Село Рута

Село Старое

Дворец Самборский и село Самбор великий

Село Малий Самбор

Село Дептовка

Село Карабутов з греблею и млинами

Село Ролюнка

Гребля Батуринская

Гребля Новомлинская

Гребля Озарицкая

В копії написано:

На подліноі по листам подписал

Регент Петр Валкевич

Канцелярист войсковой Петр Себастьянович [...]».

(НБУВ. –ІР. –Ф. VIII. –№. 231(99 І). –Арк.175– 180. – Копія другої половини XVIII ст.)

1727, травня 24 (13). – Лист-прохання жителів с. Жукина до гетьманші Апостола.

«Ясновельможная мсці пані гетмановая, премилостівішая наша патронко, мило-сердная нам, сиротам, матко и всегоблагонадежнійшая добродійко.

Согласно всі всі старие и младие люди, жени и діти наши, впадши пред стопи ног вашей ясновельможности, всенижайше доносим, что ми в новонаселяемой слободі владения ясновельможности вашей, называемой селом Жукино, осаженном при річці, именуемой Остер, населенном по обоим сторонам оной реченной річки хоть уже до ста, а дворового числа до восьмидесят; и подъемля аще Бог поможет за щасливое панование за продолжением в даль(?) дражайшей жизни вашей ясновельможности, что толиким числом еще может к населению вскорі собратися людей; кромі ж сего близ поселения нашего з давних літ иміється при више показанной річки по течению оной вниз гута и гребля с построенною мельницею об одном колі млива (мучном), владіемых гутюю и теею мельницею гутником Павлом Поручкою и сином его Максимом Павловым, при коей гуті хат десять з дворовым строением, огородами, пахатным полем и сінокосами с потребу их, гді в коих хатах и двориках жительствоуют люди майстеровые гутники и скляри с работниками своими, которому нашему вообщу согласию и он, реченный гутник Павел Поручка з сыном своим и со всіми людьми желают в помощь нам стати. И хотя ми еще на новоселии хозяйством своим и недостаточные, однак необходимо нужно (?) в христианских требах за отдалением церковных обрядов мы узнаем всекрайній-шую нужду, лишаясь своего спасения в приключаемых нам в многих припадках; первые много случается, что без исповіди и святых Божественных тайн многие помирают, другие без крещения діти наши погребаются. И ради сих показанных нужных причин «всенижайше просим ясновельможности вашей милости уважить и милостиво приказати вначалі одискать нам священника и за приводом того по достатком нашим на первой час хотя б малую церковь соорудить» и просить благословения архиерейского, дабы мы зашасливым панованием вашей ясновельможности могли міти подаваемые нам христианские треби и обряди; и не узнавши бы виш показанных самонужнійших биваемых христианских причин и нужд «о чем и паки всі донося, всенижайше просим».

На подлинном подпис таков:

Вашей ясновельможности всенижайшие слуги «поддание жители села Жукин, а именно:

Леско Сергиенко, осадчий и староста жуклянский», войт жуклянский Матвій Шкребий (?), Степан Ерешко, Иван Сохацкий, Микита Москаленко, «Савка Илленко, Тарас Печенюжский», Мирон Смоляр, «Андрей Лісовий, Сидор Курнос, Игнат Хворостовицкий, Даниил Циба», Юрко Сахненко, Федор Коваль, «Павел Бик, Петро Красножон», Василь Пархоменко, Ничипор Самотужий, Опанас Редка, Яков Солохненко, «Лаврин Ступак», Микита Подласий, Максим Москаленко, Тихон Кудровский, «Семен Бондар, Грицко Смиян, Иван Шкурат», Исая (?) Кучма, «Николай и Роман Шавлаки, Грицко Бадуля, Данило Безпальый, Терешко Довбня, Мар(к)о Лотушка, Алексій Дречак, Михайло Подлісний, Федор Швидкий, «Степан Кучма, Моисей Кучма, Грицко Глушиченко, Никифор и Логвин Могай(?), Михайло Соломенник, Самойло Поборец, Корній Столяр, Феско Иленко, Прохор Кравец, Онопрій Фесенко, Марко Даценко, Федор Кожар, Павел Ковш, Ермей Кондатенко, Евфим Ермоленко, Улас Бандура, Стефан Рижанский, Иван Кондрашок, Опанас Гончар, ... Захарко Шинкар, Иосиф Бондарец, ..., Василь Зозуля, ...Демко Казиловец..., Трофим Погорілий, ..., Семен Аврааменко, Иван и Дмитро Горовие, Денис Горовий, Давид Швец, Данило Кармазин, Наум Лоб, Андрей Попович, Иван Зижборовский, Иаким Чуйдух(?), Иосиф Тютюнник, Данило Иленко, Михайло Лещенко, Микита Грищенко, Иван Мін(?) со всею громадою жуклянскою подписались.

А вмісто их, неграмотных, по их персональному и рукоданному прошению «прихожий к тамошнему новонаселению дяк сие прошение писал и за всю их именованную громаду и за себе Михайло Щербина подписался.

1727 года мая 13 дня».

(Фонди Конотопського краєзнавчого музею. – Копія другої половини XIX ст.)

№ 22

1727, травня 26 (15), 1728 р. – Список жертводавців на побудування церкви – жителів Жукин (регест).

«Помета на доношении поданном от жуклянских обывателей осадного Леска Сергиенка и войта Матвія Шкрабія со всею поименованною громадою в приезд ея ясновельможности пані гетмановой Иулинии Апостоловой с Глухова в с. Жукино веліно будущому того времени при ней ясновельможности рейментарскому господару Василию Казаковичу за приїздом с показаного села Жукли в Глухов ея ясновельможности прозбу их внушить ко выполнению 1727 года мая 15 дня.

На подлинном подписано так:

Рейментарский господар Василий Казакович.

Року 1728. Реестр следует по расположению согласию войта жуклянского Илии Сергиенка и всей громады, что от кого ж споружено на новостроенную церковь жуклянскую з денег взять довелось явствует ниже сего

Наперед

Улас Бандурка дал гривен дві

Стефан Риднанский дал гривен чотыре

Иван Кендюшок дал гривен одну

(далі йде список жертводавців, який майже збігається з підписами попереднього документу; тут відзначимо лише нові прізвища або такі, які дали пожертву понад звичайну в 1-2 гривні. – Ю.М.)

Захар Шинкар дал гривню одну [...]

Петро Шкуратенко дал гривен дві

Тарас Илленко дал гривен шесть

Левон Климов дал гривню одну [...]

Данило Хоруженко дал гривню одну [...]

Тит Герасимов старожилец дал гривен три [...]

Андрей Каруковский дал гривен дві

Дацко Прокопенко дал гривен дві

Семен Аврааменко дал гривен дві [...]

Давид Титенко дал гривню одну [...]

Наум Лобенек дал гривню одну

Марко Доценко дал гривню одну [...]

Иван Каруковский дал гривен три [...]

Юрко Сахненко дал копіек пять [...]

Яков Солохненко дал гривню одну [...]

Семен Аврааменко дал гривен три

Иван Шкуратенков зять дал гривню одну

Зінко Сачков дал гривню одну

Лукия Чорниш дал гривню одну

Степан Світайло дал гривен дві [...]

(Фонди Конопотського краєзнавчого музею. – Копія другої половини XIX ст.)

№ 23

1728 (?). – Лист-прохання церковного будівничого Андрія до гетьманші Уляни Апостол.

«Ясновельможная мсці пані гетмановая, премилостивійшая мні добродійко.

Склонивши себе пред висоцеловажные ноги ваши панские «предлагаю о сем» когда за позволением вашим ясновельможности вашей началась церковь в слободі Жукин строиться, в ту пору вмовлен я бил ктиторм тамошнім Моисеем Кучмой сооронить оную церковь, а при вмові такие слова говорили, что от него, ктитора, для оправления деревков на каждый день по восьми чоловік даватимется и як вмовлен я, то ктитор потому не дал мні людей и на оправление наймаючи людей (...)»* своїх коп сім потратил денег, которых он мні, ктитор, не отдал» и през немалое время за его нестаранием при оной церкви умедлил, в чем, падши до ног ясновельможности прошу вашего панского

милосердия, чтоб втраченные денги коп сім он, ктитор, повернул «в чем и стократно просячи панские (...)»*ую стопи».

Ясновельможной нашей и великой добродійки найнижайший подножник Андрей майстер церковный».

(Фонди Конопотського історичного музею. – Копія другої половини XIX ст.)

№ 24

1728 (?). – Довідка про стан церковної новобудови в с. Жукин.

«Для извірення посланий бил от его ясновельможности его милости господина гетмана Даниила Апостола в новопоселенную слободу Даниловку а село Жукин Василии Казакович для усмотрения новопостроенной церкви в той слободі Даниловці а селі Жукин, как она церковь совершенно устроена в должину, в ширину и вишину. В должину она церковь состоит сажней пяти треаршинных и в вишину до креста сажней дванадцати треаршинных, в три за (...)»* з банями и требует еще она церковь кругом себе призби и шелиования, крестов на церковь и образов у церковь, книг, сосудов и апарат».

(Фонди Конопотського історичного музею. – Копія другої половини XIX ст.)

№ 25

1728 (?). – Лист-прохання до гетьманші Уляни Апостол.

«Ясновельможная мсці пані гетмановая, премилостивійшая мні патронко, милосердная нам, сиротам, матко и всеблагонадежнійшая добродійко.

Упадши до стопи ног ясновельможности вашей всемилостивійшей добродійки нашей, слезне прекладаем жалобу на Моисея Кучму, бывшего ктитора, «иж турбует невинне нас и всю громаду за денги золотих тридцять сім и чотыре шаги и копійку одну, будто якобы он видал на новостроение церковное», которого Моисія Кучму ревизовал висланий от ясновельможности вашей пан Василий Казакович из его реестру Моисій Кучма ваших панских золотих сто и наших громадских и зборных церковных золотих сімдесят шесть и шагов шесть «а ведлуг оногo порохунку пана Василия Казаковича видал Моисій Кучма на церковное строение денег золотих 150» шагов три и копійку одну, а оставя виноват золотих 26 и копіек пять «а ми ему не виновати вишеписанных денег золотих тридцять сем и чотыре шаги и копійку одну и не відаемо за что нас чрез цілое літо турбует и пану старості «наприкрається», которой то турбации и нашої волокиты и своего «наприкрения» не терпячи, пан староста упартого Мойсея Кучму отсылает на очную ставку и зо всей громады посланными людьми Стефана Ерешку да Ивана Сохацкого и Матвія Шкребія, ктитора, на слушную справедливость до ясновельможности вашей, что ми, поверши себе до стопы ног вельможности вашей, милостивого призріния и ласкового милосердия всі одностайне вірнии поддании ваши просим, а ми за толикую превисочайшую показанную до нас от ясновельможности вашей ласку и милость дошедши, за щасливое панование ваше до смерти (...)»* нашего Гспда Бога благати.

Всемиловитішого добродія нашого покорне просим премилостивішого милосердия вашего на нас, убогих, и на церковь нашу убогую, которая строится за позволением и коштом ясновельможности вашей в слободі Жукин, которая не достроена за недостатком и убожеством нашим и до оной новостроеной жуклянської церкви не иміється звожа книг, сосудов и апарат, крестов на церковь и образов у церковь».

(Фонди Конопотського історичного музею. – Копія другої половини XIX ст.)

№ 26

1728, червня 23 (11). – Напис на закладній дошці при заснуванні церкви в с. Жукині (Жуківщині).

«На основании церкви и посщени (?) креста писание бывает на пергаминах или мідяной досці сицевое:

Во имя Отца и Сына и Святого Духа иміет основание церковь сия в честь и память Пресвятыя Владычицы нашея Богородицы и Приснодівы Марии славного ея Рождества за державы благочестивішого самодержавнішого великого государя нашего импе-

ратора Петра Алексієвича всея Росії, и благовірну ю государиню царицу Евдокия Феодоровну и сестру его государеву благовірну ю государиню Наталию Алексієвну, благовірнии государини цесаревны и царевны, святійшіе вселенские патріархи «и благословением же преосвященного Ирадиона Жураковского, епископа черниговского, и положены суть zde мощи святых угодников Божих в здании церковном села Жуклі во владении яснегельможного гетмана Даниила Апостола» намістником соснищким иеромонахом Николаем, игуменом рыхловским Иелісеем и самотудинским (самотугинским – **Ю.М.**) начальником Георгием, священниками холмецким Герасимом и авдіевским Евстафием Довголевским, за ктитора на той час будучим Моисея Кучмы под присмотром старости жуклянского Леска Сергиенка в літо от Рождества по плоти Бога Слова 1728 года июня 11 дня память святых апостол Варфоломея и Варнавы».

(Фонди Конопського краєзнавчого музею. – Копія другої половини XIX ст.)

№ 27

1730, травня 29 (18). – Звіт священника Іллі Мигалевича про купівлю речей для прикраси церкви с. Жуків з нагоди її освячення.

«1730 годо мсца мая 18 дня я поп Илия Мигалевич села Жукин церкви Рождства Пресвятия Бцы, едуци в город Короп на торг для покупки украшения церкви нашей новоустроенной ко освящению престола и жертвенника, катапитасми и книг потребных и иных дел ко освящению и на оные покупки иміл денег пять золотых, которые достал з мисочкою(?) в том же городі Коропі в ярмарку на третий день из нашим (?) чоловіком Иваном Шкребієм и взяв (?) от пана старосты жуклянского Леска Сергиенка золотих сім и за оные денги куплено и Стефаном Ерешком вибийки квітчатою сім локоть на одинадцать шагов.

Материи рябой полосатой за два золотые
Крашенини червоною рябой за двадцать шагов
Вина церковного кварту за девять копіек
Оливи полчвертки за пять копіек
(...) доброго за чотыре копійки
Шнурка нитяного блакитного за дві копійки
Ниток фарбованых блакитных за дві копійки
Итого всего здержано денег 12 золотых».

(Фонди Конопського краєзнавчого музею. – Копія другої половини XIX ст.)

№ 28

1736, листопада 28(17). – Чернігів. – Грамота чернігівського і новгород-сіверського архієпископа Іларіона Рогалевського.

«Божиею млстію православний архієпископ черніговский и Новгородка Сіверского

Иларіон Рогалевский

Епархії ншей Черніговской превелебним в Бгу отцам любецкому, домницкому, андрониковскому, макошинскому, и рыхловскому игуменам при благословенії ншем архиерейском обявляється каков ея императорского величества самодержици всеросійския указ о зборі з государства драгунских лошадей состоялся и при сенаті напечатан и стійшему правителствующему синоду при виденії правителствующого сената сообщен таковым печатним указов и к нам в Черніговскую епархію для відома и исполнения прислано 25 с котораго числа ея императорского величества печатних указов для відома и исполнения священству як в протчіе епархії ншей Черніговской и духовным управител міста при таковом же ея императорского величества печатний указ скоро при сем посылая, предлагаем оной ея императорского величества печатний указ скоро по получении распубликовав всім для відома в соборних своїх церквах и ко всім відомоства их священству (буди где иміються) для відома ж и в церквах во всенародное извістие в неделние дни от (?) публікації и потому для дійствітельного исполнения справочним от себе копіями розослав по получении же и о распубликації в домовую ншу архиерейскую канцелярию по обикновению репортоват паки архиерейск[и] приказу-

ем, о чем превелебностям вшим відат и чинит по ея императорского величества указу.

По повелению звишменованного преосвященійшого архипастира ншого за болізнъ его преосвященства на сем подписалис.

Мнстря Елецкого архимандрит Тимофей

Иеромонах Сосипатр катедри Чер[ніговской] намісник

Иеромонах Ираклий катедри Чер[ніговской] писар и к[иевского?] м[онастира?] игумен

Иеромонах Нектарий дховник

Иеромонах Афанасий катедри Чер[ніговской] екзамінатор.

Ноября 17 1736 гда.

З катедри ншей ар[хиепископії] Чер[ниговской].

Читал (?) канцелярист Григорий Бызімский (?)».

(НБУВ. – IP. – Ф. 160. – № 575. – Арк. – Тогочасна копія)

№ 29

1738 (?), травня 23 (12). – Новгород-Сіверський. – Грамота новгород-сіверського і глухівського єпископа Іларіона Рогалевського.

«Божиею милостию смиренный Иларіон, єпископ новгород-сіверский и глуховский.

Божие и наше пастирское препосилаем благословенне.

Епархии нашей Короповскому духовному правлению и всім, кому о сем відать-надлежит. Сего маія 11-го числа от того духовнаго правления, по взнесенной во оноє от священника села Высокого церкви Успения Богоматери Луки Лукашевича с прихожаны прозбы, доношением нам представлено: как де по дозволенію нашему купленная реченым священником и прихожанами в упраздненном дівичьем Макошинском монастырі трапезная церковь совершенно разобрана и перевезена в показанное село Высокое для состроения оной на місто там згорівшой на старом місті ж и в прежнее именованіе; к чему де и мастер уже договорен. Того ради и прошоно на заложение той церкви нашей благословенной грамматы. Мы, (...)»* во уважение толь богоугодного помянутого священника и прихожан діла в прописанном селі Высоком во имя Успения Богоматери церковь на місто згорівшой заложить благословляем протоиерею короповскому Иоанну Костантиновичу со освящением купно собором, повелівая по исполнении того репортовать нашей дикастерии. Для чего и сия наша благословительная грамота за нашим подписанием и при печати кафедры нашей дана мая 12 дня 1789 –го года.

Дописка копіїста: «(М[істо] П[ечати]. Без подписи. Печать сургучная большая с изображением Преображения Господня, так как кафедра при Спасо-Преображенском соборе; подпись на печати: «Печать катедры Новгородско Сіверския». Писана на синеватой бумаге обыкновенного формата с водяными знаками» і «На с. т(?). грам[оте] 1785 дек[абря] 15 на сред. печати сургучной изображ[ены] монастырь с частию монастыр[ской] стены с 2 башнями, церковь о 3 главах и 2 церк.1-(...)*, колокольню и монастырс[кое] здание с надп[исью]: «Печать Спаского Новаграда Сіверскаго монастыря».

(ІМФЕ. – ВР. – Ф. 3. – Копія другої половини XIX ст.)

№ 30

1748, квітня 3 (березня 23). – Лист-прохання до гетьманші Уляни Апостол.

«1748 года місяца марта 23 дня.

Мы, нижеподписавшиися жители, поддание високорожденного господина полковника лубенского Петра Апостола села Жукин, по общем всіх согласию сим нашим добровольным писанием на (...)»* и наперед будучие года ствержаем и кому о том надлежит во відііне подаем, что по смерти пресвитера нашего Илии Симеонова приімуем яко наслідника того сына его Стефана Илиина, ежели будет на то Божие и архипастірское благословенне и милость владільческая за пресвитера и обіщаем яко духовному отцу отдавать, при том же и на исжитие доходы, какие по общем всіх нас

ему поступлении обіщам безспорно отдавать, какие ж ему, Стефану Илину, от нас поступят (?) доходы и сколько именно по сему взимать, о том в реестру на сем (?) со-общенном явствует».

(Фонди Конопотського краєзнавчого музею. – Копія другої половини XIX ст.)

№ 31

1748, початок квітня. – Прейскурант треб у церкві с. Жукин.

«Реестр от обще всех с надписаным наших имен и старосты нашего отцу Стефану Илину. Сей реестр дан вишозначенного года и числа.

1. Роковщина (?) ... четверик панской один от ...
 2. От малого пахара (?) полчетверика панского.
 3. С піших (?) ... в.. по десяти копійек.
 4. Молебен ежели кто схощет нанять, десять копійек.
 5. Ежели кто похощет хату освятить, десять копійек.
 6. За крещение дітей от кума три копійки.
 7. А от куми дві копійки.
 8. Ежели кто похощет заздоровной обід справить, десять копійек.
 9. От баби породильной хліб и одна копійка.
 10. За молитву у поста от двора полторы копійки.
 11. За великий похорон десять копійек.
 12. За малой похорон пять копійек.
 13. Ежели кто от свой доброй волі, а не по принуждению нажелает сорокоуст нанять три рубли ровно.
 14. Ежели кто своею доброю волею, а не по принуждению похощет суботник нанять пятьдесят копійек.
 15. За вінчание свой парохы молодика и дівки десять копійек.
 16. За сповідь старого чоловіка една копійка.
 17. За сповідь малых ребят полкопійки.
 18. За вінчание второбрачных своей парохии мужа (?) и пятьдесят копійек.
- Староста на той час будучи жуклянский Иван Петров своеручно во вірность подписался.

По нашому прошенію имена наши подписал Стефан Илиин.

Иван Горовий, Данило Циба, Онофрий Фещенко, Грицко Шабелник, Иван Шкрєбій, Елисей Прохоренко, Юрко Чуйдук и прочии».

(Фонди Конопотського краєзнавчого музею. – Копія другої половини XIX ст.)

№ 32

1752, листопада 26. – Лист козелецького протопопа Миколи Язловецького до київського митрополита Тимофія Щербацького.

«Великому господину ясне в Бзі преосвященнійшому кир Тимофею Щербацькому, архієписку митрополиту киевскому, галицкому и Малия Россіи.

Милостивому архієписку всенижайшее доношение

Так прошедших, яко и сего, годов мною, нижайшим, устроено в відомстві протопопи Козелецкой во время осмотра благочиния церковного в двох селах церкви обветшалие, а именно: в Заборичах стаго великомученика Георгия, а (*описка, слід читати: «і» – Ю.М.*) в церковь Воздвижения честнаго креста Гспдня и хотя я, нижайший, многажди увіщевал тих сел священников, чтоб они своїх прихожан увіщевали ж, даби иміли тшание о репарации тих или в устроении вновь церквей. Но по многим увіщаниям священническим таковым, что иміют битъ по указу ясне в Бзі преосвященства вашего запечатани, буди приліжного попечения не возиміют оных сел разние владілци и прихожане, ниже помишление иміют о репарации церквей, как священники берковский Василий Русович словесно да заборицкий Яков Григориевич писменно репортовали. Они же церкви заборицкая и берковская в так обветшалость и дряхлость начали приходить за нестаранием крайним прихожан, что во время слоти дождевой и за наметом

снігу сценнодійствовать небезнуждно и не без опасения есть. О сем со глубочайшою покорностию репортую

Ясне в Бзі преосвященства вашого, милостивого архипастира всенижайший слуга
Протопоп козелецкий Николай Язловецкий
1752 года ноября 26».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 68873)

№ 33

1752, листопада 26. – Лист Івана Ханенка і Якова Солонини до київського митрополита Тимофія Щербацького.

«Ясне в Бгу преосвященнішому кир Тимофею Щербацкому, архиепску митрополиту киевскому, галицкому и Малия Росії.

Милостивому архипастору нижайшее доношение

Извѣстно нам, нижайшим, учинилось от священника ншего приходского заворицкого Иякова Григоровича, что високоповажним ясне в Бгу преосвященства вшего указом между протчим повелено с церкви ясне в Бгу преосвященства вшего свтаго великомученика Георгия нашей приходской винестъ священнику Свтия Дари для преподавания болним и у пристойном и сохранном місті, також одіяния священическая и олтарния сосуди и протчие утвари црковние сложив, гді запристойно, оную црков запечатается. А понеже нам, нижайшим, не безбідно будет, егда црков запечатается, яко лишимось слышания священного служения. Крім же того что в наступление следуюющей Четиредесятницы ми, паче же малолітние діти нши комунікації принужденни будет лишатись за далеким от околичних црквей разстоянием. Того ради мы, нижайшие, возиміли всеусердное попечение старания приложить рачительного на сооружение помянутой приходской церкви, заготовит всі потребные материяли и за благословнием Бжиим и високомощнѣйшим архипастирским ясне в Бгу преосвященства вшего ветхую црков розобрав, внов сооружит; и покамест к сооружению оной материяли заготовлени будут, ясне в Бгу преосвященства вшего архипастирское над нами помилование учинить нижайше просим в том, даби повелено било до содержания в церкви священнослужение имѣт, яко внов строит около старой имѣт предписаная же црков хотя в обетшалости крайней находится и во время дождов теч бивает, однак еще оная постоят без течи, прикривши олтар, может

Ясне в Бгу преосвященства вашого милостивого архипастира нижайшие слуги

Иван Ханенко

Яков Кирилович Солонина».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 68875. – Оригінал)

№ 34

1752 (?), листопад (?). – Лист жителів села Беркова до київського митрополита Тимофія Щербацького.

«Великому господину ясне в Бзі преосвященнішому кир Тимофею Щербацкому, архиепску митрополиту киевскому, галицкому и Малия Росії.

Всенижайшее доношение

Сего генваря д. 10 приходский наш священник церкви Возвижения честнаго креста Гспдня села Беркова Василий Русович, присланія к нему от всечестного протопопа козелецкого, отца Николая Язловецкого предложение обявил нам, нижайшим, в яком изображено: яко же указом ясне в Бзі преосвященства вашего к нему, протопопу, присланным, велено как де протчие церкви в протопопії Козелецкой в обветшалости находятся, так и нашу берковскую а приходскую црков потому что в репарациі инних таковых обветшалих, ані о устроеніі внов црквей инние прихожане, а нашей приходской ми, нижайшие, якобы не имѣли старания, запечатат и для того даби оной нш приходской священник з получения того предложения внес Святые Дари для преподавания болним и поставил гді в пристойном и сохранном місті, також одіяние священническия и олтарние сосуди и протчие утвари црковние и сложил гді запристойно и егда то учинено будет, к нему, протопопу, репортовал чтоб ему, отцу прото-

попу, приехавши в село Берков, ншу приходску церков свободну запечатать. А понеже мы, нижайшие, хотя пред сим имѣли около церкви своей старание, чтоб оную подчинит и малое число уже разными часи дерева били приуготовали, точию за убожеством прихожан нас, нижайших, паче же что при нашей церкви никаких в собрании денег не било, затѣм доселѣ без подчинки та нша церков остаются принуждена. Но понеже ннѣ уже конечно указом яснѣ в Бзѣ преосвященства вашего запечатать ту приходскую ншу церков за неподчинкою нами прежде сего (чрез что она от времени до времени во ветхост приходитъ начинает) велено, так мы, нижайшие, боясь гнѣва Бжия и вашего яснѣ в Бзѣ преосвященства, возимѣли ннѣ всѣ обще таковое ревностное желание и тщание, чтоб не подчиня уже ннѣшней церкви, которая хотя и довольно стоятъ могла, но на мѣсто внов сооружит новую и сего удобного зимного времени подлежащей ко устроению церкви материалъ заготовав, прийдучей сего ж года весны за благословением яснѣ в Бзѣ преосвященства вашего заложить и строить, толк опока оной весь материалъ к строению церкви подлежащий нами, нижайшими, по сем зимном времени заготован будет и на заложение внов церкви архипастирскаго яснѣ в Бзѣ преосвященства вашего благословення просить имѣем; ннѣ обемля стоипи просвященства вашего, милостивого отца и архипастира, всепокорнѣйше просим дотоль оной нашей церкви не печатать, но в ней священнодѣйствовать повелѣтъ, аби мы, нижайшие, за далеким разстоянием других сел от церквей живучи, церковного отправления в воскресение и праздничные дни, паче же в слѣдующую святую Четиридесятницу, а вѣщше престарѣлые и младолѣтние, яко то бивает самое распустное время преподавания треб хрстіанских лишени не били, а что конечно мы, нижайшие, сей зимы, як и вишей прописано, к строению новой церкви подлежащий материалъ заготоват имѣем. О том Бжійм и вашего яснѣ в Бзѣ преосвященства неблагословением себе обовязуем, на том и подписуемся

О сем всенижайше просим прихожане церкви Воздвижения чстнаго креста Гспдня села Беркова

Знатный козак и ктитор тоей же церкви Яков Репешко

Знатный козак Феодор Довгал

Васил Бабич	Яким Цимбал	Онисим Цимбал
Фома Сидоренко	Павел Сидоренко	Симон Грищенко
Леско Капленко	Гордій Горбик	Иван Андрус
Филип Ткаченко	Иван Врелинець	Грицко Ткаченко
Грицко Головко	Карп Семенченко	Андрій Руденченко
Иван Притак	Никифор Семенченко	Павел Семенець
Тимофей Иванович	Никифор Музиченко	Назар Бабич
Иван Бабич	Есиф Симоненко	Корній Левоненко
Иван Шикаренко	Радион Мартиненко	Игнат Калюжний
Процко Шинкаренко	Гарасим Сусла	Данило Левун
Сидор Кравец	Стефан Ткаченко	Устим Коляда
Кость Тананий	Демян Донець	Стефан Дмитренко
Василь Пустогвар	Нестер Пустогвар	Петро Захарченко
Радко Ивашенко	Максим Пустогвар	Гарасим Погиба
Игнат Пустогвар	Грицко Ващенко	Иван Ващенко
Петро Ващенко	Юско Ващенко	Дорош Руденко
Дмитро Погиба	Омелко Матвієнко	Тишко Дудченко
Хведор Миронко		

Деревні Улучко (?) жители

войт Данилочилид	Семен Петренко	Прокоп Петренко
Парфен Мараняка	Васил Мараняка	Андрей Денисенко
Федор Давиденко	Семен Демченко	Данило Кравченко
Павел Олеченко	Василь Козко	Данило Сириця
Тишко Погиба	Леско Погиба	Тимош Погиба
Андрей Лесин	Данило Хведусь	Андрей Коломийченко».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 68877. – Оригінал)

№ 35

1752 (?) . – Список козаків села Заворичі.

«Бунчуково[го] товариша син Кирила Солонини Федор Солонина.

Удовольствующая жена Анастасия Татаровна Всовицкая (?) по ея повелению син ея
Алексій Левкович.

Козаки села Заворич:

Андрей Кисіль

Афанасий Труш

Константин Потапенко

Стефан Туренко

Демян Туренко

Кузма Яцук

Василь Довгопол

Стефан Алексієнко

Гордій Кондратенко

Мартин Москаленко

Григорій Илченко

Улас Отрок

Опанас Кучма

Гарасим Васечко

Мартин Мищенко

Василь Денисенко

Сергей Бобошко

Назар Колениченко

Нечипор Бобошко

Левко Удовенко

Федор Поплавский

Моисей Поплавский

Максим Васюк

Антон Михайленко

Омелко Михайленко

Микита Безручко

Алекса Иванувский

Алекса Мандик

Алекса Андрушенко

Артем Будник

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 68879. – Оригінал. – Дані про Федора Солонину написані іншою рукою)

№ 36

1759, грудня 24 (13). – «Прошение» Гаврила Мирошника, вїйта (?) с. Жуків до бригадира Петра Даниловича Апостола.

«Вельможному и высокопревосходительному гспдну брегадиру Петру Даниловичу Апостолу

Всенижайшее прошение

Владения превосходительства вашего села Жуков сего текущего 1759 года прошедшего июля против 26 числа вночи (...) * церковь во имя Рождества Пресвятия Бцы от грома сгорела, с якой под час того пожара и утварей церковных мало что вынесено, якая церков в том селі Жуков значала устроена была всім коштом умершего превосходительства вашего родительскою, ея ясневельможностию Иулияниєю Даниловою Апостоловой. Нынѣ же оной церкви в том селі Жуков за малолюдством и крайним обивателей убожеством, так и за неимініем при той церкви нікаких денежных зборов, устроить крайне невозможно, того ради я, нижайший, падши до стоп вашего превосходительства, покорнійше прошу о устроении на місто от грома изгорівшей в селі Жукові вновь церкви по високому превосходительства вашего респекту учинить милостивое разсмотрііе и определііе

1759 года декабря 13 июля».

(Фонди Конопотського краєзнавчого музею. – Копія другої половини XIX ст.)

№ 37

1761 (?).– Лист-прохання Г. Мірошника і жителів с. Жукин до Петра Даниловича Апостола (?).

«Прошедшаго 1759 года в декабрі мсці превосходительству вашему я, низайший, з обывателями жуклянскими, подданными превосходительства вашего, подавал прошение о реставрації тамошней жуклянской погорілої церкви Рождества Бци, на которую ж сооружении за малолюдствием едва початковые (?) материалы по се время зготовали и майстер находится ділать оную таким абрисом как сділана Рихловского монастыря неподаль от владения превосходительства вашего села Жуклі в футорі Самотугах (?) мірою, в длину пяти сажней и олтарем трехаршинним, а в вишину до креста семи сажней трехаршинных же, кромі паперти с приходу, кои в такой же мірі, як и олтар, быть иміет и с потолком и мостом (?); и к паперти приходному рундук с перилами зділать и ризницу с лівого боку алтарной стіны дверми, окнами (...)»* под (...)»* без резби и верх покрыть гонтою и ошелевать. За якую устройку требует той майстер награждения такова, как и контраковались ті майстри с ченцями рихловскими. А сколько требует при сем ко увіренію превосходительства вашего по контракту, реестр сообщаю и как вельможности вашей окажется по нраву, просим с покорностию нашею вашего превосходительства к преосвященному Кириллу, епископу черніговскому и новгородському (мається на увазі Кирило Лашевіцький, котрий був єпископом в 1761-1770 рр. –Ю.М., І. Т.) о благословении высокоповажного писания; к заплаті же майстеру и харчевых припас (?) и испросили от подобных доброхотных дателей».

(Фонди Конопського краєзнавчого музею. –Копія другої половини ХІХ ст.)

№ 38

1761, жовтня 20 (9).– Глухів(?).– Ордер канцелярії «малоросійського» скарбу до чернігівської полкової канцелярії.

«ОРДЕР

Из канцелярії малороссийского скарбу в полковую черниговскую канцелярию Троецкого Андрониковского Пустинного монастыря игумену Герману з братиею сего октября 10 д. поданным в канцелярию малороссийскаго скарбу доношением представля о вирубки асаулом компанійским Каневским в пуци онаго монастыря, в полку Черниговском состоящей, столового дерева тринадцати тысяч семисот пней дубового тысячи и ста пней, сосон смолових товстих двадцати осми брусом, дубових двохсот двадцати да сорока трох колод соснових, годних на різание досок на батуринское национальное строение. С которого де ліса отвезено тринадцать тысяч и пятьсот смолових да тысячу и сто дерев дубових, також сосон толстих тысячу подводами разних сотен в местечко Мену, а пятьсот двадцать восем сосон толстих, брусом дубових двісті двадцать да сорок три сосни углядних, годних на різание досок, отвезено де тіми ж з сотен висиланными подводами к жиллю его, Каневского, чрез село Боровичи в село Петрову слободу.Сверх же де того послі ж де еще двісті сосен толстіших кругляков велел вирубити да и приставленный до той порубки от него, Каневского, хоружий сотенний киселовский Иван Ковтун пообдирал в оной же монастырской пуци липового дерева, чим и посушил оние, також де и разной деревяной посуды, в той их пуци с козаками поділавши, в дом свой вивезл. Просил о учиненіи оному монастырю за оное вирубанное к батуринскому строению дерево награждения, а за тайную вивозку Каневским в дом свой соснового и дубового дерева, також и за усушение хоружим лип и за ділание посуды тоже о удоволствованіи онаго монастыря з павязкою разсмотрения почему в силі состоявшася в канцелярії малороссийского скарбу определения оной асаул компанійский Каневский хочай и допрашиван, но в допросі показал, что он рубал на батуринское национальное строение в той монастырской пуци не гвалтовно, но по високому его сиятелства графа ясневельможного високоповелительного гспдна гетмана и разних орденос кавалера откровенном ордеру и оной ордер подленной в канцелярию малороссийского скарбу представил, а о вивозки к жиллю своему вишепоказанного числа дерева з монастырской пуци потаилсся, а хоча й де вивезл по дозволению войско-

вого товарища Войцеховича з его пуци нісколко дерев дубових и сосновых, но и тое не козачими, но своїми подданческими подводами и своим собственним скотом и на тое дозволение от помянутого Войцеховича данное письмо представил. А понеже как више значит, что оной асаул в вивозки з монастырской пуци к жилию своему дерева потайлся, здесь дальнейшего следствия забрать ні по чему. Того ради з оних доношения монастыря Андрониковского, також откровенного его ясневелможности ордера допроса асаула Каневского и данного от войскового товарища Войцеховича Каневскому на вирубку в его ліси дерева письма при сем в полковую черниговскую канцелярию посылаются справочний копіи и предлагается в оной полковой черниговской канцелярии по оным монастыря Андрониковского жалобам исследовать обстоятельно: подлинно ль оной Каневский не в силі данного ему откровенного от его ясневелможности ордера ту рубку дерева производил и сколько по вирубки в показуемой пуци монастырской деревин он, Каневский, на строение батуринское в містечко Мену, а сколько на свою потребность и какими подводами перевозил к жилию своему, Петровой слободі, а особливо того подлинно ль хоружий сотенний киселювский Ковтун пообдирал в той пуци монастырской липи и тім дерева посушил, також и разную посуду ділал из пуци монастырской козаками. И по исследованіи что явится обстоятелний в канцелярию малороссийского скарбу прислать репорт к определению в непродолжительном времени 1761 году октября 9 дня».

(НБУВ. – ІР. – Ф. VIII – № 231 (991). – Тодчасна копія)

№ 39

1770, липня 13 (2). – Хомутець. – Лист Петра Даниловича Апостола до о. Стефана, священика с. Жуків.

«Честный в Бозі мсці отче Стефан.

Хотя званию вашей честности и неприлична сия комиссия, которую я хочу вам повірить, однак вы, как парафианам своїм духовный отец, можете с успіхом отвратить увещаниями своими поданных моих жуклянских от застарілых их шалостей; в прошлом 1769 году подавали мні от всей громады доношение об обидах якобы им от старосты нынешнего Василия Парфюцкого ділающихся, почему и определено (?) вам от мене нарочного дня праведного во всем изслѣдования, но яко нікакой такой вини за старостою не сискалось, за которую надлежало б его от староства отставить, так и повеліно было от мене Василию Парфяцкому оставаться по прежнему на своем місті. А сего года июня 25 дня подавали вновь от громады жуклянской доношение, в котором, не показывая какие именно им обиды от старосты происходят, единого только того просят, чтоб его от староства отставить без всякой провинной причины. За всім тим приказал был я от присланных с тім громадским доношением подво... жукинским взять сказки: в чем именно оной староста их избивает; толко ж они ничего не показали, в чем их обиды состоят, кроме одного Якова Онопріенка, кой объявил свою обиду за висилку в нынешнюю подводу, да и то не так в самом ділі явилось. И так усмотріл я, что необуздание жукляне желали бы, чтобы по всякий год старосты были у них перемінные, как то и войта постоянного не хотят у себе іміти в противность точного приказы моему о сем к громаді прошлого году отправленного, за что они как противники подлежали .. письменному показанию, коего не избігнут, ежели не станут вперед делать (?) смиренные. И для того ваша честность извольте сие мое письмо.. прочитатъ вслух всей громаді с кріпким от себе увещанием, чтоб они перестали беситься и не утруждали бы мене вперед такими своими пустыми прошениями, а повиновались бы по моим ділам старості как от мене над над ними определенному без всякого огурства (?); войта позволяется им избрать и между себе постоянного и доброго чоловіка толко ж его без моего відома ни под каким видом собою своевольно не отставлять и не перемінять другим ким, бо ежели кто дерзнет в противность сего повторного моего приказы войта скидать либо перемінять, то таковой ослушник сискан будет и наказан тілесно без всякой поблажки. Да и от старосты, ежели происходит кому обіда, то дойдет (?) сам он от себе и не вся громада подавать мні прошение, только ..того, чтоб было вправді, а инако, ежели ... не докажет, то будет наказан, а напротив того, ежели и староста явится виноват, то с тем

учинится обиженному надлежащая справедливость.

Вашей честности доброжелательный приятель Петр Апостол

1770 года июля 2. Хомутец».

(Фонди Конопотського краєзнавчого музею. – Копія другої половини XIX ст. Запис «Сей лист получен 1770 года июля 11 день из Хомути в Жукив»)

№ 40

1777 р. – Київ. – Уривки з відомості про черниць Флоровського жіночого монастиря в Києві.

«[...]51. Монахиня **Анна**, малороссийского Ніжинского полку города Ніжина, дочь мещанина Василя Білика, з дозволения игумені Магдалины з малолетства вступила в монастир, а по резолюції Рафаїла, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консисторії пострижена в мантию. Грамоты не умієт, рукоделія простого, в послушаниях разних монастирских проходила. В замужї ни за ким не была, лет от рода 45, за старостию слаба.[...]

58. Монахиня **Матрона**, малороссийского Прилуцкого полку села Городні, дочь козака Андрея Кривоносенка, з дозволения игумені Елены з малолетства вступила в мнстр з малолетства, а по резолюції Тymoфея, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консисторії в 758 году пострижена в мантию. Грамоты изучена, рукоделія простого, послушания экономические проходила. В замужї ни за ким не была, лет от рода 60, здоровьем слаба.[...]

60. Монахиня **Евтропия** малороссийского Прылуцкого полку местечка Сребного, дочь козака Лукяна Петрашевича, з дозволения игумені Елены вступила в мнстр з малолетства, а по резолюції Арсения, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консисторії пострижена в мантию; грамоты и рукоделию изучена, послушание несет пономарское; в замужьи ни за ким не была, лет от рода 45, здорова.

61. Монахиня **Евтихия**, малороссийского Ніжинского полку местечка Коропа, дочь козака Ивана Носенка, з дозволения игумені Магдалины вступила в мнстр з малолетства, а по резолюції Тymoфея, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консисторії пострижена в мантию. Грамоты изучена, рукоделія простого, в послушаниях экономических проходила. В замужї ни за ким не была, лет от рода 56, здоровьем слаба.[...]

69. Монахиня **Полунария** малороссийского Черниговского полку города Чернігова, дочь значкового товарища Ианикия Лучинского, з дозволения игумені Елены вступила в мнстр з малолетства; а по резолюції Тymoфея [Щербацкого], митрополита киевского, и по указу (киевской духовной консисторії пры грамоты изучена, рукоделія простого, послушание проходила пономарское; в замужьи ни за ким не была, лет от рода 40, за старостию и глазами слаба).[...]

102. Монахиня **Полунария** малороссийского Прылуцкого полку местечка Ичні, дочь посполитого Федора Шевченка, по указу киевской духовной консисторії пры игумені Феодоры вступила в мнстр, а пострижена в мантию в волоском Свято-Троїцком мнстре; грамоты изучена, рукоделія простого, послушание проходила пономарское; в замужьи ни за ким не была, лет от рода 40, за старостию и глазами слаба.

103. Схимонахиня **Ирына**, малороссийского Ніжинского полку местечка Кролевця, дочь бунчукового товарища Федора Саворовского, по резолюції Гавриїла, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консисторії в 774 году пострижена в мантию в волоском Цароконстантиновском дівычем мнстрі. Грамоты не умієт, рукоделія простого, в замужї ни за ким не была, лет от рода 82, за старостию и головою слаба.[...]

105. Монахиня **Таисия**, малороссийского Ніжинского полку города Ніжина, (...) проходила, в замужї ни за ким не была, лет от рода 45, здорова[...].

110. Монахиня **Маргарита**, малороссийского Ніжинского полку города Нежина, жена умершого нежинского грека Ивана Дуки, пострижена в мантию Свято-Покровском Ладижинском дівичом мнстрі, а по резолюції Гавриїла, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консисторії в 774 году вступила в мнстр пры игумені Калисфени. Грамоты изучена, рукоделія простого, лет от рода 62, за старостию слаба.[...]

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 61606. – Оригінал)

№ 41

Після 1774 р. – Опис Костянтинівської сотні.

«Костантиновской сотни.

Местечко Костянтинівка 100 буди (?) 30. В селі Хорошках 50. Деревня Березняки 15. Село Береставки 70. Село Хоружовка 200. В слободки 20. Итого 486 дворов владее граф Гаврила Иванович Головин по жалованной грамоте данной 1711 году. К оным селам мельница на реке Суле, в которой три камня мучных да три ступних. Мельница вешняк на реке Хороле об одном камне мучном, мельница вешняк на реке Хустине о дву камнях мучных, третьей ступним, мельница вешняк на речке Тернах о дву камнях мучных, третьей ступним.

Местечко Константинов з селамы Курманами, Будками, Березниками и Берестовкою ни на який уряд не надлежат и от гетмана Мазепы в начале его гетманства определено было товаришу бунчуковому, а потом бывшему лубенскому полковнику Димитрию Зеленскому.

60

Село Хоружовка в 1774 год надана была жалованной грамотой полковнику бывшему лубенскому Григорию Гамалии, по нем Григорию тим селом владел брат его ас аул генералний Андрей Гамалия, а по Андрее его ж сын Антон Гамалия, а по нашествии в Малую Россию шведском, так вишеозначенное местечко Константинов з селамы яко и тое ж село Хоружовка определены на особу его графского сиятельства господина Гаврила Ивановича Головина.

Слободка Семеновка 20 дворов владее смоленский шляхтич Максим Корсак, а староста его Василий Кисель объявил, что на ту слободку жалованной грамоты и гетманского универсалу он, староста, при себе не имеет, а тою де слободкою владеет он, Корсак, лет з двадцать.

Слободкою Семеновкою владел смоленский шляхтич бунчуковий товариш Михайло Корсак по купле своей, что оная слободка осаджена на купленных грунтах почему и нне сын его Максим Корсак владеет».

(НБУВ. – ІР. – Ф. VIII. – №. 231 (99 I). – Арк. 50. – Копія другої половини XVIII ст.)

№ 42/31

Початок XIX ст. – Скорочена редакція Чернігівського літопису (семінарський літописець)

«Выписка из літописца семинарского начинающогося с 1587 года.

1632 г. Копинский, зъихавши з Киева зовсім, мешкал у монастирі [Мгарском] лубенском, строячи его, который (?), умре.

1661 г. На той час Климента Старушича, игумена выдубицкого, под Лубнами взяли (татары) с челядью, которми изділ на Преображение Господне до Мгари на празники; на той час был игуменом у Мгарі был игуменом Виктор Загоровский, але Старушича законники терехтехтемировские выкупили. (в Черн. літ-під 1661 р.)

1662 г. Юрий Хмельницкий в Чигирині Павле Тетері отдал булаву и гетьманство, а за Дніпром Самко был гетманом, Хмельницкий, кой постригся в чернці в монастирі Корсунском; стриг его Деонисий Балабан, митрополит киевский, а игуменом на тот час был Феодосий Углицкий.

1663. Рада албо зрада чернецкая была под Ніжином и там Ивана Брюховецкого москалі учинили гетманом и проч.

1664. Ян Казимир, кроль польский, з войском польским, козацким и татарским з другого боку Дніпра был за Дніпром, Рождество Христово отправовал в Козельцу и Глухова добивал неділь чотири, а не доставши отступил и пошол до Полци, гдиж весна наступовала и гди был в Корсуні, идучи на Задніпре, там Иосифа Нелюбовича Тукальского, митрополиту по Балабані киевского, а Хмельницкого, которого во иночестве названо Гедеоном, казал запровадити до Малборку (в Мариенбург) на заточение, а Антония Виницкого учинил митрополитом, епископа перемышльского.

1666. Была перепись по всей Малой России по указу царя московского сколько всего людей на Украині: старых и молодых и вшеляких.

1669. Демка Многогрішного Москва в Глухові третей неділі поста великого гетьманом учинила и той обрал собі житие в Батурині гетманское и по нем иншие гетманы там жили.

1674(*описка, має бути: «1672».*—**Ю.М.**). В пост великий Демьяна Многогрішного, гетьмана козацкого, москалі на заточение в Сибір послали, а Івана Самойловича гетьманом учинили.

1681. Феодор Алексієвич дал монастир Свинский под Печерский мнстр.

1685. Перший митрополит киевський Гедеон Святополк, князь Четвертенский, от Иоакима, патриарха московского, посвящен на Москві на митрополию Киевскую.

(1687). Івана Самойловича, гетьмана козацкого, з двома синами взято на Сибір, що хотіл зрадити Москву, а з ордою братерство імів.

1690. Саранча была великая мало не по всем світі. Апріля 3 (*помилка, має бути «7».*—**Ю.М.**) числа Гедеон Святополк, митрополит киевський, умре, а Варлаам Ясинський, архимандрит печерський, зостал митрополитом киевским. Святит его на Москві Адриан, патриарх московский.

1692. Феодосий Углицкий стал архиепископом черниговским, посвящен от Адриана, патриарха московского, на Москві. Лазар Баранович, архиепископ черниговский, умре, літ мів всіх 73 (*помилка, має бути «77».*—**Ю.М.**), правил престол 36, погребен в катедре Черніговской за лівим клиросом.

1695. Зима великая лежала и снігу было много велми до св. Георгия великому-ченика.

1696. Феодосий Углицкий, архиепископ черниговский, помер и похован в катедре Черниговской, за правим крилосом.

1697. Иоанн Максимович зостал архиепископом черниговским, святит его Адриан, патриарха московский, на Москві. Того ж року архимандрит в Чернігові в монастиру Иллинском черниговским посвящен Лаврентий Крщонович, святит его крутицкий митрополит.

1699. Сонце минулося сентября 13 числа, когда Иван Мазепа был в Чернігові.

Того ж року (1697.—**Ю.М.**) на Україні хліб был дорог. (1699)Михайло Лежайский, архимандрит новгород-сіверский, умер.

1731. В Чернігові, в монастыри Иллинском, церковь великая Живоначальнія Троицы изгоріла.

1729. Архирей киевський Варлаам Ванатович, будучи у великим гніву и сорі из Печерского монастыря и войтом киевским Димитрием Полоцким и князем Иваном Юрьевичом Трубецким в Петербурх взят.

1749. Саранча великая была и хліб весьма дорог был. Того ж года Глухов выгоріл и другие город погоріли.

1750. В Глухові на елекции или на поставлении гетьманом Разумовского архирей черниговський Амвросий Дубневич умре.

1808 г. місяця сентября 24-го Троецкий монастыря черниговского церкви Троица и Воведения при окончании литургии згоріли».

(**НБУВ.—ІР.—Ф. VIII—№. 193.—Копія першої половини XIX ст.**)

№ 43

1776, травня (?) 17 (6).— Київ.— Грамота київського митрополита Гавриїла Кременецького.

«Божиею милостию смиренный Гавриил, митрополит киевський и галицкий.

По благодати дару же и власти Всетаго и Животворящаго Духа, данной нам от архирея великаго прошедшаго небеса Христа Спасителя мира чрез Его намістники святые апостолы и их преемники пастыри и учителя церковные друг другопреемно, а по доношению глуховского Петропавловского монастыря архимандрита Игнатия с братиею и глуховского духовного правления, да прошениею села Банич церкви Покрова Престыя Бцы священника Димитрия Матфеева благословили мы, владіния онаго глуховского монастыря в селі Баничах обветшалую Покрова Пресвятыя

Бцы церков, вынес из оной освященной антиминос, сосуды, священнослужительския облачении, книги, иконостас и всю церковную утварь, в другую, в близости к тому селу состоящую, церков или в другое пристойное место разобрать и вновь церковь деревянную в тож Покрова Пресвятыя Бцы имянование на том же месте по подобию прочих святых церквей по чиноположению церковному оному архимандриту Игнатию соборні заложить и по заложении оной нам отрепортовать и по силе указа 1742 года октября 9 д. в святійшем правительствующем синоді состоявшагося ветхой церкви ліс, ежели угоден явиться, употребляем в церковное топление или печение просфор, а кроме того ни на что иное онаго ліса не растащать, и построая, церков убрать святыми иконами и прочим церковным благоліпием как святыя правила и церковныя уставы и состоявшейся в 1734 году сентября 13 д. указ повелівает дабы престол был в вышину аршина шести вершков со декою (?), в длину аршина осми вершков, в ширину аршина четырех вершков, так и жертвенник в пропорцію престола и алтаря были зделаны. По строении же оной церкви и к освященію приличное все по силе ж указа, в святійшем правительствующем синоді октября 9 д. 1742 года состоявшагося, изготовить, чтоб церковныя сосуды были серебряныя, а по самой необходимой нужді оловяныя, из чистого олова и алтарныя одежды и священнослужительския облачении имілись хотя б шелковыя и книгами всего церковного круга удоволствованы и ті книги на имя той церкви по листам подписанны б были. А когда та церковь построится и причествующее к освященію со всем изготовлено будет, то оное все оному ж архимандриту Игнатию достовірно освидітелствовал и по освидітелствованию туя новоустроенную церков соборні по чиноположению церковному нововыданным освященным антимином и освятыть и в ней священнослужение совершать и по освящении нам отрепортовать же. Чего в знамение и сия благословительная граммата означеннаго села Банич священнику Димитрию Матфееву с прихожаны от нас дана за рукою нашею при печати кафедральной в богоспасаемом граді Києві в кафедрі нашей Софійской митрополитанской 1776 году мая (?) 6 д.».

(НБУВ.–ІР. – Ф.117 –№ 35291/8111.–Оригінал завірений печаткою і особистим написанням Гавриїлом митрополичого титулу)

№ 44

1788, червня 19 (8).– Квит козака Петра Дем'яненка.

«1788 года июня 8 я, нижеподписанный, умершого козака подлипенского Сидора Демяненка сын Петро Демяненко дал сию росписку жителствующему в городі Конотопі г^{ну} полковому хоружому Степану Семенову в том, что (...)»* во владініи его, Семенова, пахатное поле одну нивку оранкою на четыре упруги, лежащее за селом Подлипним над Семигорским (?) шляхом (...)»* с одной стороны козака подлипенского Дмитра Лиштваненка, с другой козака подлипенского Карпа Гамченка, с третьей дорожка поуз ту нивку лежащая, понад которою та нивка (...)»* нитя проорное упомянутим отцем моим, чему слідует уже боліе двадцати пяти годов и с того времени во владініи его, Семенова, состоящую недобрание отцем моим у него, Семенова, по продажі за пять рублей, в число оных послідніе денги один рубль я тепер от его, Семенова, получил. В приемі которых сим и квит и в завірение всего вишеписанного упросил я подписатя постороннего вмісто меня и свідітелей с приложением печатей.

К сей розписи умершого козака подлипенского Сидора Демяненка сын Петро Демяненко подписался, а вмісто его, неграмотного, по его персональной и рукоданной прозбі регистратор Лука Булига (?) руку и печать приложил.

По даchi сей розписи били и приему денег одного рубля свідомі, во свідітельство чего по прошению дателя оной розписи Петра Демяненка с приложением печатей подписались титулярный совітник Никита Проскуров

Козак конотопский Петро Кузменко».

(Фонди Конотопського краєзнавчого музею. – Оригінал, завірений печаткою)

Додатки:

№ 1

1829, листопада 8 (жовтня 27).– Глухів.– Свідцтво про освячення оновленої церкви в с. Баничах.

«Во славу Святыя Единосущныя Животворящия и Нераздельныя Троицы, Отца и Сына и Святаго Духа обновися храм сей во имя Покрова Пресвятыя Богородицы Черниговской губернии Глуховскаго повета в селі Баничах подведением под оный каменнаго фундамента, перестройкою престола Господня и пристройкою пределов церковных за державу благочестивейшаго самодержавнейшаго великаго государя императора Николая Павловича и наслідника его благовернаго государя великаго князя Александра Николаевича по благословенно высокопреосвященнейшаго Лаврентия, архиепископа черниговского и нежинского, и кавалера, коштом и старанием боголюбиваго помещика, титулярнаго советника Николая Павлова сына Коробчевскаго, при священнике того прихода Феодоре Матвеевском в лето от Рождества Христова 1829-о октября месяца в 27-й день освятися же храм сей того ж года месяца и числа в день святого мученика Нестора.

При освящении вышеписанной цер[к]ве были:

глуховскаго духовнаго правления присутствующий наместник Прокопий Щуцкий благочинный священнонаместник Иоанн Базилевич

глуховскаго правления присутствующий соборный священник Василий (...)*

ротовский священник Иоанн Гар(..)*

того ж села Ротовки священник Иоанн Номинский

(...)*ский священник Иоанн Назаренко(?)

Кочеревский (?) священник Яков Фоменецкий».

(НБУ. –ІР. – Ф.117–№ 35291/8111. – Тогочасна копія. Останні абзаци від слів: «При освященні....» написані іншою рукою, дуже нерозбірливим почерком)

№ 2

1852, лютого 2 (січня 21).– Конотоп.– Свідцтво-дозвіл на укладення шлюбу.

«Свидетельство

Дано сие свидетельство крестьянину моему Трофиму Яковлеву сыну Макаренку в том, что желает он вступить в законный брак с девицею козако[в] города Конотопа Евдокиєю Степана П(...)*ра, в чем прошу покорнейше успенского приходского священника и церковных служителей обвенчать (...)* не встрети [в](...)* законных препятствий.

1852-го года генваря 21 дня.

Помещица Анна Кандыбина».

(Фонди Конотопського краєзнавчого музею. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою)

В публикации представлены найденные в архивах документы И. Самойловича, И. Мазепы, И. Скоропадского и других старшин.

Ключевые слова: универсал, письмо, гетман, монастырь.

In publications presented documents of I. Samojlovych, I. Mazepa, I. Skoropadskij and petty officers.

Keywords: universal, sheet, hetman, monastery.

ДВА НЕЗНАНИХ УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ І ДОНОС НА МАЗЕПИНЦІВ

(підготовка до друку, коментар о. Юрія Мицика)

Ці документи не пов'язані між собою, тільки ім'я Мазепи тут є спільним. Але все по порядку. В Інституті рукопису (далі – ІР) Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – НБУВ) знаходяться два цікавих збірники. В одному (1) зберігаються копії першої чверті XVIII ст. десятки документів на маєтності генеральному бунчужному в 1678-1687 рр. Костянтину Голубу (першого чоловіка Анастасії Маркович, яка потім вийшла заміж за вдівця – генерального бунчужного, майбутнього гетьмана Івана Скоропадського). Ці маєтності, в першу чергу села Довгалівка і Подолове, важко ідентифікувати, бо їх немає на сучасних картах, але стояли вони на р. Реті, що тече під Кролевцем. У другому універсалі Мазепа мимоволі прохоплюється, що Анастасія просила підтвердити маєтності по смерті чоловіка, однак гетьман видав універсали лише після її нового шлюбу з Іваном Скоропадським, «респектуючи злучення її в малженство з пном бунчучным ншим». Ці універсали, безперечно, є важливим доповненням документації гетьмана Івана Мазепи і в цілому «Українського Дипломатарія XVI-XVIII ст.».

У другому збірнику (2) містяться копії кінця XIX – початку XX ст. документів другої половини XVII ст., які зберігаються нині в РГАДА (щоправда, не завжди можна встановити, з яких саме фондів). Більшість документів стосується церковного і політичного життя тогочасної України, а збірник, очевидно, було зроблено кимось із київських істориків або на його замовлення. Він списаний переважно одним чітким почерком, але автор не завжди міг прочитати якесь слово в оригіналі і тут ставив три крапки. Крім того, видно, що автор дещо русифікував текст (так, він не проставляв літеру «і»). Допущена помилка в датуванні універсалу. Стоїть «1729», хоча Мазепа помер ще 1709 року. Універсал не міг бути датований раніше 1700 року, коли Анастасія вдруге вийшла заміж. Тим не менш, його матеріали є дуже цінними, тим більше, що московські архіви за теперішніх умов стають особливо важкодоступними.

Тут у копії з «Малороссийских дел» за 1713 р. знаходимо донос невідомої особи на прихованих прихильників гетьмана Івана Мазепи. Він був адресований якомусь царському боярину. Сам же автор доносу не підписався, взагалі, він був очевидно неукраїнського, а російського походження і до того ж малоосвіченою людиною, що видно із його малограмотного письма. Так, він пише «гаттманна» замість «гетмана» і т.д. Можна припустити, що він був з числа московських ченців, які бували в тогочасній Україні. Свій донос він назвав «випись или цидулка», тобто «цидулка», подав навіть свої пропозиції щодо викорінення «измены».

Він указує на те, що «хитрия» українці на допомогу собі затають турків і запорожців (!), не розуміючи, що останні є плоть від плоті українцями. Називає й ряд старшин Лубенського і Переяславського полку. Інколи можна точно встановити їхні імена (Григорій Кулябка), але в більшості випадків приходиться вказувати ймовірну особу, оскільки після поразки повстання гетьмана Івана Мазепи відбулися суттєві кадрові зміни старшини на провідних посадах і найсучасніші довідники Ю. Гаєцького та В. Кривошеї (3) не дають чіткої відповіді (або взагалі мовчать) про старшину цих років у згаданих полках. Тому ми проставили ймовірні імена в дужках і виділили їх курсивом. Але головних царських ворогів автор доносу вбачає в українському духовенстві Гетьманщини, включно зі студентами Києво-Могилянської Академії, особливо в Межигірському Спаському в Києві і Лубенському Мгарському монастирях (там начебто був «скарбец», тобто скарб, казна гетьмана), пропонує «узять епископов, архимандритов киевских в монастырю Межигорском, также побрать

старших усих, бо онны вѣси в одном совету, студентов ховают, запорожцев также ховают по монастырям чирнигиским чинам покривают...». Неясно правда, що означає «по монастырям чирнигиским чинам покривают». Чи це мається на увазі чернігівські монастирі, чи чернецький чин, тобто укривають в монастирях під виглядом ченців прихильників Мазепи? Автор доносу пропонує, щоб цар «усих их изволите избрати по городам и по монастырях», а поставити «по городам» московських воевод. Бо в українців «одна думка во всех, как епископы, так архимандриты, так игумены, мижигорски... игумен хитриший, ...бо одно сами хитрия, а другое братьев таких имеют хитриших, бо с Мазепой забратоживали (побратались. – Ю.М.), только их тут тень, а душа и с Мазепой, бо онны за Мазепу безпрестанно Бога просят». Гарантія того, що Україна буде під Московією, московські війська «по городах, также и по монастырях», причому треба арештувати насамперед гетьмана, а дружин старшини брати в заложники. Як бачимо, цей рецепт постійно використовувався московськими й петербурзькими правителями щодо України в подальші століття.

Таким чином, у супереч століттями насадженого міфу про «споконвічну дружбу» росіян та українців документ переконливо засвідчує дійсне ставлення українців до московитів і в цьому полягає його цінність.

1. НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 65028.

2. НБУВ. – ІР. – Ф. 194. – № 121.

3. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – N. 1/2; Кривошея В. В. Українська козацька старшина. – К., 2005.

* * *

№ 1

1689, березня 18 (8). – Батурин. – Універсал-привілей гетьмана Івана Мазепи.

«Пресвітліших и державніших великих гдрей и великих князей Иоанна Алексіевича, Петра Алексіевича и великие црни блговірние црвны и великие княжны Софії Алексіевны всея Великия и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержцев их црского пресвітлого влчества Войска Запорожского обоіх сторон Днепра гетман Иоанн Стефанович Мазепа.

Вам пну сотникові кролевцекому, атаманови городовому, войтови и всім тоей сотні обивателем ознаймуем, иж супліковал до нас пн Костантий Голуб, прекладаючи, же на властном его кгрунті селят люде под Довгалювкою и под Подоловом своїм мешканцем и просил нас, абисмо ему позволили тими людмы по давному владіти и послушенство отбирати для дворовой своей выгоды. Теды мы, склонившися до оногo пна Голуба прозбы, приказуем вам, старшині городовий кролевцекой, абисте ему тих людей в своїм завідованю міти и з них звыклого послушенства заживати не боронили, если так есть, як он нам прекладал, же на его власном кгрунті тие поменованіе люде поселившися мешкают.

Дан в Батурині марта 8 року 1689.

Звышменованный гетман рукою власною».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 65028. – Копія першої половини XVIII ст. Наприкінці документа намальоване коло, яке символізує печатку, в середині котрого написано «місто печати»)

№ 2

1700 (?), листопада 26 (16). – Батурин. – Ствержувальний універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Его царского пресвітлого влчества Войска Запорожского гетман Иоанн Мазепа.

Всей старшині и черні Войска его царского пресвітлого влчества Запорожского, а особливе пну полковникові ніжинскому, старшині полковой, сотникові кролевцекому и всім кому би колвек о том відати надлежало ознаймуем, иж супліковала до

нас, гетмана, еще вдовуючи по мужу своем прошлом небожчику Костантию Голубу пні Анастасия Марковна, теперешняя пні Иванова Скоропадская бунчучная, просячи абисмо ствердили універсалом ншим тие части кгрунтов, якие юй самой и позосталой з нею дочці по мужу прошлом через висланных от нас особ виділено и в писмі розділом описано, то есть млин под селом Подоловом на реці Реті вижей и другой млин на ровчаку, прокопаном з тоеиж ріки нижей стоячий, ліс прозиваючийся Кирма з сіножатмы двома на урочищу Прудках будучимы и третою Боровицкою, до того з гаямы двома при дорозі, тут же под селом и за греблею Чорториею найдуючимися, двор в селі Подолові з садом, огорохов два и голий без будинку пляц, под містом Кролевцем лежачий; принявши теди мы слушную прозбу менованной теперешней пні бунчучной и респектуючи злученя єї в малженство з пном бунчучным ншим, ствержаем тие всі нижей описанние добра, которые яко выражено в роздільном писмі, же вічне юй з дитиною приналежат, так и мы позволяем волне и спокойне у своей міючи поссессені (!) вшелякії з оним, а особливе з млинов отбираты пожитки, а тут же в селі Подолові и людми посполиты(ми), на купленних от небожчика Костантия кгрунтах сидячимы, без жадной ніякой трудности владіти, в чом ижиби ні од кого жадная трудность и перешкода не діялас и кривди найменшой и спустошеня в тих же кгрунтах чинити ніхто не важилсся, пилно сим універсалом нашим варуем и сурово приказуем.

Дан в Батурині ноеврия 16 року 1729 (!).

Звышменованный гетман рукою власною».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 65028. – Копія першої половини XVIII ст. Наприкінці документа намальоване коло, яке символізує печатку, в середині котрого написано «місто печати»)

№ 3

1713 р. – Донос невідомого на прихованих мазепинців.

«Божиею милостью пресвітлійшого и державнійшого великого государя нашего цара и великого князя Петра Алексевича (sic) его царского пресвітлого величества, его милости, царскому боярину или полковнику поименных випись или титулка и изменая, удивляясь не помалу чом, то государь довіряет сим людем чиркаским, ане люди хитрия, не можна их дознатися правды, онны буцето государю спомагаю, дают напоед (?) ездят толко (пропуск у тексті – Ю.М.)

А до тих людей к себе принять на помощь, бо сами не могут чого вчинити, так на помощь затагают запорожцев, турчина, аби государеві войска запропасть; если государь того не вчинит, не изволит побрати полковников, полковника лубенского (Андрія Марковича-?. – Ю.М.), судию (Леонтія Кичкаровського-? – Ю.М.), писаря (Григорія Кулябку – Ю.М.), асавула полкового Максима Дорошенка, Сухомоского, Леска Калинского, Инчипора (очевидно «Нечипора». – Ю.М.), сотника (пропуск у тексті. – Ю.М., I.T.) се в монастырю игумна з братам, намісника и з братом Пятого полатна полатного, иминна их: Филарет, Илия, Саватий, Иларион, Дииннси Пятый, казначій по русску, бо в них одна до мисль с полковником, также и переясловского полковника (Стефана Томару-? – Ю.М.) со всем улусом, узять епископов, архимандритов киевских в монастырю Межигорском, также побрать старших усих, бо онны вьси в одном совету, студентов ховают, запорожцев также ховают по монастырям чирнигиским чинам покривают, а по городам по винн[и]цам по браварах хаваются, также и по степах, если государь усих их изволите избрати по городам и по монастырях, а своих русских поставляти по городам воеводи, а по монастырям русских законников, игуменов, наместников, духовных казначиев, писарев, да и сторожу в монастырю Лубенском, в Мижигорском монастырю, также в Переяславском, также изволите узять епископа, а русских поставляйте, у Киеве также по всих поставляйте русских, будете знати и скарби монастырския и панския по городах и по монастырях. Бо в них одна думка во всих, як епископи, так архимандрити, так игуменны, мижигорски архилярськи игумен хитриший, усих з намісником изволь пошукать от востока до запада, то таких не суть знати хитрих, бо одно сами хитрия, а другое братов таких маот

хитрииших, бо с Мазепю забратоживали, толко их тут тень, а душа и с Мазепю, бо онны за Мазепу безпрестання Бога просат, а такая каверзники коли заочно онны то их и сякут и рубают, а коли в очи, таких на образ (*пропуск у тексті. – Ю.М.*) мужами назвать, таии тии законники, еси государь изволит Украину над собою имити ю, то изволте русских людей держать як по городах, также и по монастырях. А если не изволит русских людей держати по городам, то не тока Украина не его будет, але на столицы и сам не одержиця, если сих часов не похватает их усих. Да пождавши онны с весны, да зберутця у купу и запоро[ж]ци и радамижские люди, тогда им чинтитт будешь и столица не твоя будет. Изволь, государь, в первых гаттманна узять бавожо (?) скарбец в монастырю Мгарском, а жонны их и сами подаете, як прейдут со всими силами на столицу.

Изволте духовный чин переменить скоро, скоро, потом мало пишу, много чолом бию найниший слуга и богомолец за государя света великого».

(НБУВ. – IP. – Ф. 194. – № 121. – Копія. Тексту документа передуює запис копії-та: «Моск[овский] Гл[авный] арх[ив] МИД. Малороссийские дела 1713 г. № 32)

Максим Блакитний

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті йдеться про виявлені списки випускників Чернігівської чоловічої гімназії, що датовані початком ХХ ст. Наведено їхні тексти.

Ключові слова: Чернігівська чоловіча гімназія, списки, випускники.

Історія Чернігівської класичної чоловічої гімназії нараховує понад сто років. Ця освітня установа була відкрита 17 січня 1805 р. Детальну інформацію про функціонування гімназії, навчальний, освітній і виховний процеси, матеріали про викладацький склад, учнів подає праця М. Тутолмина, яка була присвячена 100-річчю закладу і побачила світ ще у 1906 р. [1] Автор серед матеріалів подав і списки випускників з 1805 по 1905 рр.

Документальний фонд Чернігівської гімназії розпорошений по різних архівних установах і зберігся фрагментарно. Так, у Державному архіві Чернігівської області (фонд № 970 «Чернігівська чоловіча гімназія») зберігаються лише дві справи.

У Центральному історичному архіві Москви у фонді № 459 («Канцелярия попечителя Московского ученого округа») серед списків випускників гімназій Київського навчального округу і даних про учнів по окремих містах було виявлено кілька документів з історії Чернігівської чоловічої гімназії, що відносяться до поч. ХХ ст. А саме, списки учнів, які завершили курс навчання у цьому навчальному закладі за 1909–1913, 1915 рр. У даних документах зазначені: прізвище, ім'я, по батькові випускника, номер атестата.

Списки друкуються мовою оригіналу згідно з сучасними нормами правописання з дотриманням стилістичних та лексичних особливостей оригінального тексту.

СПИСОК

**лиц, коим от Черниговской гимназии были выданы аттестаты и свидетельства
зрелости в 1909 г.**

Ме- сяц	Чис- ло	№	
Июня	8	678	А) АТТЕСТАТЫ:
«	«	679	Аплаксин Иван Иванович
«	«	698	Березовский Адольф Гаспарович
«	«	680	Бабич Владимир Петрович
«	«	681	Виницкий Георгий Исидорович
«	«	681	Григоренко Николай Иванович
«	«	699	Ганцов Виктор Михайлович
«	«	700	Гайдай Михаил Дионисиевич
«	«	701	Глобов Дмитрий Матвеевич

© Блакитний Максим Михайлович – учений секретар Чернігівського історичного музею ім. В. В.Тарновського.

«	«	702	Гозенпуд Неух-Исай Меерович
«	«	682	Доброгаев Николай Михайлович
«	«	703	Долинец Александр Константинович
«	«	704	Евфимовский Василий Григорьевич
«	«	683	Карпинский Евгений Михайлович
«	«	684	Кисель Дмитрий Андреевич
«	«	685	Кисловский Сергей Иванович
«	«	705	Корзунь Александр Александрович
«	«	706	Котницкий Александр Иванович
«	«	707	Волесников Михаил Владимирович
«	«	686	Маркушевский Виктор Карлович
«	«	687	Можайкин Николай Аркадьевич
«	«	688	Погорилецкий Виктор Евгеньевич
«	«	689	Пронин Глеб Константинович
«	«	690	Сарычев Андрей Родионович
«	«	691	Силич Григорий Евстафиевич
«	«	692	Сребницкий Николай Евфимович
«	«	708	Соловьев Лев Александрович
«	«	709	Трубин Владимир Андреевич
«	«	693	Тризна Роман Дмитриевич
«	«	694	Урин Абрам-Нохим Гишевич
«	«	695	Фиалковский Александр Павлович
«	«	696	Холявко Михаил Феодорович
«	«	697	Янченко Сергей Иванович
Б) СВИДЕТЕЛЬСТВА:			
Июня	8	715	Буров Николай Викторович
«	«	710	Гальперштейн Иосиф Евсеевич
«	«	714	Крол Иерухим Меерович
«	«	712	Пославский Юлиан Готфридович
«	«	711	Сагалевич Лейба Абрамович

Директор [подпись]
Письмоводитель [подпись]
[печать Черниговской мужской гимназии]
№839
30 июня 1909 года.

Центральний історичний архів Москви (далі – ЦІАМ). Ф. 459, оп. 14, спр. 89, арк. 163.

СПИСОК

лиц, коим от Черниговской гимназии были выданы аттестаты и свидетельства зрелости в 1910 г.

Месяц	Число	№	
Июня	5	615	А) АТТЕСТАТЫ:
«	«	620	Бабич Леонид Петрович
«	«	621	Бервицкий Григорий Петрович
«	«	622	Бобырь Георгий Иванович
«	«	623	Булах Митрофан Матвеевич
«	«	624	Бялопольский Георгий Стефанович
«	«	625	Гаврилов Николай Васильевич
«	«		Гриневиц Андрей Владимирович

«	«	616	Дорошенко Михаил Петрович
«	«	617	Липковский Александр Давидович
«	«	626	Марьянов Мордух-Мовша Аронов-Иоселев
«	«	627	Нагорский Константин Александрович
«	«	628	Никольский Александр Васильевич
«	«	629	Псиол Николай Николаевич
«	«	630	Савченко Александр Николаевич
«	«	631	Сальков Михаил Михайлович
«	«	632	Сахновский Даниил Александрович
«	«	633	Сокальский Григорий Николаевич
«	«	618	Соловьев Александр Александрович
«	«	634	Солонина Виктор Петрович
«	«	635	Степченко Борис Дмитриевич
«	«	636	Тессен Георгий Георгиевич
«	«	637	Тычина Дмитрий Николаевич
«	«	638	Ходько Григорий Васильевич
«	«	639	Чайковский Александр Павлович
«	«	640	Чирок (он же Чирков) Николай Максимович
«	«	641	Шумский-Коверников Петр Лаврентьевич
«	«	619	Фоминых Георгий Александрович
	«		
Июня	5	644	Б) СВИДЕТЕЛЬСТВА: Гандельсман Файтель Эфроимов-Мордухов
«	«	643	Крутерский Симон Моисеевич
«	«	652	Лифшиц Ехиель Михель Симонович
«	«	642	Шпекторов Носон-Герш Лейзерович
«	«	651	Юдин Лейба Хаим-Беркович

Директор [подпись]
Письмоводитель [подпись]
[печать Черниговской мужской гимназии]
№____
30 июня 1910 года.

ЦІАМ. Ф. 459, оп. 14, спр. 89, арк. 165.

СПИСОК

лиц, коим от Черниговской гимназии были выданы аттестаты и свидетельства
зрелости в 1911 г.

Месяц	Число	№	
Июня	4	731	А) АТТЕСТАТЫ: Адаменко Валентин Васильевич
«	«	719	Базилович Сергей Стефанович
«	«	732	Борзяковский Сергей Васильевич
«	«	733	Бельский Евгений Иванович
«	«	734	Волобуев Михаил Григорьевич
«	«	735	Войцеховский Петр Тимофеевич
«	«	736	Гальперштейн Ной Евсеевич
«	«	720	Гецов Гершон Бейнусович
«	«	737	Грасс Константин Владимирович
«	«	721	Доброгаев Михаил Михайлович
«	«	722	Долобко Александр Герасимович
«	«	738	Долобко Николай Герасимович

«	4«	739	Ермаков Иван Георгиевич
«	«	740	Имшенецкий Владимир Михайлович
«	«	723	Карпекин Михаил Алексеевич
«	«	741	Кизименко Павел Митрофанович
«	«	742	Фон-Клекл Николай Александрович
«	«	743	Корзен Николай Александрович
«	«	744	Ларионов Феодор Михайлович
«	«	745	Левитский Виктор Николаевич
«	«	746	Лихачев Яков Васильевич
«	«	747	Любович Антон Павлович
«	«	748	Малахов Николай Сергеевич
«	«	749	Никифоров Сергей Парамонович
«	«	750	Печановский Георгий Сергеевич
«	«	751	Пилипенко Борис Козьмич
«	«	752	Полонский Андрей Матвеевич
«	«	724	Розенель Дмитрий Альфредович
«	«	725	Соколовский Андрей Григорьевич
«	«	753	Теремец Анатолий Петрович
«	«	754	Тризна Николай Дмитриевич
«	«	726	Туровский Давид Абрамович
«	«	755	Устименко Сергей Петрович
«	«	727	Фейгин Нохим Менделевич
«	«	728	Хитун Борис Евгеньевич
«	«	729	Шафранович Марк Хацкевич
«	«	756	Кн. Ширинский-Шихматов Евгений Александрович
«	«	757	Шраг Владимир Ильич
«	«	730	Щелкановцев Павел Павлович
«	«	758	Яновский Чеслав-Клемет Вильгельмович
«			Б) СВИДЕТЕЛЬСТВА:
Июня	4	759	Величковский Дмитрий Алексеевич
«	«	760	Федоренко Василий Константинович

Директор [подпись]
Письмоводитель [подпись]
[печать Черниговской мужской гимназии]
г. Чернигов
30 июня 1911 г. [2]

ЦІАМ. Ф. 459, оп. 14, спр. 89, арк. 166.

СПИСОК

лиц, коим от Черниговской гимназии были выданы аттестаты и свидетельства зрелости в 1912 году.

Месяц	Число	№	
Июня	2	839	А) АТТЕСТАТЫ: 1-е отделение.
«	«	840	Винницкий Борис Исидорович
«	«	841	Гдалевич Александр Матвеевич
«	«	842	Гозенбуд Неух Залманович
«	«	843	Григоренко Петр Ефремович
«	«	844	Данилевич Николай Стефанович
«	«		Данилевский Иван Андреевич

«	«	845	Добровольский Адам Клавдиевич
«	«	846	Еленевский Георгий Васильевич
«	«	847	Зинин Владимир Петрович
«	«	848	Зражевский Митрофан Дмитриевич
«	«	849	Имшенецкий Геннадий Михайлович
«	«	850	Карлович Михаил Петрович
«	«	851	Коломиец Петр Михайлович
«	«	852	Коновалов Андрей Феодорович
«	«	853	Лившиц Михель Янкелевич-Меерович
«	«	854	Маклаков Георгий Николаевич
«	«	855	Метельский Андрей Петрович
«	«	856	Метельский Сергей Петрович
«	«	857	Миклашевский Александр Николаевич
«	«	858	Могилевич Авраам Янкелевич
«	«	859	Могилевич Евсей Эльевич
«	«	860	Масютин Анатолий Николаевич
«	«	861	Савинский Димитрий Евлампиевич
«	«	862	Суворов Иван Александрович
«	«	863	Тархов Константин Константинович
«	«	864	Тригубенко Константин Васильевич
«	«	865	Тризна Алексей Дмитриевич
«	«	866	Тимошевский Виктор Андреевич
«	«	867	Филоненко Георгий Космич
«	«	868	Царапенко Иван Никитич
«	«	869	Чуприна Валериан Иванович
«	«	870	Шевелев Борис Михайлович
«	«	871	Шраг Николай Ильич
«	«	872	Шунько Николай Семенович
		873	Яворский Адриан Иванович
2-е отделение.			
«	«	874	Барвенок Николай Иванович
«	«	875	Бельмас Феодор Феодорович
«	«	876	Бокевич-Щуковский Сергей Петрович
«	«	877	Бондарь Петр Стефанович
«	«	878	Вальченко Димитрий Иванович
«	«	879	Давыдов Зельман Самуилович
«	«	880	Дембский Михаил Гиляриевич
«	«	881	Долгоруков Иван Андреевич
«	«	882	Иванов Георгий Алексеевич
«	«	883	Каминер Борис Борисович
«	«	884	Курицкес Яков-Хаим Моисеевич
«	«	885	Лингарт Антоний Францович
«	«	886	Лурье Шмария Залманович
«	«	887	Мацуев Николай Иванович
«	«	888	Минкевич Владимир Эразмович
«	«	889	Митаревский Александр Андреевич
«	«	890	Омельченко Александр
«	«	891	Островерхов Лев Николаевич
«	«	892	Плющ Андрей Львович
«	«	893	Розенель Лев Альфредович
«	«	894	Семка Петр Онуфриевич
«	«	895	Тарковский Станислав Иосифович
«	«	896	Тютюнников Григорий Иванович

«	«	897	Хавин Александр Моисеевич
«	«	898	Ханенко Алексей Димитриевич
«	«	899	Цилюрик Владимир Константинович
«			
«			Б) СВИДЕТЕЛЬСТВА:
«	«	900	Денисов Александр Дмитриевич

Директор [подпись]
[печать Черниговской мужской гимназии]
г. Чернигов
30 июня 1912 г. [3]

ЦІАМ. Ф. 459, оп. 14, спр. 207, арк. 95.

СПИСОК

лиц, коим от Черниговской гимназии были выданы аттестаты и свидетельства зрелости в 1913 г.

Месяц	Число	№	
Июня	5	831	А) АТТЕСТАТЫ: I-е отделение Вербицкий Лев Николаевич
«	«	832	Ганжа Николай Никитич (зол. мед.)
«	«	833	Гужовский Николай Яковлевич
«	«	834	Залкинд Елья Симонович (зол. мед.)
«	«	835	Зубок Александр Евфимович
«	«	836	Клеппер Сергей Александрович
«	«	837	Максимович Сергей Михайлович
«	«	838	Лурье Ицхок-Айзик Залманович (сер. мед.)
«	«	839	Марьямов Михель Аронович-Иоселевич (сер. мед.)
«	«	840	Мачерет Исаак Мендель-Нохимович(Наумович)
«	«	841	(сер. мед.)
«	«	842	Мурашка Василий Афанасиевич
«	«	843	Обиух Александр Иванович
«	«	844	Павский Всеволод Степанович
«	«	845	Рославец Борис Сергеевич
«	«	846	Савич Николай Николаевич
«	«	847	Скугарь-Скварский Николай Васильевич
«	«	848	Урин Соломон Гиршевич
«	«	849	Шеремет Николай Дамианович (сер. мед.)
«	«	850	Явон Гедеон Васильевич (зол. мед.) Яновский Александр Васильевич
«	«		
«	«	851	II-е отделение Бродский Шмуйло Мордухович
«	«	852	Броновицкий-Бараненко Петр Васильевич
«	«	853	Вахгаузен Иван Леонидович
«	«	854	Вендт Григорий Александрович (зол. мед.)
«	«	855	Виницкий Дмитрий Васильевич
«	«	856	Гаврилов Владимир Васильевич
«	«	857	Гиршфельд Борис Григорьевич

«	«	858	Головачев Павел Николаевич
«	«	859	Давыдов Урий Самуилович (зол. мед.)
«	«	860	Зенченко Сергей Александрович (зол. мед.)
«	«	861	Лашкевич Николай Стефанович
«	«	862	Левин Довид Мендель-Лейбович
«	«	863	Мезенцов Леонид Петрович
	«	864	Розенель Константин Альфредович (сер. мед.)
«	«	865	Романицкий Петр Николаевич (зол. мед.)
«	«	866	Савицкий Петр Николаевич (зол. мед.)
«	«	867	Товбин Борух-Бенцион Герш-Лейзерович (зол. мед.)
«	«	868	Хитун Сергей Евгениевич
«		869	Цытович Александр Михайлович
		870	Шкроб Владимир Спиридонович (сер. мед.)
Б) СВИДЕТЕЛЬСТВА:			
«	«	908	Тарновский Владимир Сергеевич
«	«	909	Глухенький Виктор Васильевич

Директор [подпись]
Письмоводитель [подпись]
[печать Черниговской мужской гимназии]
г. Чернигов
30 июня 1913 г.

ЦИАМ. Ф. 459, оп. 14, спр. 89, арк. 167.

СПИСОК
лиц, коим от Черниговской ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА I
БЛАГОСЛОВЕННОГО гимназии были выданы аттестаты
и свидетельства зрелости в 1915 г.

Месяц	Число	№	
Май	1	590	А) АТТЕСТАТЫ:
«	«	591	Атвилов Леонид Иванович
«	«	592	Бакуринский Александр Алексеевич
«	«	593	Богоявленский Дмитрий Васильевич
«	«	594	Броновицкий-Бараненко Павел Васильевич
«	«	595	Беляковский Николай Александрович
«	«	596	Вакуловский Виктор Викторович
«	«	597	Вершковский Валериан Яковлевич
«	«	598	Фон-Гагман Константин Карлович
«	«	599	Гриценко Николай Михайлович
«	«	600	Давидовский Иван Семенович
«	«	601	Друкер Лейб Моисеевич
«	«	602	Жуков Евгений Стефанович
«	«	603	Зубок Иван Евфимиевич
«	«	604	Имшенецкий Валериан Михайлович
«	«	605	Калиновский Владимир Михайлович
«	«	606	Каминер Николай Борисович
«	«	607	Касюра Петр Георгиевич
«	«	608	Фон-Клекл Эмануил Александрович
«	«	609	Коновалов Алексей Емельянович
«	«	610	Красильщиков Яков Исаакович
«	«		Кузнецов Константин Константинович

«	«	611	Кульчинский Мариан-Вацлав Вацлавович
«	«	612	Кушаков Владимир
«	«	613	Лукьянович Николай Михайлович
«	«	614	Малахов Сергей Александрович
«	«	615	Максимович Петр Иванович
«	«	616	Маслаковец Николай Николаевич
«	«	617	Михелев Мойсей Гиршев
«	«	618	Неаполитанский Константин Павлович
«	«	619	Одинец Сергей Иванович
«	«	620	Островерхов Михаил Николаевич
«	«	621	Очерет Иван Феодорович
«	«	622	Пузнянский (по метрике Певзнер) Аврам-Иосиф
«	«	623	Шлемов
«	«	624	Погорилецкий Анатолий Евгениевич
«	«	625	Пономарев Николай Кирилович
«	«	626	Потеенко Александр Васильевич
«	«	627	Прокопович Константин Григорьевич
«	«	628	Прокопович Михаил Григорьевич
«	«	629	Пух Андрей Алексеевич
«	«	630	Русанович Леонид Евгениевич
«	«	631	Савченко Иван Николаевич
«	«	632	Самусь Даниил Стефанович
«	«	633	Сидоренко Виктор Семенович
«	«	634	Смельницкий Петр Макариевич
«	«	635	Соколовский Алексей Иванович
«	«	636	Стецкий Алексей Иванович
«	«	637	Терехов Анатолий Иаковлевич
«	«	638	Торохов Георгий Лукич
«	«	639	Трубин Александр Андреевич
«	«	640	Тупатилов Иван Афанасиевич
«	«	641	Федоренко Стефаан Михайлович
«	«	642	Фецько Винцент Викентиевич
«	«	643	Цукровский Борис Павлович
«	«	644	Чирков Андрей Максимович
«	«	645	Чредин Владимир Яковлевич
«	«	646	Шеболдаев Игорь Васильевич
«	«	647	Шевченко Александр Александрович
«	«	649	Яворовский Сергей Николаевич
«	«	651	Бугаевский Алексей Васильевич
«	«	652	Красовский Александр Григорьевич
«	«	654	Павленко Константин Валентинович
			Касюра Василий Георгиевич
«	«	648	Б) СВИДЕТЕЛЬСТВА:
«	«	650	Бобровник Александр Васильевич
			Карпекин Александр Алексеевич

Директор гимназии [подпись]

Письмоводитель [подпись]

[печать гимназии]

г. Чернигов,

17 июня 1915 г.,

№894 [2]

ЦІАМ. Ф. 459, оп. 14, спр. 89, арк. 168.

Відомі учні та випускники Чернігівської чоловічої гімназії:

Бжеський Роман Степанович (1897-1982) – політичний діяч, дослідник української історії, літератор, публіцист.

Буйневич Казимир Альбінович (1872-1953) – вчений-терапевт, педагог.

Джогин Павло Павлович (1834-1885) – художник, академік живопису.

Долгоруков Павло Дмитрович (1866-1927) – князь, педагог.

Драгомиров Михайло Іванович (1830-1905) – військовий і державний діяч, генерал від інфантерії.

Єрмаков Василь Петрович (1845-1922) – математик, механік, член-кореспондент Петербурзької академії наук, професор.

Кітицин Михайло Олександрович (1885-1960) – підводник, капітан 1-го рангу, учасник Першої світової війни.

Лاپинський Михайло Микитович (1862-1949) – лікар, професор, учений.

Ласкарьов Володимир Дмитрович (1868-1954) – геолог, палеонтолог, мінералог.

Ліневич Микола Петрович (1838-1908) – генерал від інфантерії, головнокомандуючий російськими військами під час російсько-японської війни.

Локоть Тимофій Васильович (1869-1942) – агробіолог, суспільний діяч.

Могилянський Микола Михайлович (1871-1933) – етнограф, професор антропології, дипломат, суспільний діяч, журналіст.

Рашевський Микола Петрович (1899-1972 рр.) – біофізик.

Савицький Петро Миколайович (1895-1968) – історик, економіст, географ, філософ, педагог, суспільний і політичний діяч.

Успенський Гліб Іванович (1843-1902) – письменник.

Щербина Григорій Степанович (1868-1903) – дипломат, учений.

1. Тутолмин М. Столетие Черниговской гимназии. 1805–1905: краткая историческая записка. – Чернигов, 1906.

2. Центральний історичний архів Москви (далі – ЦІАМ), ф. 459, оп. 14, спр. 89, арк. 163–168.

3. ЦІАМ, ф. 459, оп. 14, спр. 207, арк. 95.

Блакитный М. М. Документальные материалы к истории Черниговской мужской гимназии начала XX в.

В статье говорится о выявленных списках выпускников Черниговской мужской гимназии, которые датированы началом XX в. Приведены их тексты.

Ключевые слова: Черниговская мужская гимназия, списки, выпускники.

Blakytny M.M. Documentary materials for the history of Chernigov gymnasium beginning of the twentieth century.

The article refers to identified lists of graduates Chernigov gymnasium, which dated back to the beginning of the twentieth century. Results of their texts.

Keywords: Chernigov male gymnasium, lists of graduates.

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

УДК 94(477)

ЩОДЕННИК ВІДСТУПУ ШВЕДСЬКОГО КОРОЛЯ ДО БЕНДЕР ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОГО БОЮ¹

(переклав з англійської та підготував до друку Олександр Герасимчук)

За тим, як ми двадцять восьмого червня (*Juny*) відступили після штурму московитських (*Muscovite*) укріплень, його величність зупинився із залишками армії поблизу обозу, щоб дочекатися повернення з бою решти війська й подивитися, чи не здійснить ворог спроби атакувати нас у відкритому полі; проте з боку росіян (*Russians*) жодних дій помічено не було, й король після обіду й кількогодинного стояння в тому місці, яке було на відстані півліги від поля бою, зважив на неодноразові прохання своїх генералів і віддав наказ своїй армії згорнути табір і вирушати до Борисфену (*Boristhenes*).

Приблизно поміж другою та третьою годиною після полудня армія вирушила в дорогу в супроводі звуків литавр та сурм і так із честю прямувала на очах у ворога уздовж Ворскли (*Worskla*) та між цією річкою та тією, що зветься Пслом (*Psioł*), у напрямку Борисфену (*Boristhenes*). Король подолав кілька ліг у цей перший день, перебуваючи з Мазепою (*Mazeppa*) в бричці, яка належала барону Зільтману (*Sittman*)² підполковнику й ад'ютанту короля Пруссії (*Prussia*); барон виконував важливе доручення й увесь цей час слідував за армією в якості волонтера.

Армія зупинилася на другий день о дев'ятій ранку, а потім продовжила свій марш цього ж і наступного дня; противник не намілювався переслідувати нас; він насправді лише робив вигляд, що турбує нашу армію, але відразу ж відступав, як тільки ми ставали в бойовий порядок для оборони.

Таким способом одинадцятого липня (*July*) ми дісталися Борисфену (*Boristhenes*) й зупинилися неподалік невеликого містечка під назвою Переволочна (*Perewoloczna*), яке незадовго перед цим було спалене ворогом. Його величність мав намір відразу ж переправитися через Ворсклу (*Worskla*), яка в цьому місці була неширокою й неглибокою, щоб потім прямувати до Криму (*Crim*), але його рана завадила йому це зробити. Він був постійно стомленим і, крім того, ще й неспроможним пересуватися верхи на коні. Тому король погодився на умовляння своїх генералів, які благали його святість не наражатися на небезпеку; вони ж зі свого боку гарантували ретельне виконання його наказів щодо цього походу.

Після цього король прийняв рішення переправитися через Борисфен (*Boristhenes*), віддавши накази близько тисячі вершникам і піхотинцям, не враховуючи драбантів (*Drabans*), кінних ополченців (*Einspanners*), придворних, канцелярії й козаків, щоб ті слідувати за ним через степ до Туреччини (*Turky*). Оскільки він не мав ні достатньої кількості човнів, ні деревини, щоб їх спорудити, то був дуже цим занепокоєний. Проте, оскільки ворог не з'являвся, то у нас було достатньо часу, щоб відшукати все необхідне уздовж Борисфену (*Boristhenes*). Зрештою, на певній віддалі ми знайшли

¹ Переклад здійснено за англійським виданням книги «The Military History of Charles XII, King of Sweden». – London, 1740. – Vol. III. – P. 243–280. Автор «Щоденника...» невідомий.

² Таємний радник герцога Вюртемберзького (Wurtemberg).

© Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

достатню кількість великих і малих човнів, щоб почати переправу, яка спокійно тривала до дванадцятого липня (*July*); за цей час близько двох тисяч наших людей були переправлені, хоча все й відбувалося повільно, оскільки Борисфен (*Boristhenes*) був у цьому місці настільки широким, що на рух човна туди й назад витрачалася принаймні година.

Коней, яких ми хотіли переправити вплав у значних кількостях, було розташовано з таким ретельним розрахунком, щоб на чолі їх помістили тих, які були найдосвідченішими плавцями; інші ж мали йти за ними так, аби організовано дістатися протилежного берега. Дуже в пригоді тут нам стали татарські (*Tartarian*) й козацькі вершники, багато з яких були вправними плавцями. Вони роздяглися догола й заскочили на своїх невисоких сильних коней, які були без сідел, заохотивши таким чином велику кількість коней слідувати за ними. Коли ті коні, на яких вони сиділи, стомилися, вони зістрибнули у воду й попливли поряд з ними, одночасно тримаючи їх за вуздечки. Таким способом ці люди переправили на протилежний берег значну кількість коней без особливих зусиль. Якби ми були змушені пускати їх усіх уплав поряд з човнами, то мали б з ними дуже багато клопотів.

Що стосується вантажу, то ніхто не брав із собою більше, ніж це було необхідно; виняток становили лише кілька легких карет, що були міцно прив'язані до човнів. Вони призначалися для його величності, старого Мазепа (*Mazeppa*) й кількох козацьких жінок.

Мазепа (*Mazeppa*) прибув до нас близько шостої вечора. Його величність не переправлявся аж до середини ночі між одинадцятим і дванадцятим липня (*July*). Він сів у легкий човен разом з кількома слугами лише після того, як віддав накази графу Левенгаупту (*Lowenhaupt*) спалити весь багаж армії й йти до Криму (*Crim*). Оскільки Мазепа (*Mazeppa*) залишив десь позаду себе дві маленьких діжки, наповнені дукатами, його величність уночі послав пана Нойгебавера (*Neugebaver*)¹ за ними; той незабаром повернувся з цими грішми, які згодом нам дуже знадобилися.

Коли ж наше військо зіткнулося з ворогом, який нас переслідував, граф Левенгаупт (*Lowenhaupt*), замість того, щоб виконати розпорядження його величності, усупереч переконанням більшості офіцерів нашої армії погодився на капітуляцію.

Уже із самого ранку нам стало відомо про прихід московитів (*Muscovites*), про це свідчили постріли, які ми почули вдалині. Близько полудня ми вже знали про повернення наших останніх човнів і про те, що Меншиков (*Menzikof*) розмістився з усією кіннотою поруч з нашим табором, очікуючи швидкого підходу своєї піхоти. Тепер ми думали, що бій неминучий, нічого не знаючи ні про вжиті Левенгауптом (*Lowenhaupt*) заходи стосовно капітуляції, ні про його рішення здатися ворогу. Для того, щоб уникнути негайного переслідування нас супротивником, його величність наказав усі човни знищити, щоб не дати ворогам можливості ними скористатися.

З допомогою цих заходів ми убезпечили себе упродовж кількох днів від переслідування росіян (*Russians*); але нас очікували інші вороги, яких довелося долати, а саме: пустеля, голод, спрага, спека вдень і холод вночі, які однаковою мірою на нас згубно впливали. Оскільки цей степ, який нам необхідно було пройти, був безкрайнім і майже безводним, ми з жахом оцінювали ситуацію, в яку ми потрапили в настільки спекотну пору, коли нам не вистачало практично всього.

У такому безрадісному настрої дванадцятого липня (*July*) за новим стилем ми розпочали наш перехід. Уся наша армія була верхи на конях, окрім короля, який перебував у маленькому татарському (*Tartar*) візку, що нагадував наші легкі карети. Поруч з нашим монархом був генерал-майор Гард (*Hard*), якого було поранено в бою під Полтавою (*Pultowa*). Мазепа (*Mazeppa*) знаходився в кареті з кількома козацькими жінками. Навкруги стояла глибока тиша, й ніхто не знав, у який бік прямувати, щоб перетнути цей степ; військо розтягнулося в довжину й рухалося двома колонами, в одній з яких були шведи (*Swedes*), які супроводжували його величність, а на чолі іншої, що складалася з козаків і волохів, був Мазепа (*Mazeppa*).

¹ Він тепер судовий писар у Померанії (*Pomerania*) й отримав титул барона за повелінням його величності нинішнього шведського (*Swedish*) короля.

Степ, який ми повинні були перейти, народи-сусіди, а саме: поляки (*Poles*), татари й козаки, називали Диким полем (*Dzike-Pole*). Ця земля, яка спочатку в деяких місцях могла бути болотистою й порослою очеретом, а згодом ставала сухою й піщаною; зрештою, у даний час вона являла собою неозорі простори відкритої рівнини, яка була вкрита травою й не мала дерев. Подекуди на цій рівнинній місцевості були розкидані окремі пагорби з відмінними пасовищами.

Незабаром ми знайшли дорогу, що вела в бік кордону з Брацлавським (*Bracław*) воєводством, але ми нею не скористалися, вирішивши йти через степ прямо до Туреччини (*Turky*), не маючи перед собою навіть натяку на шлях, яким би коли-небудь пересувалися люди. Проте наші козаки вели нас, як капітани у відкритому морі, знаючи всі долини й річечки, усі болота, що траплялися на нашому шляху. Сам Мазепа (*Mazeppa*) теж не був невігласом у будь-якій частині цього степу, який він часто перетинав з козаками в останній війні Росії (*Russia*) з турками, яка відбулася в кінці минулого сторіччя. Тоді він безупинно нищпорив усією цією місцевістю аж до Очакова (*Oczakow*) і цілком імовірно, що саме він порадив королю обрати цей маршрут.

Ці провідники повели шведів (*Swedes*) так, що обидві колонії, які прямували різними дорогами, у перший же вечір об'єдналися поблизу болота, порослого очеретом; тут люди й коні змогли нарешті освіжитися після сильної денної спеки й жахливих потерпань через брак води. Тепер усі забули про пристойність, спрага переважила огиду, кожен насолоджувався питтям якоїсь підозрілої й каламутної води, якою дехто з нас навіть наповнив пляшки на наступний день, а наші провідники переконували нас, що нам не варто шукати кращого шляху. Що ж до коней, то їх ми відвели пастися, а люди продовжували страждати через брак продуктів харчування. Найбільше ж турбувало нас на цьому шляху те, що ми постійно були змушені залишатися на відкритому повітрі, не зустрічаючи в цих краях ніяких будинків чи хатинок. Може, й недоречним було б тут згадувати, але в цьому степу не було ні дерев, ні тіні, ми лише під вечір мали змогу ховатися від сонця за пагорбами, які в деяких місцях були досить високими. У іншу пору дня ми перебували під палючими променями сонця, які падали вертикально на наші голови в цю спекотну пору року.

Після того, як ми нагодували наших коней, ми подали всім сигнал, щоб труби більше не звучали, й потім продовжили свій похід. Ми, як і раніше, рухалися до опівночі, потім зупинилися, щоб дати відпочити коням, які були надто стомлені й дуже голодні. Однак ми не могли дозволити їм пастися в нічний час, бо вони могли розбігтися, й значній частині наших людей довелося б рухатися пішки, що зробило б нашу ситуацію ще більш гнітючою. Проте декотрі з тих, хто спішився дещо пізніше, все-таки відпустили коней пастися в цей час. У результаті кілька коней втекло й залишило своїх вершників у страшенній розгубленості. Після двох годин відпочинку ми тринадцятого липня (*July*) о другій годині ночі відновили наш похід. Якщо вдень ми страждали через жорстоку спеку, то вночі нам доводилося витримувати, окрім втоми, ще й надзвичайно пронизливий холод, який тривав аж до тієї пори, коли сонце з'являлося на горизонті; через це ми вже помітили, що холод був найлютішим за годину до сходу сонця, але як тільки сонце починало кидати свої перші промені, ми зразу ж підбадьорювалися, а вже через годину або дві спека ставала настільки надмірною, що так само, як ми мали упродовж ночі великі негаразди, рятуючись від холоду, так само ніякий одяг не був настільки тонким, щоб врятувати нас від надмірної денної спеки. Однак якими б дошкульними не були для нас ці обидві протилежні крайнощі, особливо спека, яку не пом'якшував ані найменший подих вітру, ми мали досить підстав дякувати богам, що цей сезон не був дощовим, бо в такому разі ми не змогли б упоратися із втомою і, найімовірніше, загинули б тут усі гуртом.

Ми спокійно продовжили наш похід до полудня, коли ми підійшли до води й змушені були зупинитися, щоб дати нашим коням хоч трохи підкріпитися на пасовищах, які були дуже гарні в цій місцевості, а вода була краща, ніж напередодні. Усе це нас дуже підбадьорило.

Що стосується провізії, то значна частина наших людей її не мала; проте вони мужньо трималися, не вживаючи в їжу те, що для них було надзвичайно неприємним.

Тільки татари, які звикли їсти конину, перерізали горлянки тим коням, які вже не трималися на ногах, і готували їх м'ясо своєрідно: вони вибирали найкращі шматки конини, які вони або висушували на сонці, або ж клали їх під своє сідло, щоб зробити їх ніжнішими й такими, що легко засвоюються організмом; голод змушував їх їсти такий харч з найбільшим апетитом у світі.

Пробувши в цьому місці дві чи три години, ми всі знову осіддали наших коней і продовжили наш похід до опівночі, коли ми знову упродовж кількох годин перепочили. Ось таким чином ми й здійснили перехід від Борисфену (*Boristhenes*) до Бугу (*Bog*).

Чотирнадцятого липня (*July*) ми в степу надібали кілька широких і довгих ділянок землі, які всі були густо вкриті вишневими деревами особливого сорту. Вони являли собою низенькі чагарники, товщиною приблизно як маленька берізка й не вищими за траву; плоди на них були розміром як на звичайних диких вишнях, червоними й різкими на смак. Козаки їх дуже жадібно поїдали, що заохотило наших людей теж їх спробувати. Виявивши їх смачними, наші солдати набрали із собою велику кількість цих вишень, кожен ніс два або й три кущі, у дорозі їх використовували для того, щоб освіжитися. Ці вишні нагадували дерева з родини хамацереусів (*Chamaccrasi*), тобто ті, що стелються. Згадка про них є ще у Плінія (*Pliny*) й нині їх вирощують у Швейцарії (*Switzerland*), де їх називають гірськими вишнями (*Mountain-Cherries*).

Окрім цього, ми зустріли в цій місцевості різних диких тварин, зокрема зайців, диких овець і кілька видів куріпок. Що стосується овець, то кілька наших людей погналися за ними й кількох забили. Козаки запевняли нас, що їх м'ясо дуже смачне, й це було дуже доречним за нашої нинішньої скрути. Головною проблемою було те, як його приготувати в цьому безкрайньому голому степу, де не можна було віднайти жодної дерев'яної палички для того, щоб розвести вогонь. Однак, оскільки потреба є матір'ю винаходу, то в дорозі ми додумалися використовувати кінський кізяк, який ми висушували на сонці, а потім використовували як паливо для смаження нашої дичини; звичайно, жару від цього вогню не вистачало, щоб м'ясо наших овець ставало достатньо ніжним, але ті, хто його вживав, підтвердили, що його смак дуже нагадував смак м'яса косул; проте ці тварини зовсім не були схожими на наших овець, бо були худішими, вищими і з вигнутими шиями, а їх вовна була чорного кольору.

П'ятнадцятого липня (*July*) ми перетнули дорогу, яка вела від Брацлавського (*Braclau*) воєводства до України (*Ukrain*). Там козаки зустріли селянина, який супроводжував в Україну (*Ukrain*) віз, навантажений сіллю; оскільки ми мали велику потребу в цьому продукті й не були впевнені, що він не потрапить до рук ворога, то козаки позбавили селянина подальших турбот, негайно купивши в нього як увесь його вантаж, так і його коней.

Брак продуктів усе ще залишався досить значним, голод дошкуляв нам усе дужче й дужче. Він зрештою спочатку змусив кількох наших людей, подібно до татар, їсти конину, а потім і всі від першого до останнього долучилися до цієї їжі. Дехто з нас мав ще трохи харчових запасів, але приховував це, побоюючись небажаних партнерів, з якими б довелося ділитися.

У той же самий час ми потроху наближалися до кордонів Туреччини (*Turky*), хоча це й важко було помітити в цьому степу. Козаки повідомили нам, що ми вже подолали більшу частину дороги між Борисфеном (*Boristhenes*) і Бугом (*Bog*). Оскільки ми не знали, як нас у такій значній кількості зустрінуть, то його величність заздалегідь по-слав генерала Понятовського (*Poniatofski*) із секретарем Клінкостромом (*Klinkostrom*) до правителя Очакова (*Oczakow*), щоб повідомити того про наше прибуття й передати йому прохання потурбуватися про нас, коли король прибуде до Бугу (*Bog*): тобто, аби там було все готове для переправи його через річку з усіма людьми й щоб на місці було достатньо продуктів, які б король міг купити за готівку.

Паша, тобто правитель, негайно відповів, що без прямого наказу великого султана він не може дати дозвіл королю на переправу. Проте після неодноразового вмовляння Понятовського (*Poniatofski*), який у дуже емоційній манері переконав пашу не гаяти дорожочинний час, він погодився без зволікань послати листи короля морем до

Костянтинополя (*Constantinople*). До цих листів він додав свої власні міркування й водночас послав кур'єра до сераскира-паші або, інакше кажучи, правителя Бендер (*Bender*), щоб отримати від нього пораду, як йому діяти в цій непростій ситуації, поки не надійшла відповідь з Костянтинополя (*Constantinople*), яку можна було очікувати через чотири чи п'ять днів за попутного вітру; саме ж місто Очаків (*Oczakow*) знаходилося на березі Чорного моря.

Сераскир відповів паші, що тому поки що не слід нічого робити, але варто заготівку забезпечити нас продуктами й тримати всі вітрильні човни й людей у готовності до переправи короля через Буг (*Bog*); при цьому він радив паші бути з нами дуже люб'язним, оскільки мав відомості, що росіяни (*Russians*) вже переправилися через Борисфен (*Boristhenes*) і кинулися навздогін його величності.

Понятовський (*Poniatofski*) і Клінкостром (*Klinkostrom*) повернулися з цими новинами, ще не знаючи відповіді сераскира Бендер (*Bender*), про яку ми дізналися згодом, ще перебуваючи в дорозі. Незабаром ми дісталися місцевості, де земля була надзвичайно піщаною й сухою, з нікудишніми пасовищами. У цих краях також протікала річка, перша, яку ми побачили після Борисфену (*Boristhenes*), і називалася вона Великий Інгулець (*Ingulet Weliki*), що вказувало на її значну величину. Таку назву їй дали, щоб відрізнити від іншої річки, яка була дещо лівіше й називалася Малим Інгульцем (*Ingulet Malinki*), що натякало на її невеликі розміри.

Річка залишилася від нас з правого боку, а ми від неї продовжили наш похід і стали невеликим табором на відстані однієї ліги від Бугу (*Bog*). Там ми знайшли достатньо води, яка, проте, була несвіжою й мала неприємний смак як для людей, так і для коней. Оскільки ми були дуже наполегливими в пошуках прісної води, то нашим козакам, які завжди були в русі й які чудово знали місцевість, пощастило неподалік від табору виявити джерело відмінної води¹. Було небезпідставне побоювання, що така велика кількість людей відразу спустошить джерело, тому біля нього було поставлено вартових, щоб підтримувати порядок і щоб король завжди міг мати свіжу й чисту воду. Нещасні ж коні, окрім того, що мали погані пасовища, були змушені, як і раніше, пити брудну воду, яка мала гіркий присмак через близькість Евксинського (*Euxin*) моря.

Навколо нас ми бачили вовків, один із яких був приголомшливого розміру й пробіг просто поміж нами; йому пощастило втекти, бо він посіяв такий жах серед усіх наших людей, що мав достатньо часу для уникнення небезпеки.

Ми вже були на кордоні з Туреччиною (*Turky*) й чим далі ми просувалися вперед, тим пейзажі ставали дедалі гарнішими. Нам сказали, що в цій країні є місцевості, порослі дикими динями; ми ж наткнулися лише на кілька полів, укритих дикою білокачанною капустою. Незважаючи на всі принади цієї найродючішої в світі землі, уся місцевість аж до самого Бугу (*Bog*) була пустельною й не було помітно навіть найменших ознак того, що вона коли-небудь була заселена².

¹ Пан Вольтер (*Voltaire*) у своїй історії Карла (*Charles*) XII стверджує, що генерал Понятовський (*Poniatofski*) виявив це джерело під вербою. Проте це не відповідає дійсності, оскільки в усьому цьому степу не було нічого, з чого б могла вирости навіть маленька гілочка.

² У нас дійсно були вагомі підстави захоплюватися тією незбагненною й глибокою мудрістю, з якою бог розподілив частини цього світу між людьми, давши одним так багато диких і безплідних земель, на яких вони постійно змушені були наполегливо працювати, щоб отримати шматок хліба, якого часто було недостатньо навіть для того, щоб усіх їх прогодувати. Водночас так багато прекрасних і родючих районів залишилися незаселеними й необробленими. Цей степ, безумовно, відноситься до цих останніх місцевостей, які ще навіть не мали власних найменувань не тому, що їх неможливо було освоїти, отримавши все необхідне для життя, а з невідомого нам мудрого божого провидіння.

Можливо, такому заселенню перешкоджала нестача води, але це не могло стати суттєвою причиною, оскільки ця незручність легко виправляється копанням колодязів, як це роблять у Польщі (*Poland*) й Україні (*Ukraine*), де в тисячі місць тільки такою водою й користуються; а болота, які є в цьому степу, яскраво підтверджують, що там має бути велика кількість джерел. Крім того, дві річки Інгулець (*Ingulet*) живляться прісною водою не лише у верхів'ях, а й на середині течій і навіть за кілька ліг від Евксинського (*Euxin*) моря; тут також сприятливі умови для торгівлі, головним чином через наявність транспортного сполучення Евксинським (*Euxin*) або, як його ще називають, Чорним морем.

Що стосується деревини, яка є головним дефіцитом у цій чудовій місцині, то її можна легко

Після кількогодінного відпочинку в цьому місці, шістнадцятого липня (*July*) ми продовжили наш похід до Бугу (*Bog*), якого ми дісталися через дві години. Ми розмістилися на чудовому лузі вздовж річки, але втамувати спрагу нам там не вдалося через нестачу прісної води, яка хоч і була в наявності, але, вже починаючи за багато ліг звідси й аж до самого Чорного моря, річкова вода ставала неприємною на смак. Що стосується ширини цієї річки, витoki якої починаються далеко на Поділлі (*Podolia*) й яка є судноплавною ще в Польщі (*Poland*), то в цьому місці вона становила добрі чверть ліги. Турки (*Turks*) вже нетерпляче там чекали на нас, побоюючись можливості втратити свої продукти; як тільки вони помітили наше прибуття до протилежного берега, жаждою до грошей змусила їх цосили прагнути до якнайшвидшої зустрічі з нами.

Неважко уявити, з яким бажанням наші напівголодні люди чекали на них. Оскільки було побоювання виникнення безладу, король розмістив біля річки охорону для того, щоб запобігти паніці, яка могла трапитися, коли човни пристануть до берега, і щоб у першу чергу було обслужено його величність з його почетом.

Після прибуття до нас турки (*Turks*) зразу чудово зрозуміли, як перетворити наші бажання в свій прибуток. Вони, подібно до євреїв (*Jews*), відчували, яку користь від нас вони можуть отримати, зокрема, коли помітили, в яких умовах ми перебуваємо, а особливо, коли побачили, як ми давали їм гроші, не звертаючи уваги на ціну товару, яку бідні голодні шведи (*Swedes*) вважали реальною. Проте, зрештою, обидві сторони залишилися дуже задоволеними: і турки (*Turks*), які мали від нас гарний виторг, і шведи (*Swedes*), які нарешті вгамували голод, від якого вони дуже страждали.

доставляти сюди двома шляхами; зокрема Борисфеном (*Boristhenes*) і морем: так що ця місцевість може стати великим і важливим князівством, якщо хтось візьметься за її освоєння. Хоч ми й не могли зрозуміти, чому сотні тисяч людей до цих пір не доклали зусиль для того, щоб заволодіти цією щедрою землею, можна виокремити деякі з усіх можливих вагомих причин того, чому сусідні народи ніколи там не оселялися.

По-перше, це брак деревини та води, двох речей, яких важко знайти в цьому степу. По-друге, ледачість і природна тупість людей, які не лише не бажають розвивати промисловість, а й жодним чином не хочуть турбуватися про те, щоб зробити своє життя зручним і привабливим. По-третє, значні площі сусідніх країн, розміри яких надмірні для наявної кількості їхніх мешканців і в них ще залишаються неосвоєні місця. Наприклад, Україна (*Ukraine*) є країною з такими обширними просторами, які спроможні не тільки щедро годувати її жителів, але й, окрім цього, ще й виробляти достатньо для того, щоб допомагати всім своїм сусідам. По-четверте, не помиляються ті, хто приписує причину цієї недбалості древнім скіфам (*Scythians*), я маю на увазі європейських скіфів, які, згідно з твердженням Квінта Курція (*Quintus Curtius*), мешкали лівіше Фракії (*Thrace*), яка в даний час називається Румунією (*Romania*). Їхні землі простягалися від Костянтинополя (*Constantinople*) аж до Борисфену (*Boristhenes*) уздовж узбережжя Евксинського (*Euxin*) моря, а від Борисфену (*Boristhenes*) до Танаїсу (*Tanais*), який інакше називається Доном (*Don*). Ці скіфи (*Scythians*) ніколи не мали позначених кордонів між своїми землями й чітко не могли назвати, які з них їм належали. Вони нехтували заняттям землеробством і жили, харчуючись лише молоком і медом, не мали ні постійних будинків, ні іншого певного місця проживання і постійно мандрували степом з одного місця на інше зі своїми дружинами, дітьми й великою рогатою худобою. Не дивно, що їхні нащадки залишили частину цієї країни неосвоєною й у тому ж стані, в якому вони її отримали, зберігши в той же час деякі залишки древньоскіфського (*Scythian*) способу життя. Наприклад, запорожці (*Zaporovians*) до цих пір мешкають тільки в землянках або в наметах з повсті, які вони легко можуть переносити з одного місця в інше, і харчуються тільки худобою, дичиною й рибою. Звідси можна легко зробити висновок, чому ця чудова місцевість досі залишається пустельною на півночі й чому вона постійно залишається в такому стані. Не варто забувати також звичай сусідніх народів, одними з яких є татари. П'ята причина того, чому зокрема південна частина цієї місцевості не заселена турками, яким вона належить, та ж сама, на яку ми вказали у третьому пункті, а саме: значна площа цієї країни й брак чоловічого населення; це особливо помітно при подорожі цією країною від Бугу (*Bog*) до Дністра (*Niester*), де степові простори повністю незаселені, хоча місцевість тут приваблива й безпечна.

Що ж стосується поляків, чия територія прилягає до цього степу із західного боку, то в них немає необхідності шукати нові землі, покидаючи свою власну родючу й прекрасну країну, яка здатна їх усіх щедро всім забезпечити. На сході цей пустинний степ обмежений лише Чорним морем. Мало хто може чітко усвідомлювати, якими мотивами й вигодою керуються віддалені й цивілізовані успішні народи, коли посилають колоністів на інші землі, оточені розбійниками й варварами, які не мають ні законів, ні моральних норм. Це незрозуміло до тих пір, доки захист цієї колонії не забезпечений могутньою сторонньою силою, завдяки якій вона може почувати себе в абсолютній безпеці й навіть слугувати бар'єром проти такої грізної сили, якою є турки (*Turks*).

До провізії, яку купці доставили нам, входили вівці, свійська птиця, риба, хліб, печиво, інжир, кілька сортів вина, прянощі, дрова і т. д. Вівці в них були великі, гарні й дуже гладкі; птиця була звичайною; хліб і печиво були дуже ретельно спеченими й дуже смачними. Інжир не був ні свіжим, ні цілим, а порізаним на цукати, що були нанизані дюжинами на стебла соломи; спочатку ми купили його у великій кількості, а опісля купували вже за півціни.

Що стосується вина, то нам його привезли різних сортів, але переважно це було вино з Криму (*Crim*), дуже п'янке, не надто приємне на смак і трохи червонуватого кольору. Також нам принесли ще один сорт вина, яке, за словами торговців, було грецьке (*Greek*). Воно мало таку ж міцність, як і кримське (*Crim*), проте було незрівнянно смачнішим. Ці два сорти вина, порівняно з іншими продуктами, були не надто дорогими. Попри все, необхідно було проявляти велику обережність, оскільки було дуже легко захопитися цим вином, а не просто втамувати ним спрагу. Наші люди, які були дуже виснаженими спрагою, відчули на собі погані наслідки цього й спочатку дещо недобре себе почували. Потім ми виявили, що цей напій не тільки не втамовує спрагу, але навіть здатен посилювати її, тому ми перестали його купувати. Вівці й дрова призначалися для короля, який мало споживав гарячих страв упродовж усього часу, поки ми перебували в степу.

Під час торгівлі з турками (*Turks*) у нас виникали певні труднощі, бо ми не знали ні їхніх грошових одиниць, ні їхньої мови, серед нас не було жодного, хто міг нею розмовляти. Вони привезли із собою єврея (*Jew*), який слугував перекладачем; але що могла зробити одна людина серед такої кількості людей, у такій великій тисняві й такому безладі? Дрібні монети турків переважно складалися з асперів (*aspres*) і пар (*parasi*), які вони найчастіше згадували; у нас із срібних монет було лише два види: гроші (*gros*) й копійки (*copekes*), перші були німецькими, другі російськими. Оскільки копійки (*copekes*) були надто дрібні, то спочатку турки (*Turks*) їх брали неохоче; але єврей роз'яснив їм, що вони прирівнюються до саксонських грошових одиниць, зокрема таких, як німецькі (*German*) флорини, після чого вони почали їх брати із задоволенням, оскільки пізніше могли отримати значну вигоду, переплавивши або обмінявши їх. Проте з усіх видів монет турки найохочіше брали дукати, вони навіть просили нас розплачуватися саме ними; хоча згодом кожен з нас і прагнув відстоювати свою думку щодо цін, але ми, тим не менше, були змушені скоритися скупості турків (*Turks*), які, слід зауважити, не зловживали отриманою можливістю занадто піднімати ціну на свій товар, щоб продавати його якомога дорожче.

Оскільки його величність піклувався не так про себе, як про своїх виснажених солдатів, він розпорядився, щоб м'ясо й хліб розподілили між ними, й віддав наказ щодо закупівлі биків, овець та інших продуктів харчування для швидшого відновлення сил армії. Один турок (*Turk*) ще на самому початку прийшов прямо до короля з овечкою та іншими продуктами й показав їх королю. Наш правитель наказав видати йому дванадцять дукатів, про що той розповів іншим купцям, після чого ті прибули натовпом з усіх усюд і поклали до ніг короля все краще, чим вони могли його пригостити. Його величність, як і раніше, продовжував виявляти свою щедрість, яка доповнювалася його витонченими й величними манерами. Купці, які це побачили, відразу ж перейнялися повагою до його особистості; так що дуже помиляються ті, хто вважає цей народ надзвичайно варварським: турки (*Turks*) високо цінують гідність та чесноти й проявляють себе, за незначним винятком, не менше, а можливо, навіть і більше щирими, чесними й шляхетними, ніж багато християнських народів.

Оскільки довго залишатися на цьому боці річки ставало небезпечним, бо противник повним ходом мчав нам навздогін, його величність напеліг на негайній переправі, знову пославши гінців у Очаків (*Oczakow*)¹ до паші, щоб нагадати йому про виконання королівського прохання.

Паша не заперечував, але повідомив, що він отримав від сераскира Бендер (*Bender*) розпорядження щодо короля з його невеликим почетом; проте в цьому наказі не місти-

¹ Це місто розміщувалося на протилежному березі Бугу (Bog) й знаходилося на відстані п'яти чи шести ліг від нас.

лося жодної згадки про військо його величності. Отже, він міг дозволити переправу тільки королю з певною кількістю челяді й збирався підготувати все необхідне для цього, але для переправи королівського війська йому потрібен був наказ із Константинополя (*Constantinople*). У той же час паша під загрозою якнайсуворішої кари заборонив усім човнярам і купцям, які доставляли нам провізію, брати до себе на борт будь-кого із шведів (*Swede*). Було підготовлено тільки один невеликий човен, який завжди перебував у готовності для короля й декого з прислуги.

Король був здивований таким трактуванням пашею наказу сераскира й рішуче заявив, що він не буде переправлятися через річку без усіх своїх людей, яких він би ніколи не покинув; водночас король повідомив пашу про те, що коли він уперше попросив дозволу на переправу, то мова йшла не тільки про його власну персону. Також було сказано про те, що накази паші від сераскира, які той йому незабаром надішле, безумовно, будуть стосуватися всіх, хто прибув з королем. Проте усі наші прохання нагадували розмову з глухою людиною, яка зовсім не була прихильною до шведів (*Swedes*), хоча ті робили все, що було в їх силах, включно з обіцянками та подарунками для завоювання симпатії паші. На перших порах усе було марним, але потім, після отримання від нас значної суми грошей, паша погодився на наші прохання навіть без будь-яких подальших наказів з Константинополя (*Constantinople*).

Поганий настрій паші значно підсилювався через козаків, які були з нами й частково стали причиною того, що він так довго опирався. Його можна було переконати бути поступливішим до шведів і без таких значних затрат з нашого боку, якби з нами не було козаків, до яких турки завжди ставилися підозріло, особливо в цій місцевості. У такій напруженій ситуації нам нічого не залишалося, як щедрими обіцянками завойовувати прихильність паші, щоб той дав дозвіл купцям переправити шведів. Зрештою, нам самим пощастило вмовити одного з них, чий човен вміщував близько п'ятидесяти осіб, перевезти нас наступного дня за ціною у два дукати за кожну людину.

Шведи (*Swedes*), переважно всі знатні люди, які домовилися про цю переправу, вирушили ввечері сімнадцятого липня (*July*) до човна, який згідно з умовою був найнятий на весь наступний день. Вони пробули там всю ніч, щоб мати більшу гарантію через побоювання, що купець може змінити свою думку. Проте на світанку вісімнадцятої липня (*July*) вони не побачили ні купця, який уже отримав половину грошей, ні його веслярів. Ті, хто вже сів у човен, вирішили взяти кілька шведських (*Swedish*) солдатів, щоб ті гребли до іншого берега, ні на кого більше не чекаючи. Коли вони дісталися середини річки, то здибали човен турка (*Turk*), господаря судна, з яким було близько двадцяти чоловік. Той почав несамовито репетувати на шведів (*Swedes*), щоб ті негайно верталися назад, бо в іншому випадку вони зараз про це пошкодують. Ця погроза не справила жодного враження на шведів (*Swedes*) і вони, як і раніше, продовжували веслувати до протилежного берега. Турецький (*Turkish*) купець, щоб залякати їх, наказав своїм людям підготуватися відкрити вогонь; водночас наші люди зайняли бойову оборонну позицію й цим вселили такий страх у мусульман (*Mussulmen*), що вони дали задній хід і повернулися до берега раніше за шведів (*Swedes*), які, не відаючи, що турки будуть робити, коли вони причалять, перебували в готовності до будь-якого розвитку подій. Проте все склалося краще, ніж очікувалося: за винятком кількох образ, які шведи (*Swedes*) вдали, що не почули, справу владнали, не доводячи до сутички. Турки (*Turks*) задовольнилися тим, що шведи (*Swedes*) негайно звільнили човен, в якого вони поспішно посідали й поплили до Очакова (*Oczakow*).

Шведи (*Swedes*), які переправилися, були дуже раді, що опинилися в безпечному місці, але вони були дуже стурбовані з приводу сумної долі всіх інших, тому що більше жоден турок (*Turk*) не наважився здійснити благородну справу стосовно їх переправи, яку паша суворо заборонив. Однак коли паша раптово отримав більше грошей, ніж сподівався, турки (*Turks*) дали нам човни до вечора вісімнадцятого липня (*July*), й ми успішно ними скористалися і того ж дня й наступного дев'ятнадцятого липня (*July*), коли переправили значну кількість людей.

Що ж до короля, човен якого перебував у повній готовності, то він, як і раніше, продовжував піклуватися про переправу своїх людей, а також усіляко підбадьорював

їх. Це вселяло паші побоювання, що він дуже ризикуватиме, якщо швидко не надасть більше човнів для переправи решти наших людей. Король твердо вирішив залишатися на тому боці доти, доки не будуть перевезені всі його люди. Коли ж турецький (*Turkish*) правитель нарешті послав більше човнів, було вже занадто пізно. Король на той час уже переправився, а росіяни (*Russians*), які незабаром прибули, взяли в полон усіх тих, хто залишився на тому березі. Супровід короля після здійснення переправи складався з гетьмана Мазепи (*Mazepa*), генерал-майорів Аксель-Спарра (*Axel-Sparr*), Гардба (*Hardb*), Лагеркрони (*Lagercrona*) й Понятовського (*Poniatofski*); полковників Орнстедта (*Ornstedt*), Гірти (*Hierta*) й Даблдорфа (*Dabldorf*); підполковників Гілленкрока (*Gyllenkrok*), Ереншильда (*Ehrenschild*), Функа (*Funk*), Зільвербельма (*Silverbielm*), Гротбусена (*Grotbusen*) й Лейонбрінка (*Leyonbrink*); генерал-ад'ютанта Гілленкли (*Gyllenkla*) й кількох інших офіцерів різних звань і посад з рештою драбантів (*Drabans*) і кількома солдатами загальною кількістю до чотирьохсот осіб чи близько того, не враховуючи кількох представників козацької старшини.

Стосовно челяді королівського двору, то до неї входили маршал Дюбен (*Duben*), камергери Торншольд (*Thornschild*) і Клінгштірна (*Klingstierna*); судді Ключендорф (*Chusendorf*) і Кронмарк (*Cronmark*), королівський сповідник єпископ Мальмберг (*Malmberg*), який згодом помер у Бендерах (*Bender*) і який замінив пана Нордберга (*Nordberg*), узятото в полон під Полтавою (*Pultowa*), два комірники його величності, дворецький, економ, кухар, кілька помічників і слуг кухаря та кілька лакеїв.

До складу королівської канцелярії входили: радник канцелярії пан Мюллерн (*Mullern*), військовий радник пан Фіфф (*Fieff*), три секретарі Бунге (*Bunge*), Гілтен (*Hylteen*) і фон Кохен (*Von Kochen*) та чиновники, загальна кількість яких становила п'ять чи шість сотень осіб.

Уся решта війська могла б дуже легко переправитися від того часу, коли ми прибули до Бугу (*Bog*), якби паша не виявляв стільки неприязні відносно нас і якби він надав нам своєчасно потрібну кількість човнів, яких в Очакові (*Oczakow*) було дуже багато. Проте впертість цього турка (*Turk*) аж до вручення йому грошей стала причиною того, що після полудня дев'ятнадцятого числа росіяни (*Russians*) заскочили зненацька решту наших людей, відразу ж зупинили кілька суден і відкрили вогонь по тих, хто на час їхнього прибуття відпливав від берега, щоб перетнути річку.

Оскільки шведи (*Swedes*) були не в змозі протистояти значно переважаючій силі супротивника, то невдовзі вони були змушені здатися в полон; що ж до козаків, які знали досконало цю місцевість, то вони врятувалися, кинувшись навтіки в степ. Росіяни (*Russians*) їх недовго переслідували, бо були такі ж стомлені, як і шведи (*Swedes*), й були неспроможні їх наздогнати. До того ж, росіяни (*Russians*) вже достатньо далеко заглибилися в межі турецьких (*Turkish*) кордонів і здійснили немало військових маневрів на території великого султана, ризикуючи в подальшому потрапити в халепу, яка б мала для них фатальні наслідки у випадку, якби турки (*Turks*) розгнівалися й зайняли місцину позаду них, відрізавши таким чином їм шлях до відступу. Через це вони швидко повернулися назад до Борисфену (*Boristhenes*).

Мабуть, на той час ще було недостатньо страждань для цих бідних нещасних людей, які вже й так натерпілися від жахливих злигоднів і втоми при проходженні через пустинний степ, але вони знову були змушені перетинати його ще й удруге в якості невольників, в умовах значно скорботніших і плачевних. Мало хто з них дістався основного московитського (*Muscovite*) війська; козаки повідомили нам, що вони знайшли потім безліч з них, полеглих у цій пустелі від голоду, страждань і втоми, а росіяни (*Russians*) самі перетнули цей обширний степ з великими труднощами. Ті ж, хто мав щастя врятуватися, були дуже втішені, знаючи, що їх король у безпеці, попри невизначеність своєї долі, перебуваючи в чужій країні й віддані на розсуд людей, про яких європейці (*Europeans*) зазвичай мають помилкові уявлення. Вони, проте, дуже шкодували за втратою своїх вірних товаришів, а також за багажем і всім, що вони тягнули з собою від Борисфену (*Boristhenes*) аж до Бугу (*Bog*) й що було захоплене й дісталось ворогу. Найбільше було шкода втрачених коней, з яких далеко не всі перетнули річку; так що навіть кілька знатних людей були змушені потім продовжувати подорож пішки.

Як тільки паша почав міняти своє ставлення до нас, він наказав доставити в наш табір провізію та інші необхідні речі. Турецькі (*Turkish*) купці прибули туди натовпом і принесли нам всіляких товарів і, поміж іншим, коней і возів, які вони продали дуже дорого тим, хто був спроможний заплатити за них, що все одно втішило наших людей, які були страшенно втомлені й пригнічені. Тільки король, незважаючи на свою рану й те скорботне видовище, яке він побачив, коли його людей забирали в неволю практично перед його очима, зберіг свою природню велич розуму і спокій, що було неймовірним і гідним героя.

Ми сподівалися, що замість пустелі, через яку ми вже пройшли, нам надалі пощастить зустріти в дорозі міста й села; але наші сподівання на це виявилися повністю марними, ми до цих пір не перетнули увесь цей великий степ, який простягався й далі, так що вдень ми потерпали від неймовірної спеки, не будучи в змозі знайти ані найменшого затінку, а вночі в нас була лише земля замість матраців і килимків та небо замість ковдр. Але, оскільки ми нарешті перебували в безпеці від ворога, який уже не міг переслідувати нас, то всі, хто міг, придбали за всяку ціну невеликі турецькі (*Turkish*) візки, зроблені в манері цієї країни, а саме довжиною в зріст людини, дуже вузькі й без будь-якого металу й такі легенькі, що один кінь міг його спокійно тягнути. Вони були покриті повстю, мали чотири колеса й борти висотою в півтора дюйми; ми як змогли пристосувалися до цих візків і, хоч і повільно, але продовжили наш похід. Удень ці візки слугували нам для укриття в тих місцях, де ми розташовувалися, вночі ми використовували їх замість ліжок, а коли йшов дощ, вони були нашим єдиним дахом; у той же час ними ми перевозили наші нехитрі пожитки, у них ми могли мешкати й мати прихисток як колись Діоген (*Diogenes*) у своїй бочці.

Потім ми зрозуміли, що сама місцевість змушувала тутешніх мешканців жити на кшталт древніх скіфів (*Scythians*); бо, хоча цього відомого народу вже протягом тривалого часу й нема на світі, його спосіб життя ще так багато практикується в усій цій країні, бо її жителі до цих пір продовжують мандрівне й бродяче життя без будь-якої осілості й постійного житла, безперервно пересуваючись від одного місця до іншого, без заснування міст і сіл.

Це було видовище однаково сумне й кумедне – бачити як ми вранці вилазимо з-під повсті на цих візках; на те, як ми пересувалися, також не можна було дивитися без сміху.

Попри це, рухатися на цих візках через степ було зручніше, ніж раніше, коли ми пересувалися верхи на конях і від чого втома, зрештою, ставала зовсім нестерпною. Як тільки ми були забезпечені всім необхідним для продовження нашої подорожі, ми негайно вирушили в дорогу, оскільки в місці, де ми тоді перебували, не було ні гарного пасовища, ні прісної води. Потім ми повернули в напрямку до Очакова (*Oczakow*), усе ще рухаючись через велику рівнину, на горизонті якої була пустка. Коли ми побачили, що його величність обрав цей маршрут, ми мали надію, що він стане табором поблизу міста, де ми могли б відпочити й відновити наші сили. Проте, як виявилось, це не було наміром ні його величності, ні паші, тому ми раптово повернули вправо від Очакова (*Oczakow*), рухаючись через необроблені й безлюдні поля, і стали табором за три ліги від цього міста.

Однак це місто стало нам дуже в пригоді. До паші було відправлено кілька шведів (*Swedes*), які повинні були отримати в нього необхідний документ, який би дозволив безперешкодно входити в місто й купувати продукти для короля. Декому це врятувало життя, оскільки з'явилася можливість купити в місті тисячу дрібних речей, яких ми потребували через хвороби, які були спричинені пережитими злигоднями й які стали поширюватися поміж нас, а особливо дизентерія, якої мало хто уник, окрім короля.

Ця хвороба поширилася серед нас зразу ж після нашого прибуття до Бугу (*Bog*). Як тільки ми почали вживати те, що турки (*Turks*) нам принесли, їхнє міцне вино, інжир і всі ці цукати не змогли засвоїтися з тією кількістю води, якою ми заповнювали наші шлунки, йдучи через степ в умовах надзвичайної спеки, від якої ми дуже потерпали.

Ми перебували в нашому першому таборі на цьому боці Бугу (*Bog*) двадцять першого й двадцять другого липня (*July*). Його величність використовував весь цей час

для ведення перемовин щодо нинішнього стану справ; зрештою він вирішив послати когось до Костянтинополя (*Constantinople*). З цією пропозицією король звернувся до кількох осіб, але вони відмовилися брати на себе такі повноваження під приводом того, що вони не знають ні дійсного стану справ, ні звичаїв та традицій цієї країни. Тоді його величність послав за містером Нойгебавером (*Neugebaver*), уродженцем Данціга (*Dantzick*), який після звільнення зі служби у московитів (*Muscovite*) деякий час слідував за армією в якості добровольця із пристойною пенсією. Його величність особисто попросив того про послугу, й містер Нойгебавер (*Neugebaver*), який прагнув прислужитися королю, негайно прийняв пропозицію стати до роботи. Вони без затримки відіслали королівські вірчі грамоти й наступний лист від короля Швеції (*Sweden*) до великого султана.

До найвеличнішого, наймогутнішого, найславетнішого й непереможного імператора АХМЕТА, сина МАГОМЕТА Четвертого; імператора різноманітних імперій, короля багатьох королівств, правителя й покровителя численних різних народів; кого Бог захищає й чия владу підтримує.

«Цей лист, підписаний нашою королівською рукою, доводить до відома вашої величності про наше прибуття до ваших володінь; також повідомляє вас про невдачу, яка спіткала нас у суперечці з царем, після того, як ми мали кілька успішних нагод справедливо покарати його за порушення законних прав народів і умов договорів, у чому урочисто поклялися. За тим, як ми змусили короля Августа (*Augustus*) відмовитися від корони Польщі (*Poland*), для якої він був швидше тираном, ніж королем, цей народ отримав зі свого середовища короля, який є другом вашої величності Порти. Потім ми відтіснили царя, його союзника й соратника по віроломству, з Польщі (*Poland*), яку він піддав плондруванню, і переслідували його до самого міста Полтави (*Pultowa*), щоб відновити законність і зруйнувати його грабіжницькі плани; проте, на небесах для нашої армії, поріділій та втомлених виснажливим походом, яка потребувала найнеобхідніших речей для існування, було передбачено, щоб вона була раптово атакована втричі переважаючими силами противника, який був забезпечений усім необхідним, і зрештою прогнала бій.

Перебуваючи на досить значній віддалі від своїх володінь, ми були не в змозі зібрати нову армію й, прагнучи уникнення потрапляння до рук неприятеля-варвара, ми прийшли сюди для того, щоб знайти в цій імперії прихисток від його підступності й бути під благородним захистом вашої імператорської високоності, а також щоб мати можливість негайно возз'єднатися з армією, яку ми полишили в Польщі (*Poland*) під командуванням гідного короля, якого ми дали цьому королівству, для підтримання його на троні в разі, якщо той, кого ми силою скинули, спробував би знову зійти на престол всупереч умовам договорів, які ми уклали з ним.

Від себе ми пропонуємо за цей прихисток і засоби для існування дружбу вашій величності й обіцяємо з нашого боку найщирішу прихильність, на яку ми тільки здатні. Перший доказ, який ми наводимо для заслуги прихильності до нас від вашої високоності, це те, що ви маєте знати, що якщо ми дамо цареві, чії амбіції викликані більше бравадою, чим вірою й честю, час скористатися перевагою, яку наша невдача надала йому над нами, то він може раптово напасти на деякі з ваших територій, як він і його союзники віроломно вчинили з нами, починаючи несправедливу війну не тільки без будь-якої заяви про неї, але навіть у розпалі миру, встановленого самим урочистим чином у той час, коли він запевняв нас обопільно через наших міністрів, що він буде щиро точно й добросовісно дотримуватися договорів і бажав би, щоб ми зробили те ж саме з нашого боку. Проте кілька фортець, які цей правитель спорудив на Дону (*Tanaïs*) й на Азовському морі (*Palus Maeotis*), і його новий флот достатньо чітко виявили його войовничі плани проти вашої країни й продемонстрували приклади його віроломства. У цій ситуації ми не бачимо нічого кориснішого чи правильнішого для того, щоб запобігти небезпеці, якою цей монарх загрожує вашій найяснішій імперії, ніж угода між нами й вашою величною Портою, за якою ваша високість забезпечить нам безперешкодне повернення в Польщу (*Poland*) й у наші володіння під охороною заgonу вашої доблесної кінноти й зміцнить нашу армію, яка

є під керівництвом мудрого й вірного короля, який добровільно увійде в наш союз. Як було вже раніше, ми ще раз зберемо нашу армію й спрямуємо її в саме серце Московії (*Muscovy*), щоб вгамувати незаконні амбіції царя. Насамкінець, ми ніколи не забудемо ту прихильність, яку, якщо буде така милість вашої високоності, ви виявите до нас, і будемо шукати всі можливості й засоби, щоб на ділі довести нашу вдячність; ми завжди будемо вважати за особливу честь і справжнє задоволення те, що ми під цим листом підписуємося,

Ваш вірний друг, КАРЛ, син КАРЛА XI».

Пан Нойгебавер (*Neugebaver*), отримавши вказівки короля, вирушив у дорогу; але ще до його прибуття в Костянтинополь (*Constantinople*) турецький (*Turkish*) султан уже був поінформований про те, що сталося, через одного військового начальника, який три тижні супроводжував секретаря Клінкострома (*Klinkostrom*) й пана Сандула (*Sandul*), яких ми вже згадували, в армії аж до Полтави (*Pultowa*). Він був очевидцем кривавої битви, яка там відбулася, і як тільки ми перетнули Буг (*Bog*), зразу ж поїхав, щоб повідомити великого султана про те, що трапилося, а також надати йому відомості про прибуття шведського (*Sweden's*) короля, який потребував його захисту.

Наступного дня, а було це двадцять третього липня (*July*), до табору прибув турецький (*Turkish*) офіцер, якого послав сераскир Бендер (*Bender*), з листами, сповненими чемності й ввічливості до короля. У них цей управитель дуже співчував стосовно тих втрат, яких зазнав його величність, пропонуючи сприяти йому всім, що було в його силах. Він надіслав королю намет, який був дуже доречним, зважаючи на пору року, який відразу ж був встановлений для його величності.

Однак цей турок (*Turk*) пробув у таборі недовго, і після того, як він отримав гарний подарунок від його величності, повернувся дуже задоволеним до Бендер (*Bender*). Ми ж у той же самий час продовжили наш похід, минаючи Очаків (*Oczakow*) і, як і зазвичай, розташувалися табором у відкритому полі, не виявивши ні поселень, ні будівель.

Уся ця місцевість являла собою суцільну гнітючу пустелю, відому раніше під назвою готський степ (*Solitudo Getarum, the Desart of the Getae*), а в даний час її називають Татарським Акерманом (*Tartary-Akerman*). Простягається вона на північний захід від Ізмаїла (*Ishmaeli*) аж до Очакова (*Oczakow*). Там годі знайти найменшу хатину, трапляються лише поодинокі коні, які охороняються татарами, що живуть там і донині, не керуючись ніякими іншими законами, окрім інстинктів дикої природи, як це колись робили стародавні кочівники, що мешкали по сусідству з регіонами проживання даків (*Daci*), готів (*Getae*) і скифів (*Scythians*), які спустошили Малу Скіфію (*Scythia*), Херсонес Таврійський (*Taurica Chersonesus*) і узбережжя Азовського моря (*Palus Moeotis*)¹. Вони споруджують стійбища (*bordes*), тобто свого роду маленькі села зі своїх накритих візків, а також із наметів, які вони називають обами (*Obas*), що слугують їм для прикриття відступу від нападників або для проживання їхніх дружин і дітей. І, нарешті, вони живуть, споживаючи конину й м'ясо іншої великої рогатої худоби, а також сир, молоко, зокрема кобиляче; у той час, як одна їхня частина здійснює часті набіги зі свіжими кінями на сусідні народи, інша частина підгодовує тих коней, які потребують відпочинку, щоб відновити їхні сили; вони вибирають для цього кращі пасовища, а також кращі луки, де їхні племена або орди залишаються доти, доки росте трава.

Було дуже складно долати цей пустинний степ, який простягся на віддаль близько двадцяти ліг від Очакова (*Oczakow*) аж до Дністра (*Niester*); і якби не було настирливих і зацікавлених мусульман (*Mussulmen*), які слідували за нами з різними товарами, створивши своєрідний ринок прямо на шляху, яким ми прямували і де ми могли собі придбати будь-яку необхідну річ і навіть купити коней, то ми ніколи не змогли б витримати цю виснажливу подорож.

Молоко, яке турки приносили нам, було не дуже смачне і з гіркуватим присмаком, що було спричинене великою кількістю полину, який ріс у степу; тому ми вирішили, що краще купувати воду, хоча вона й була теплою і неприємною на смак через те, що була доставлена здалеку в умовах клімату цієї країни. Проте навіть і ця вода була такою дорогою, що дуже часто один гарний ковток коштував близько двох грошів

¹ Див. Ла Моттре, т. II, стор. 39.

(*gros*), а то й більше. Вони також продавали нам вино, але, оскільки воно було надто міцне, то це не йшло нам на користь, бо воно нас тільки розігрівало й зовсім не вгамовувало спрагу. Нам принесли також кілька інших речей; серед іншого, відмінний фундук, який не поступався ні якістю, ні розміром тому, що був у Італії (*Italy*). Усе це поживляло нашу подорож, особливо в тих місцях, де ми розташовувалися табором, оскільки там завжди збиралася велика кількість купців і торговців.

Коли король відійшов на відстань ліги від міста, він віддав наказ нам стати табором і залишатися там тієї ночі й наступного дня, а було це двадцять четвертого липня (*July*). У цьому місці ми помітили в його величності те, чого не спостерігали раніше, а саме зовнішні прояви глибокого смутку. Причиною цієї зміни в настрої короля стала звістка, яку він щойно отримав і яка повідомляла про смерть його старшої сестри, герцогині Гольштейн-Готторпської (*Holstein-Gottorp*).

Пан Клінкостром (*Klinkostrom*) уже давно привіз від королеви листа із цією сумною новиною; але, оскільки він прибув якраз перед боєм під Полтавою (*Pultowa*) та ще й через кілька днів після поранення короля, то граф Піппер (*Piper*), гадаючи, що буде помилкою в настільки небезпечний для здоров'я короля момент повідомляти йому про смерть його сестри, суворо заборонив Клінкострому (*Klinkostrom*) знайомити короля зі змістом листа в надії знайти сприятливіший час, щоб розповісти йому про смерть принцеси, яку він завжди ніжно любив. Поразка в битві під Полтавою (*Pultowa*) й наступні негаразди, спричинені нашим відступом через степ, стали тими чинниками, які послужили причиною того, що його величність був усе ще незнайомий із цією сумною новиною; було вирішено, що так і залишатиметься надалі аж доки ми не переправимося через Буг (*Bog*), а вже тільки потім віддати лист королю, оскільки вже не буде більше сенсу приховувати від нього його зміст.

Пан Мюллерн (*Mullern*), радник канцелярії, був призначений відповідальним за це. Він усіляко намагався пом'якшити гіркоту цієї новини, яка не могла для короля минути безслідно. Король, незважаючи на весь свій героїзм і велич духу, став зовсім сумним, почувши про смерть сестри, яка була для нього такою дорогою. До цього часу всі втрати, яких він зазнав, не порушували його спокій. Він завжди залишався незворушним і з безтурботним виразом обличчя посеред усіх його нещодавніх невдач; але цей останній удар був надто дошкульним для нього, і хоча раніше, незважаючи на біль його рани, ті, хто був тісно знайомий з ним, ніколи не чули від нього ані найменшого зітхання, то тепер він був настільки пригніченим смертю своєї сестри, що усамітнівся в своєму наметі й не бажав нікого бачити й ні з ким розмовляти.

Оскільки король із самої юності загартовував себе, постійно й виснажливо вправляючись у бойовому мистецтві, то всі гадали, що для нього не характерне все те, що називається ніжністю, і що ніякі фатальні події не в змозі порушити його стійкість і твердість; або ж, що ймовірно, у нього були ці якості, але він так добре тримав себе в руках і переборював їх, що ніколи не дозволяв собі їх зовнішньо виявляти й завжди глибоко приховав це у своїй душі. Проте цього разу ми з подивом побачили, який вплив могла мати любов до рідної сестри на серце, яке в іншому разі залишалося найтвердішим і найвеликодушнішим з тих, які, можливо, коли-небудь були відомі. Одним словом, тільки ця смерть коштувала йому стільки сліз, скільки не було ним пролито за весь час його правління¹.

Попри це, наш правитель, після того, як він упродовж певного часу з горя дав волю першим проявам почуттів, якими природа його нагородила, швидко оговтався й повернув собі велич розуму, яку він завжди демонстрував у всіх інших випадках, і підкорився долі, віддавши себе на розсуд мудрих рішень бога. Він без затримки відіслав відповідь на лист у Стокгольм (*Stockholm*). Водночас король дозволив кільком офіцерам і солдатам, які були або пораненими або хворими, полишити табір і повернутися до Очакова (*Oczakow*), щоб вилікуватися й залишатися там до тих пір, поки вони не будуть у змозі прибути до його величності в Бендери (*Bender*).

¹ Це стає краще зрозумілим з деяких відомостей того часу; про які знав увесь світ; радники короля, коли дізналися, чим він займався двічі на рік, не могли достатньою мірою висловити захоплення поборністю його величності. Добре відомо, що в цей час упродовж цілих двох годин монарх молився, обливаючись слізьми й стоячи на колінах; такою щирою була його відданість богу.

Цілком імовірно, що король віддав би перевагу Очакову (*Oczakow*), ніж Бендерам (*Bender*), якби паша поставився до нього люб'язніше; але через це, а також через деякі інші обставини, його величність нарешті прийняв остаточне рішення полишити околиці Очакова (*Oczakow*): це було дійсно дуже незручно, адже повідомлення, які мали бути відіслані в Костянтинополь (*Constantinopl*), тепер потрібно було везти через степ замість того, щоб доправити їх морським шляхом.

Ми вирушили в дорогу двадцять п'ятого липня (*July*) після того, як простояли день і дві ночі в околицях Очакова (*Oczakow*), і стали табором у степу за дві ліги звідти. На цьому шляху нам довелося упродовж кількох днів відбивати постійні атаки нового ворога. Кожного дня зранку й до полудня до нас від морського берега прибувала неймовірна кількість сарани. Спочатку її було небагато, а потім вона ставала схожа на хмари, які закривали небо, після чого наставала настільки густа темрява, що навіть коли виходило сонце, то на всій цій безкрайній рівнині навколо нічого не було видно.

Ці комахи літали не поблизу поверхні землі, а приблизно на такій висоті, як ластівки. Вони рухалися доти, доки не знаходили поле, на яке можна було накинутися. Ми часто зустрічалися на нашому шляху з цими істотами, які, злітаючи вгору, вчиняли такий шум, наче починалася буря; потім вони налітали на нас, як ураган, вкриваючи ту ж саму рівнину, де перебували й ми, без будь-якої боязні бути розтоптаними під ногами наших коней. Коли вони злітали із землі в повітря, то все закривали перед нами так, що ми не могли перед собою нічого побачити, аж доки не виходили з того місця, де ці комахи зосереджувалися. У всіх місцях, де ця сарана сідала, вона вчиняла жахливе спустошення, пожираючи траву з корінням; так що замість гарної зелені, якою до того була вкрита місцевість, не залишалося нічого, окрім сухого й піщаного ґрунту. Важко було повірити в те, що така маленька тваринка могла перетнути море, якби життєвий досвід так часто не переконував у цьому нещасних місцевих мешканців. Після того, як ці комахи долали невелику акваторію Евксинського моря (*Euxin sea*), рухаючись з островів і сусідніх країн, вони потім пролітали значні відстані над сушею, знищуючи все, що зустрічалося на їхньому шляху; траплялося, що навіть пожирали двері в будинках.

Наступного дня, а саме двадцять шостого липня (*July*), ми продовжили наш похід тим самим степом або інакше кажучи Татарським Акерманом (*Tartary of Akerman*) і стали табором за чотири ліги від того місця, яке ми полишили минулої ночі. Переночувавши там, ми наступного дня подолали п'ять ліг, проходячи поблизу озера Тілігул (*Teligon*), і стали табором на березі Евксинського моря (*Euxin sea*), узбережжям якого ми рухалися впродовж усього цього дня. Вода в морі була дуже прозора, особливо поблизу берега; так що його помилково називають Чорним морем (*Black Sea*). Таку назву ця водойма колись отримала, щоб відрізнити її від Білого й Червоного морів, так само як існує Біла (*White*), Червона (*Red*) й Чорна Русь (*Black Russia*). Увечері, коли король прибув до того місця, де ми повинні були розташуватися табором, туди приїхав посланець від татарського хана (*Han of Tartary*), який зажадав аудієнції в нього. Він відразу ж її отримав, і за тим, як посланець віддав його величності лист від свого господаря, королю було вручено подарунок – маленького татарського (*Tartarian*) візка, вкритого наметом і запряженого четвіркою коней. Король негайно дав відповідь на ханський лист, і посланець, отримавши відповідний подарунок, відбув до Криму (*Crim*).

Двадцять восьмого липня (*July*) ми продовжили похід узбережжям Чорного моря (*Black Sea*). Спека була нестерпною, вода почала псуватися, це завдавало нам значних страждань. Того дня ми просунулися вперед на чотири ліги. Двадцять дев'ятого числа й наступного дня ми відійшли від морського узбережжя на сім або й вісім ліг і дісталися убогого татарського (*Tartarian*) поселення, не бачивши до цього жодного будинка впродовж двадцяти днів походу від Борисфену (*Boristhenes*). Проте король заборонив нам залишатися там на ночівлю, щоб не турбувати місцевих жителів; ми лише взяли те, що вони нам пропонували, за що негайно розплатилися готівкою. У цьому поселенні були солом'яні житла, які швидше нагадували землянки, ніж будинки, а його мешканці, яких ми бачили, мали вкрай жалюгідний вигляд, мабуть, найжалюгідніший у всьому світі. Тридцять першого числа ми подолали шість ліг,

рухаючись берегом Дністра (*Niester*). Після того, як було здійснено переправу через маленьку річку Кучурган (*Kurkabun*), ми наступного дня нарешті стали табором на відстані однієї ліги від Бендер (*Bender*).

Тут його величність почув новину про те, що цар послав до Костянтинополя (*Constantinople*) вимогу видати йому Мазепу (*Mazeppa*); але великий султан виявив до того великодушність і відмовився видавати його царю, чим король був дуже задоволений. Ми пробули два дні в цьому таборі, куди, всупереч нашим сподіванням, прибуло кілька шведів (*Swedes*), які в той час як росіяни захоплювали інших у полон на Бузі (*Bog*), сховалися в очереті, а потім після відходу противника знайшли спосіб переправитися через річку на турецьких (*Turkish*) човнах і наздогнали нас.

Коли ми прибули до Бендер (*Bender*), то виявили, що сераскир уже підготував усе необхідне для прийому короля. Як тільки він дізнався, що його величність уже на півдорозі до міста, то в супроводі кількох кіннотників вирушив нам назустріч. Після того, як сераскир віддав шану королю, він повідомив йому, що за наказом великого султана для короля й усіх його людей споруджено табір поблизу Бендер (*Bender*) на протилежному боці річки. Там ми знайдемо все, що на їхню гадку, могло нам знадобитися; він хотів би, щоб король оцінив ті старання, які були затрачені на все це, і отримав задоволення. Король щиро подякував сераскиру за його турботу й компліменти. Після цього сераскир і кіннотники оточили карету короля, й ми знову вирушили в дорогу, прямуючи, як і раніше, вздовж берега Дністра (*Niester*). Коли ми дісталися міста Бендери (*Bender*), від якого нас відділяла лише річка, з усіх гармат, які розміщувалися навколо фортеці, через певні проміжки часу були здійснені постріли. Коли король увійшов до табору, то виявив там чудовий намет, який призначався для його величності. Перед тим, як намет було розгорнуто, по обидва боки річки два загони яничарів зіграли військовий марш на честь його величності. Після того, як король увійшов до намету й подякував сераскиру, останній повернувся до міста зі своїм конвоем; але для охорони короля ним було залишено загін яничар на чолі з їхнім командиром. Перед своїм від'їздом сераскир подбав, щоб і наші головні воєначальники з усією прислугою оселилися в прекрасних наметах, які були підготовлені для них; і де б вони мали всі зручності; що ж стосується його величності, то він був оточений величчю й пишнотою, гідних короля.

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА

УДК 94 (477)

ДЕДИКАЦІЯ ЛАВРЕНТІЯ КРЩОНОВИЧА «КІОТ СРІБНОКОВАНІЙ»

(підготовка до друку, коментар та переклад¹ із польської та латинської мов
о. Юрія Мицика та Ольги Циганок)

У публікації представлено маловідомий твір видатного діяча української культури Лаврентія Крщоновича «Кіот срібнокований» (1695), присвячений Іванові Мазепі. Уперше публікується український переклад панегірика.

Ключові слова: Кіот срібнокований, Лаврентій Крщонович, Іван Мазепа.

«Дедикація...», присвята гетьману Іванові Мазепі, була написана Лаврентієм Крщоновичем (р. н. невід. – 1704) – друкарем, поетом кола чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, художником, останнім ігуменом (із 1685 р.) і першим архимандритом (із 1696 р.) Свято-Троїцького Іллінського монастиря в Чернігові. Як Лаврентій Крщонович сам визнавав у листі до Івана Мазепи від 26 (16) листопада 1696 р., «служилем вірне болем уже двадцяти літ архиереем тутейшим (*чернігівським*. – **Ю.М.**) и о ласку их старалемся, и постригшися в той же архиерейской катедрі» [3, с. 14–15]. Із цього ж листа довідуємося, що Лаврентій Крщонович «в школах не училим» і дістав освіту, очевидно, самотужки, але хотів і міг викладати. Із наполягання, ймовірно, Лазаря Барановича не став викладачем, але його діяльність як друкаря та архимандрита сприяла розвитку освіти в Чернігівському колегіумі.

На жаль, про цю особистість мало що відомо. Зберігся його польськомовний панегірик Лазарю Барановичу «Воскреслий Фенікс». Лаврентій Крщонович ініціював видання «Молитослова» (Чернігів, 1692), який було присвячено гетьману Мазепі. Пізніше видав латинською мовою підручник з риторики («*Ilias oratoria...*» [Ораторська Іліада]) (Чернігів, 1698) та «Полуустав» (Чернігів, 1703), до якого він теж написав посвяту Іванові Мазепі. «Дедикація» належить до української барокової літератури, це типовий для свого часу панегірик. З іншого боку, «Кіот срібнокований» – визначна пам'ятка вітчизняної культури.

Це філософська теза² плакатного формату³, єдиний відомий екземпляр якої зберігається у бібліотеці Польської академії наук у Гданську⁴. Твір можна умовно поділити на три частини: художню (гравюри роботи Івана (Інокентія) Щирського; як стверджується у дедикації, це ікони святих, яких особливо любив гетьман⁵), прозову (власне дедикацію Мазепі) та віршову «*O Męstwie starodawney Rusi*» [Про мужність стародавньої Русі]. Віршова частина дослівно взята із «Літопису...» Мацея Стрийковського [13, арк. 246–247], тільки останній чотиривірш, очевидно, належить перу Лаврентія Крщоновича, бо підписаний ним. Текст дедикації – польською мо-

¹ Присвяту Іванові Мазепі переклали спільно Юрій Мицик і Ольга Циганок, примітку про хрестові походи і вірш – Ольга Циганок.

² Філософські тези (конклюдії, афіксії) спочатку були пов'язані з академічним середовищем і створювалися при завершенні навчання. Інколи їх видавали монастирі й приватні особи як панегірики, щоб повісити вдома на стіні, могли бути згадкою про померлого [10, с. 98]. Це був графічний аркуш зі складною алегоричною композицією, яка поєднувала різноманітні елементи світу небесного і земного. Неодмінними компонентами конклюдій були тексти, які відігравали важливу графічну роль і були літературними еквівалентами зображення, а також портрети, краєвиди, картуші, герби [5].

³ У науковій літературі подаються різні її розміри; див. публікацію І.Ситого [5].

⁴ Pracownia Grafiki Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk, № 3556.

⁵ Представлена також батальна сцена.

вою із слов'яноруськими¹ та латинськими вставками. Важливу композиційну роль виконує примітка, позначена знаком (+). Згадавши в основному тексті дедикації очільника Першого хрестового походу Готфріда Бульйонського, Лаврентій Крщонович розповідає у примітці про керманічів усіх хрестових походів. Очевидно, він вивів цей матеріал за межі власне дедикації, бо вирішив написати його в іншому стилі, сучасною термінологією ми назвали б його науковим. Таким чином, прозова частина «Киоту срібнокованого» неоднорідна за формальними ознаками. Історична довідка про хрестові походи виконує також роль місточка між власне дедикацією та віршованою частиною, бо в обох згадується як джерело Мацей Стрийковський. Варто проаналізувати панегірик крізь призму інтермедіальності як цілість, в якій по-мистецьки переплелися красномовство-історія, віршування та малярство. У плані змісту простежується наступність героїчної традиції: Мазепа – європейська знать – руські князі, але це матеріал для іншого дослідження.

На згадку про «Киот срібнокований» натрапляємо у Самійла Величка. Описуючи події осені 1695 р., літописець вістить: «Того-таки року гетьман Мазепа, віддаючи хвалу Богу і Пресвятій Діві Богородиці за з'явлені йому добродійства, що підняли його від злиденного гноїща, звільнивши від тісних запорозьких кайданів (як про те писалося раніше), і посадили із земними князями, поставивши його гетьманом землі Малоросійської (оскільки всяка влада від Бога за апостольським словом), немалим коштом зробив срібнокований киот Пречистої Богоматері в Чернігівському Святотроїцькому Іллінському чудотворному монастирі. За це йому отець Лаврентій Крщонович, ігумен тодішньої обителі тієї Троїцької, воздаючи гетьману подяку, написав дедикацію» (том 2, розділ 36) [1, с. 505–506]. Перекладач літопису Самійла Величка з книжної української мови В. О. Шевчук зазначив: «Дедикація – поетичний твір з присвятою. Такого поетичного твору Л. Крщоновича на сьогодні не знаємо» (примітка 1581) [1].

Ще одна згадка про щедрий дар Іллінському монастирю – у посвяті Івану Мазепі з чернігівського видання 1696 р. твору Дмитра Туптала «Руно орошенное»². Тут також висловлюється подяка гетьману за коштовний киот для ікони Божої Матері³. Дуже ймовірно, що цю посвяту до видання 1696 р. написав сам Лаврентій Крщонович.

Найвірогідніше, що дедикація написана 1695 р., хоч у науковій літературі фігурує і 1691 р. [5].

«Киот срібнокований» увів у науковий обіг львівський мистецтвознавець М. Гембарович [10], у контекст київських емблематичних друкованих видань твір поставив та опублікував його віршову частину (із значними пропусками тексту) В. Делюга [12, с. 83; 95–96; 11]. Серед українських науковців чи не першими про дедикацію написали Р. Радишевський та В. Свербигуз. Дослідники подали фотокопію твору [4, с. 430], оригінальний польсько-латинський текст дедикації (без примітки) та переклад його фрагментів [4, с. 435–437]. На жаль, Р. Радишевський та В. Свербигуз погано відчитали окремі місця в дедикації, особливо латинські вставки.

У науковій літературі останніх років мистецтвознавці та історики переважно аналізують гравюри дедикації. Найновіше дослідження шедевр чернігівського друкарства під цим кутом здійснив І. Ситий [5]. Мазепознавець Г. Полюшко, посилаючись на працю В. Делюги [11, с. 89], пише про «Киот срібнокований» як графічну роботу [2]. Однак текст відіграє у цьому творі важливу роль.

Завдяки фотокопії, люб'язно наданій авторам цієї статті Р. Радишевським, здійснено повний український переклад твору. Значну допомогу у тлумаченні тексту надав нам Р. Гжеськовяк (R. Grześkowiak) із Гданського університету⁴. Однак все ще

¹ Слов'яноруська (слов'яноукраїнська) мова, яку тогочасні автори йменували славенською (слов'янською).

² Издадеся сія Книжица душеполезная зовомая Руно орошенное, в Типографіи Монастиря Свято Троицкого Илинского Черниговского: Тщанієм всечестнаго Отца Лаврентія Крщоновича Игумена тоей же святой и чудотворной обители Року 1696... [9, с. 170].

³ Украшая дорогоценным Киотом Чудотворную Икону Пресвятыя Богородици... [9, с. 171].

⁴ Висловлюємо щирю подяку обом професорам.

залишилися неясні місця. Із дев'яти рядків примітки на п'ять припадає пошкодження стародруку. Історична довідка про хрестові походи надрукована світлішим, ніж основна частина, шрифтом, і її не завжди можна відчитати за фотокопією. Пошкодження тексту стародруку у цій роботі позначено [...], нечіткі або сумнівні місця – [?] та ?.

ДЕДИКАЦІЯ¹

Ясновельможному Його Милості² Пану ІВАНОВІ МАЗЕПІ, Гетьману Військ
Їх Царської Милості Запорозьких.
КІОТ³ СРІБНОКОВАНІЙ⁴,
рясно помережаний золотом⁵,

Або

Ковчег⁶ срібний, Твоїм великим і майже Монаршим⁷ коштом для прикраси Чудесного Образу Пресвятої Діви нашої Іллінської, який представлений на цьому незначному папері, я дарую Вельможності Твоїй, Ясновельможний Милостивий Пане Гетьмане⁸ Милості Запорозьких, Пане Патроне і Великий Добродійцю. Не для того, щоб я мав цим неважливим аркушем⁹ (не беручи до уваги святість Чудесного Образу) *відважити*¹⁰, або відплатити, за такі великі й значні дари, надані нашому убогому монастиреві Твоєю Вельможністю, але щоб слава великих діянь твоєї Вельможності не тільки через ту нашу сарматську Європу, але і через інші три частини світу могла тим легше перелетіти і квітнути у віках. Бо хто б знав тут у наших таких далеких і віддалених краях про добрі і на благо своєї вітчизни справи цих Троянських Енеїв, Грецьких Олександрів, Римських Лукуллів, Сципіонів, Ганнібалів, Юліїв, Помпеїв, якби через увесь світ не перелітав цей лист, що швидко летить на своїх мальованих крилах і ніколи не знає падіння, який, прикрашаючи і обтираючи від великої кількості пороку зображення мужніх героїв, виставляє їх із темного забуття на яскраве світло, і до наслідування чеснот важкими шляхами спонукаючи нащадків, запалює до найвищого героїзму. Якби не ці убогі папери, то хто б знав про ті, хоч і недавніх часів, священні війни, які вже десятикратно здебільшого розпочинали Християни заради визволення як святого міста Єрусалима, так і всього християнства, що тяжко стогне під бусурманським ярмом. Цей (+) Готфрід Бульйонський, герцог Лотарингії (не згадуючи інших імператорів, королів, князів¹¹, гетьманів і відважних вождів), продавши все своє герцогство і зібравши сім раз по сто тисяч війська, вів його упродовж трьох років землею і морем, відбираючи в язичництва міста, і врешті визволивши святе місто Єрусалим, панував у ньому до смерті. А після смерті він залишив трьох рідних братів на тій самій державі. Знати будуть подальші століття і твою святу велику відвагу проти поганства, яку ти на вірній службі Їх Царській Милості, своїй вітчизні, вже вдруге (не згадуючи твої інші тисячні військові труди¹²) відважно виявляєш, руйнуючи і дощенту нищачи їхні¹³ замки й фортеці. Минулого року ти показав чудовий приклад¹⁴ цих стародавніх хоробрих слов'ян, твоїх дуже славних предків, здобувши

¹ Присвята, посвята.

² Величності.

³ КІОТ, а, чол., церк. Складана рама або шапка зі скляними дверцями для ікон; божник [7, с. 168].

⁴ Викуваний із срібла.

⁵ В оригіналі – **КИОТЬ СРЄБ[Р]ОКОВАННЫЙ раснн златыми испрещренный?** (діакритичні знаки не подаються). «Словарь русского языка XVIII века» подає такі значення слова «испещренный» (фіксується у різних формах): поверхня якого чимось покрита, різнобарвний, наповнений чимось удосталь [6].

⁶ У першому значенні цього слова – ящик, скринька для зберігання священних предметів, коштовностей [6].

⁷ Варіанти: панським, Господнім.

⁸ Очевидно, пропущено «Військ Їх Царської».

⁹ Можливо, у значенні «твір», «папір».

¹⁰ Тут і далі виділені курсивом слова в тексті подано латинською мовою.

¹¹ Можливо, герцогів.

¹² Тисячі твоїх інших військових трудів.

¹³ Язичницькі, бусурманські.

¹⁴ Зразок.

за Дністром біля Понту¹ ханську велику фортецю, села і фільварки, спаливши їх дощенту, і кількадесят гармат із неї ти привіз до своєї вітчизни. Але ще більше цього року ти наслідував приклад цих мужніх сарматів, коли разом із боярином Борисом Петровичем Шереметом² із поміччю Бога і Його Пресвятої Матері, котрій особливо доручаючи самого себе і все своє військо, також знищив чотири фортеці. А розподіливши між військами незліченні поганські трофеї, вже не кількадесят, але кількасот, як кажуть, понад 500, вивіз гармат. Але я тут повернуся до *благочестивих трудів* Твоєї Вельможності, які із-за невеликого розміру *аркуша я, будучи не в стані перерахувати кожний зокрема, посилаючись на всякі висловлювання, загалом зводжу до чотирьох основних Теологічних чеснот. Справжній КОВЧЕГ містив у собі ці чотири клейноди³, чотири основні теологічні чесноти, золоту Чашу, що має Руки⁴, які Аарон озеленив гілкою, і записаний заповіт: а саме мудрість, поміркованість, мужність і справедливість. Ці чотири клейноди вбачаємо і в Твоїй благочестивій душі. Мудрість, як золоту чашу, відполіровану вогнем святої віри, у котрій зберігається манна *поміркованості*. Свідчить про цю Твою сповнену віри і богобоязненості мудрість страх Божий, любов до Бога і ближнього, різного роду діяльність⁵ в управлінні вітчизною. Свідчать монастирі і всі малоросійські святі місця, котрі ти прикрасив золотом і мурами, на які пішло багато коштів, і всіякою пишнотою. Свідчать сироти, ченці, мандрівники, пустельники, про котрих маєш турботливе старання⁶, маючи їхні святі місця у великій повазі і оздоблюючи їх великим коштом, як і наш монастир, це святе місце, де ті ченці при святому Антонію Печерському, ведучи суворе життя, були послідовниками тих стародавніх пустельників Антонія Великого, Макарія Єгипетського, Павла Фівейського та інших, яких тут Ікони із-за великої любові Твоєї до них Вельможності Твоєї я виставив. Про *поміркованість твою* можу сказати те, що написав святий Золотоуст: що великі то чудеса – лікували кривих, освітлювали сліпих⁷, воскрешали мертвих, але ще більші – на високій посаді на верху панувати, а низько покору на серці зберігати, мати багатства, та нехтувати ними, купатися в насолодах, але ними не бруднитися. Це справжні та великі⁸ чудеса, котрими святе Християнське життє може прославитися перед Богом і перед людьми. *Справедливістю своєю* ти укріпив Вітчизну цю Малоросію як нездоланим якимсь муром, не зважаючи на жодні особи, тим самим удів і сиріт звеселяючи, *мужністю своєю* ти не лише вмієш розширювати кордони Вітчизни, але незмінною енергійністю ти вмієш і Річ Посполиту зберегти в мирі⁹, і любов'ю зробити з неприятеля приятеля. Такі великі Твої *мудрість, поміркованість, мужність і справедливість*¹⁰. Нічого тут не вдаю, у нічому не лежу, бо яскравим променям твоїх чеснот темрява лестоців нічим не буде корисна. Проте я не можу те, що тут, замовчувати і з покірним духом буду завжди шанувати. Не сумніваюся тоді, що Вельможність Твоя цей мій зовсім малий подарунок, що на ньому є Чудесний Образ Пресвятої Діви, з огляду на *мудрість твою*, благочестивою твоєю мудрістю, що не золото ані якийсь дорогий дар, але убогий папір, з огляду на *поміркованість твою*, що твій власний є наклад¹¹, *твое з твоїх*, з огляду на *справедливість твою*, а якщо я у чомусь тут високий честі твоїй согрішив, з огляду на *мужність твою* з Панською сміливістю духу і почуттям Доброчинця ласкаво приймеш.*

(+) Той перший похід був Готфріда¹² року 1096 на заклик Петра Пустельника.

¹ Чорного моря.

² Шереметєвим.

³ У значенні «коштовності, дорожечності».

⁴ Можливо, ручки.

⁵ Дослівно «тямуність із багатьма очима» (rostopność wieloocznа).

⁶ Про яких ти дбаєш.

⁷ Повертати зір сліпим.

⁸ Шляхетні (законні) і великі.

⁹ Зберегти мир у Речі Посполитій.

¹⁰ В оригіналі ці латинські слова подаються у множині, але в українській мові їхні відповідники не мають множини.

¹¹ На твій власний кошт.

¹² Граф Готфрід Бульйонський – герцог Нижньої Лотарингії, французький лицар, голова Першого хрестового походу і засновник Єрусалимського королівства.

Другий і третій походи були близько року Господнього 1145¹. На тій війні засновано тевтонський орден біля міста Акон² для поранених, хворих і позбавлених чогось, які не могли в чужій землі прогодуватися, і дозволив папа Климент Третій тим ченцям, щоб у зброї, меч причепивши, відправляли службу, давши їм звання, аби писалися Братами німецького Дому шпиталю Діви Марії в Єрусалимі, а Стрийковський пише, що то було року 1188, за короля єрусалимського Балдуїна³, про що читати Стрийковського на арк. 291⁴. Четвертий похід був року 1188⁵, на якому був Фрідерік Цезар⁶, Філіп, французький король⁷, Генріх, англійський король⁸, Леопольд⁹, ерцгерцог австрійський, на цій війні¹⁰ бачили Герауса? мученика перед християнським військом зі свитою ангелів. П'ятий похід був [...] ¹¹, на якому був Генріх цезар, Фрідерік, східний князь, Генріх, рейнський князь, Генріх, князь Брабантський¹² та ін. Шостий – року 1204, де Бальдвін, граф із Нідерландів, був гетьманом¹³. Сьом[ий] [похід] був року 1215¹⁴, на якому був угорський король Андраш із Леопольдом Австрійським, цю експедицію вдало здійснили, бо чотириох королів мавританських малою жменькою сво[їх] [...]. Восьмий року 1228¹⁵, під час якого Фрідерік¹⁶ у султана, єгипетського короля, без кровопролиття Єгипет відібрав, Єрусалим християни знову відібрали. Дев'ятий похід був року [...], на якому Людовік, король Французький, щасливо воював¹⁷. Десятий похід очолював Людовік, король Французький, із трьома синами. Про ті походи всіх читати табірну? історію Петра К[...]кого, у передмові до читача. Від трудів Лаврентія Кривоновича¹⁸.

Про Мужність стародавньої Русі.

Із шляхетного історика Стрийковського, який про довгу історію Русі у книзі шостій, розділі сьомому¹⁹, на арк. 246²⁰ так [...] веде слово від слова

Ми, читачу, довго вже тим усім займались,
Треба, щоб тепер про Русь притомом написали.
Що Князів Литовських ми шерег перервали,
Ти пробачиш, видно, нам, як голова варить.

Руський наш народ в своїх справах є давніший,
Ще й монархією він в Києві славніший.

¹ Другий хрестовий похід відбувався в 1147–1149 рр., третій хрестовий похід – у 1189–1192 рр.

² Фортеця Акра, місто Акко.

³ Балдуїн IV – король Єрусалима у 1174–1185 рр.

⁴ Лаврентій Кривонович користувався, очевидно, першодруком «Літопису...» Мацея Стрийковського – 1582 р., бо зазначена інформація міститься у цьому виданні на вказаному аркуші [13].

⁵ Четвертий хрестовий похід відбувався у 1202–1204 рр.

⁶ Німецький імператор Фрідріх I Барбаросса.

⁷ Французький король Філіп II Август.

⁸ У Другому хрестовому поході брав участь англійський король Річард I Левове Серце, син Генріха II.

⁹ Австрійський герцог Леопольд V. Згадані чотири наймогутніші європейські монархи приймали участь у Третньому хрестовому поході.

¹⁰ Під час цього походу.

¹¹ П'ятий хрестовий похід відбувався у 1217–1221 рр. Його очолювали король Угорщини Андраш II, герцог Австрії Леопольд VI і герцог Меранський Оттон I, згодом приєдналися Георг Видський, граф Голландії Вільгельм I і Людвіг I Баварський.

¹² Герцогство Брабант – регіон в історичних Нідерландах.

¹³ Шостий хрестовий похід, що відбувся у 1228–1229 рр., очолив німецький імператор Фрідріх II.

¹⁴ Сьомий хрестовий похід був здійснений французьким королем Людовіком IX у 1248–1254 рр.

¹⁵ Восьмий хрестовий похід почався влітку 1270 р. під проводом Людовіка IX.

¹⁶ Фрідріх?

¹⁷ Дев'ятий хрестовий похід деякі джерела розглядають як частину Восьмого хрестового походу. Відбувався у 1271–1272 рр.

¹⁸ У цьому місці виділене курсивом написано слов'яноноруською мовою.

¹⁹ Див. також у «Літописі» Мацея Стрийковського. Т. I, книга 6, розділ 7, переклад Вадима Пепи [8, С. 289–290].

²⁰ У виданні 1582 р. – арк. 246–247 [13].

Тож діяння русинів світу я представив,
Щоб знав кожний, чим народ чесний цей прославивсь.

Із царем понтійським тим, самим Мітрідатом¹,
Що був страхом римлянам, яких не здолати,
Роксолани билися, славних русів предки,
Про це свідчать у своїх літописах² греки.

Лютпранд³ і Прокопій⁴, Зонара⁵ з літ давніх,
Пишуть в грецьких хроніках, мужність русів славлять,
Пише і Сабелік⁶ теж, хочеш – начитайся,
Та про славу їхню ти і своїх спитайся.

Як із грецькими вони кесарями в морі
За свободу для своїх нащадків боролись,
В Таврії, де Перекоп, Корсунь, на герць стали,
І під Андрінополем кесаря здолали.

Бачив сам у Пері⁷ це, своїми очима,
Там, де Пропонтиди⁸ глиб, місто розмістилось.
Герб монархії Русі, вершник там оружний,
Знак із греками борні тих русинів мужніх,

Він на брамі⁹, отой знак, грецькі там писання
Славлять Володимира ритмами діяння.
Кесарівну за жону, хрест святий узятий
Був на Русь, понищив він ідолів проклятих.

Бйондо¹⁰ теж, учений муж, русів мужність славить,
Успергенець¹¹, Арентин¹² – літописці знані.
Ще й Орозій¹³ і Навклер¹⁴, Волатерран¹⁵ славний,
І Гнідон¹⁶, Равенн¹⁷, Лютпранд, теж історик давній.

Всі вони описують русинів діяння,
Як згадаю їх тепер – серце аж заграє.
З греками, парфянами, шведами бій мали,
З данцями, норвежцями крівцю проливали.

¹ Мітрідат VI Евпатор (132–63 до н. е.) – останній понтійський цар.

² В оригіналі: історіях.

³ Лютпранд – король лангобардів (712–744), воював із візантійцями.

⁴ Прокопій Кесарійський (500 – помер після 562) – візантійський пізньоантичний історик.

⁵ Іоан Зонара – візантійський історик XII ст., монах-богослов, автор хроніки.

⁶ Можливо, Антолій Сабелік, який жив у XV ст.

⁷ Пера або Галата – передмістя Константинополя (Стамбула).

⁸ Антична назва Мармурового моря.

⁹ Очевидно, згадка про легендарний щит Олега на воротах Царгорода.

¹⁰ Флавіо Бйондо (1392–1463) – італійський вчений-гуманіст, історик.

¹¹ Очевидно, Конрад фон Урах, католицький церковний діяч XIII ст., автор хроніки.

¹² Можливо, Лаврентій Арентин, який жив у XV ст.

¹³ Павло Орозій (бл. 385–420) – історик і християнський теолог V століття.

¹⁴ Йоганн Навклер (1425–1510) – німецький учений, теолог, правник та історик.

¹⁵ Раффаело Маффеї (також відомий як Волатерран, 1451–1522) – італійський гуманіст, письменник, історик і теолог.

¹⁶ В оригіналі – Gnido, не ідентифікована нами особа.

¹⁷ В оригіналі – Ravennas, не ідентифікована нами особа.

Новгородці з давніх пір всіх фінів тримали,
А псковичі данину з скандинавів¹ брали,
І поки монархія руська не розпалась,
Всі держави, що навкруг, вона обганяла.

Отже, брате із Литви, в Русь не заглядай ти,
Слава їх не менша вас, це усі признайте,
Без них ладу свого тут ти не можеш мати,
Звикли здавна русини за своє триматись.

Давніші їх свідчення: з них Литва зростала,
Як незгода у князів руських підіймалась.
У вітчизні їх литву згода поселила,
Міжусобні чвари Русь бідну погубили².

Боже, дай згоду тепер Русі на поганство,
Проти турка об'єднай усе християнство,
І за твого гетьманства, русинський³ гетьмане,
Нехай град Єрусалим християнським стане.

Вельможності Твоїї мого дуже Милостивого П., Пана Патрона і Великого
Благодійника Найнижчий слуга недостойний богомолець

Ієромонах Лаврентій Крщонович / Ігумен
з усією братією Монастиря Святої Трійці Іллінського Чернігівського

1. Величко С. В. Літопис. Т. 2. / С. Величко. – Пер. із книжної української мови, комент. В. О. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua>

2. Полюшко Григорій. Герб Гетьмана Івана Мазепи / Григорій Полюшко. – Київ: АДЕФ-Україна, 2015. – 68 с.

3. Мицик Ю. Фрагменти до біографії І. Мазепи / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 2007. – № 3. – С. 12–16.

4. Радишевський Р. П. Иван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко / Р. П. Радишевський, В. Свербигуз. – К.: Просвіта, 2006. – 551 с.

5. Ситий Ігор. Дедикація ясновельможному Іоанну Мазепі – шедевр чернігівського друкарства / Ігор Ситий // Україна між Польщею та Росією. – Ніжин, 2016. – С. 115–126 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/History/UkrPolRos/Sytyj.html>

6. Словарь русского языка XVIII века [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://feb-web.ru/feb/sl18/slov-abc/>

7. Словник української мови: в 11 томах. – Том 4, 1973.

8. Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. – Львів, 2011. – 1091 с.

9. Туптало Дмитро. «Руно орошенное» / Підготовка тексту, передмова та коментарі Олександра Тарасенка / Дмитро Туптало // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 151–173.

10. Gębarowicz M. Wawrzyniec-Laurenty Kszczonowicz. Nieznany sztycharz drugiej połowy XVII wieku / M. Gębarowicz // Folia Historiae Artium. – T. XVII. – Warszawa, 1981. – S. 49–117.

¹ Примітка Лаврентія Крщоновича: Скандинавія – острів у північному океані, що є іншим світом, про неї так розуміють.

² Примітка Лаврентія Крщоновича: До цього місця вірш Стрийковського.

³ В оригіналі: Rosyski.

11. Deluga Waldemar. Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej XVII i XVIII wieku / Waldemar Deluga. – Kraków : Collegium Columbinum, 2003. – 134 s.
12. Deluga Waldemar. Kijowskie druki emblematyczne wydań polsko- i łacińskojęzycznych / Waldemar Deluga. // Mediaevalia Ucrainica : ментальність та історія ідей. – Т. 2. – К. : Критика, 1993. – С. 69–97.
13. Strykowski Maciej. Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszyskiej Rusi Kijowskiej... – Królewec, 1582. – 850 s.

В публикации представлено малоизвестное произведение выдающегося деятеля украинской культуры Лаврентия Крщоновича «Киот среброкованный» (1695), посвященное Ивану Мазепе. Впервые публикуется украинский перевод панегирика.

Ключевые слова: Киот среброкованный, Лаврентий Крщонович, Иван Мазепа.

The paper presents «Kiot sribnokovanyi» (1695). It is the dedicated to Ivan Mazepa little-known work of Lavrentiy Krshonovych. His author was the outstanding figure of Ukrainian culture. The first Ukrainian translation of the panegyric is published.

Keywords: Kiot sribnokovanyi, Lavrentii Krchonovych, Ivan Mazepa.

РОЗВІДКИ

УДК 613.888.15:94(477) «1648/179»

Ігор Сердюк

●

КОНТРАЦЕПЦІЯ В СУСПІЛЬСТВІ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ЇЇ (НЕ)ЗАСТОСУВАННЯ

У статті подана спроба дати відповідь на питання, чи застосовувало суспільство Гетьманщини контрацепцію і як що так, то як такі практики впливали на рівень народжуваності. Аналізуються відповідні демографічні коефіцієнти, тогочасні релігійні настанови та суспільні моральні норми. Отримані дані порівнюються із результатами досліджень даної проблеми на матеріалах європейського ранньомодерного соціуму.

Ключові слова: Гетьманщина, дитина, контрацепція, народжуваність, прокреація, уникання вагітності.

Проблема застосування чи не застосування традиційним суспільством контрацепції є доволі важливою складовою історико-демографічних та соціально-історичних досліджень. Так, на сторінках синтетичної праці «Ідентичність Франції» відомий історик Фернан Бродель, у властивій йому яскравій манері, розлого описує масову появу контрацепції у Франції другої половини XVIII ст. Він навіть вживає термін «контрацептивний десант у селі», наводячи спрощену схему поширення практик від багатих до бідних і з міста до села¹. Вочевидь, тема контрацепції була дуже важливою для Броделя, адже в узагальнюючому дослідженні, де кожна сторінка на вагу золота, проблемі відведено аж півтора десятка сторінок. На мою думку, теза французького історика про вибухове поширення практик запобігання вагітності в другій половині XVIII ст. надто зручно накладається на його бачення цього часу, як переломного для Франції – появу «нового порядку». Важливою складовою цього явища була так звана «демографічна революція», котра означала зміну схеми відтворення населення, у тому числі скорочення дитячої смертності й зниження рівня народжуваності, зокрема й через свідоме ставлення до зачаття.

Дослідження Броделя передусім показує, наскільки порушене питання є важливим для розуміння особливостей функціонування окремого соціуму на якомусь конкретному етапі його розвитку. Особисто мене цікавить суспільство Гетьманщини та його демографічна поведінка, зокрема пов'язана із зачаттям та природною і контрольованою народжуваністю. У контексті їхнього вивчення проблема контрацепції вже частково порушувалася, однак не ставала предметом окремого чітко спрямованого дослідження².

Необхідно зауважити, що дана тема стосовно історії ранньомодерної Європи є дискутованою. З одного боку, відомий історик-демограф Массімо Ліві Бачі говорить, що у XVIII ст. контрацепції в глобальному сенсі в Європі ще не було³. З іншої сторони, на локальних прикладах можна знайти багато свідчень її застосування. Принаймні, немає підстав недовіряти вже згаданому Фернану Броделю, котрий, посилаючись на

© Сердюк Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

французьких демографів, писав, що у XVIII ст. в Англії й Франції засоби контрацепції були досить поширеними. При цьому він наводить приклад Мелані – маленького містечка за 47 кілометрів від Парижа. Там з 1765 по 1789 рр. до неї вдавалася четверта частина подружніх пар⁴.

Позірна взаємозаперечність тез Масімо Бачі і Фернана Броделя підштовхує до формулювання дослідницького питання наступним чином: «Чи були контрацептивні практики настільки поширеними в суспільстві Гетьманщини, щоб впливати на рівень народжуваності?». Такий рівень історики-демографи представляють переважно за допомогою спеціального коефіцієнта, котрий характеризує число народжень на одну тисячу представників спільноти й визначається в проміле (‰). На матеріалах Гетьманщини цей показник уже визначався (у тому числі й мною), тому не буду наводити методик і хід його обчислення, а обмежусь результатами.

Отож за моїми обчисленнями за даними Генерального опису 1765-1769 рр. коефіцієнт народжуваності для населення Стародуба становив 41,5‰, Переяслава – 40,7‰, Ніжина – 45,9‰⁵. Отримані показники відповідають надвисокому рівню народжуваності⁶, однак значно менші за коефіцієнт, встановлений Юрієм Волошиним для сільського населення Стародубщини у 1758–67 рр. – 60‰⁷. Такому ж значенню дорівнює загальний коефіцієнт встановлений Борисом Міроновим для Європейської Росії XVIII ст. – 60‰⁸. Згідно з обрахунками Ярослава Кіся, народжуваність у ранньомодерному Львові становила 46‰⁹. Для міст Європи цього періоду був характерний набагато нижчий рівень народжуваності¹⁰. За дослідженнями Казімежа Гурнего, коефіцієнт народжуваності в Торуні в 1760-х рр. становив 35,7‰. Польський історик дійшов висновку, що показник залежить від числа людності в місті. Наприклад, для маленького містечка Далєшице (Daleszyce) з населенням 1109 мешканців він становив 47,9‰, тоді як для Варшави, Кракова, Познані коливався на рівні 35–38‰. За висновками дослідника, у більших містах був більший відсоток бідного населення, для яких укладання шлюбу було проблематичним і це відбивалося на загальному рівні народжуваності¹¹.

На думку російського історика Бориса Міронова, коефіцієнт народжуваності на рівні нижчому за 50‰ може свідчити про появу контролю над нею¹². Нагадаю, що для сільського населення за даними Генерального опису він був істотно вищим (на рівні 60‰), а показники міських мешканців (40–46‰) я схильний пояснювати специфікою вікової структури населення та шлюбних практик. До того ж, основна маса населення Гетьманщини мешкала саме у селах. Відтак можна стверджувати, що в цьому суспільстві контрацепція не була настільки поширеною, щоб впливати на загальний рівень народжуваності. У цьому сенсі демографічні дані накладаються на наші уявлення про ціннісні орієнтири тогочасного соціуму та його налаштуванням на продовження роду, як обов'язок кожного доброго християнина. Інше питання – чи практикувалася контрацепція взагалі (навіть як казусні випадки), для чого і в яких формах?

За моїми спостереженнями, у текстах про регулювання дітонародження у традиційному суспільстві почасти «зліплюються» до купи контрацепція та абортівання. Зазвичай говориться про побутування цих двох явищ, а потім на підтвердження наводиться приклад позбавлення плоду, а не уникання вагітності. На моє переконання, у суспільстві Гетьманщини ці два явища носили виразно різний соціальний контекст. Метою запобігання вагітності було уникання народження дитини (і пов'язаних із цим можливих ускладнень), що важливо, то так могли чинити й у шлюбі¹³. А от до позбавлення плоду вдавалися, щоб приховати факт позашлюбного сексу і таким чином уникнути розголосу та відповідальності (принаймні, ми не маємо жодної тогочасної судової справи про цілеспрямований аборт у шлюбі). Відтак абортівання більш доцільно розглядати у контексті дітовбивства, а не регулювання народжуваності.

Що до доцільності й мотивації запобігання вагітності, то Божена Плонка-Сирока – авторка колективної монографії про появу контрацепції – стверджує, що до середини XVIII ст. вона не була актуальною. Тодішня Європа не знала проблеми перенаселення, а навпаки – потребувала поповнення людності. Мотивація для контрацепції з'явилася

на рубежі століть із появою «салонних жінок» з екзальтованою романтичною свідомістю¹⁴. Простір Гетьманщини ще не був переповнений людию. Густота населення тут, за висновками Олени Замури, була ще меншою, ніж у Європі, – приблизно 20 чол. на км². При таких показниках існував баланс між потребами суспільства та здатністю традиційного землеробства ці потреби забезпечити. Демографічна напруга настає за густоти населення 34 чол. на км² і вище¹⁵. Тож теорія Мальтуса тут ще би не знайшла своїх прихильників.

Населенню Гетьманщини теж явно не була притаманна екзальтована свідомість (принаймні ми цього не бачимо в джерелах). На теренах Російської імперії вона поширилася пізніше. Аж ген у другій половині XIX ст., виписуючи образ поганої матері, Лев Толстой укладе в уста Анни Кареніної розповідь про її досвід запобігання вагітності. Для її сестри Доллі це виявиться шоком, несподіваним поясненням існування родин «лише» із одним-двома дітьми. Героїня «Війни і миру» Елен теж говоритиме, що вона не така вже й дурепа, щоб мати дітей від П'єра Безухова. На противагу таким негативним постатям письменник створив і позитивні образи, як то Кіті Левіна. Остання не думала про контрацепцію, була хазяйновитою і довго народжувала в муках з небезпекою для здоров'я, як того вимагав письменницький канон ідеальної матері¹⁶.

Образи, подібні до Кіті, можуть підказати, де шукати мотивацію до уникання вагітності. Як пише Божена Плонка-Сирока, зацікавленими у регулюванні народжуваності могли бути жінки, котрі побоювалися чергових пологів¹⁷. Їй вторує й Аннета Гловацька-Печинська: «Смерть при пологах сприймалася на загаль без бунту з покорою, як Божя воля. Звичайно, це не означало, що жінки того не побоювалися. Може бути саме тому в XVII і XVIII ст. частково застосовувалися контрацептивні практики»¹⁸.

Для цього жінки використовували різні способи, головним чином магію. Були відомі різні зілля, які, як уявлялося, повинні були перешкодити заплідненню. Про «потрібні» трави знали старі жінки, ворожки, також про них опосередковано йшлося у зільниках. Ці поради говорили про ефекти вживання деяких рослин, а звідси могли бути відібрані вказівки як запобігти вагітності (діяти навпаки). Про «реальну» дієвість подібних засобів говорити важко, наприклад, контрацептивом в якомусь із польських радників вважалася петрушка¹⁹. Ґрунтовне дослідження Катерини Дисі на матеріалах ранньомодерної Волині засвідчило широкий арсенал магічних засобів і різноманітність практик²⁰. При цьому все ж найперше йдеться про переривання вагітності, а не її запобігання, про це джерела більш промовисті.

Вважається, що певну контрацептивну дію чинить продовження періоду лактації, однак це геть непевний засіб, до того ж він носить дещо інший контекст. Відомий французький історик Жан Луї Фландрін у цьому сенсі настійливо рекомендує розрізняти приклади простолюду та аристократії. Дружини вельмож дійсно не годували груддю своїх дітей, оскільки це робили спеціально найняті годувальниці, а саме лактація в той час була основним запобіжником вагітності²¹. Відтак період лактації у них був зведений до мінімуму. Принаймні так було в подружжя Ханенків. 23 листопада 1731 р. дружина Миколи Ханенка Уляна народжує сина, а вже 3 грудня він нотує до щоденника: «Сего числа умовили мамку до Петруся на рок, а дають ей гроши пять коп.»²². На жаль, у щоденнику немає дат народження їхніх наступних дітей, а таких було ще сім²³. В сенсі короткого інтервалу між народженнями показовим є приклад княгині Катерини Дашкової. 21 лютого 1760 р. вона народжує доньку Анастасію, а менше ніж через рік – 1 лютого 1761 р. – сина Михайла²⁴.

Дашкова була представницею елітарних кіл Російської імперії, з огляду на її статки і зайнятість, її дітьми мала опікуватися годувальниця. У середовищі простолюду можливостей її найняти було значно менше. Цікаво, що український поет і священник початку XVIII ст. Климентій Зіновійв зі свого боку дивувався цій традиції і, що важливо, приписував її саме багатим у спеціальному вірші «Ω жена(х) богаты(х) мамки дѣте(м) де(р)жащы(х): а своїми пѣ(р)сями дѣте(и) не кормящыхъ».

Віддавання дітей «мамкам» не виглядає дивним у контексті загальноєвропейських

практик. Ханенки це зробили «аж» на десятий день й після похрестин. Шойнора-родженого Шарля Моріса Талейрана²⁵ віддали «мамці» вже через кілька годин. Як стверджує французька дослідниця Елізабет Бадінтер, у Франції XVIII ст. так робили не тільки аристократи, а й міщани. З 21 тисячі паризьких дітей, народжених у 1780 р., тільки близько тисячі годували їхні матері²⁶. У цьому сенсі актуальними і відкритими залишається низка питань: чи все залежало від матеріальних факторів і наскільки сильним було прагнення не годувати дитину власною груддю? Чи проводило суспільство Гетьманщини взаємозв'язки між лактацією і униканням вагітності та що з цього слідувало? Необхідно мати на увазі, що навіть за умови дієвості, переставши годувати груддю, жінка вагітніла знову. Важливо те, що як у сенсі лактації, так і вживання трав, магії активною стороною була жінка. Згадані практики і маніпуляції були спрямовані саме на її організм. А чи могла існувати чоловіча контрацепція?

Теоретично чоловіки в Гетьманщині могли знати про перерваний статевий акт. Про нього принаймні говориться у Старому Заповіті в дуже негативних конотаціях: «А Онан знав, що не його буде насіння те. І сталося, коли він сходився з жінкою брата свого, то марнував насіння на землю, аби не дати його своєму братові. І було зле в очах Господа те, що він чинив, і вбив Він також його» (Буття 38:9-10).

Як бачимо, гріх Онана був настільки важким, що того скарали на горло. Важко сказати, як ця біблійна історія впливала на своїх реципієнтів. Чи підказувала вона їм можливий алгоритм дій, чи навпаки страхом змушувала утримуватися від таких практик? Останнє видається доволі сумнівним у світлі останніх досліджень народної побожності в Гетьманщині, зокрема висновків Оксани Романової про секуляризацію суспільної свідомості упродовж XVIII ст. та тенденцію до підміни дійсного страху за порушення церковних норм турботою про формальне виконання правил заради «людської слави»²⁷. Ці висновки базуються на дослідженні уникань сповіді, ставленні до поховальних практик, тобто вчинків помітних загалу, натомість перерваний статевий акт можна вважати «прихованим» гріхом, про який першопочатково знали тільки самі ж грішники.

Хто міг вдаватися до таких учинків і з яких мотивів? На таке питання Фернан Бродель відповів, цитуючи одного французького місіонера, котрий у 1782 р. в Нормандії записав наступне: «злочин ганебного Онана... величезний та дуже відомий серед подружжів [...] особливо коли вони не хочуть мати величезної кількості дітей, не бажаючи позбавляти себе задоволення, які вони смакували в подружньому житті; ця жалюгідна схильність спільна і для багатих, і для бідних; їхні мотиви різні, але злочин той самий»²⁸. Бродель наводить приклад одного регіону великої та дуже розмаїтої Франції, а Гетьманщина була значно меншою територіально і гомогеннішою. Є підстави гадати, що «злочин Онана» тут якщо могли практикувати, то хіба під час нешлюбного сексу. Про це опосередковано можуть свідчити питання про те, чи була еяколяція у тогочасних судових справах. З іншого боку, величезна кількість справ про перелюби свідчить про зворотне. Необхідно враховувати, що чоловік за сексуальні злочини на практиці отримував істотно менше покарання, а тому він мав менше мотивації до стримування.

Що до сексу в шлюбі, то тут теж чоловік був не надто вмотивований до дій на уникання вагітності, адже він не народжував у муках і щоразу не наражався на смертельну небезпеку. Економічні міркування також не видаються мотивуючими, адже у джерелах Гетьманщини фіксується купа дітей, відданих у найми чи учнівство при живих батьках. Народженням дитини чоловік сприяв глорифікації себе як батька, але не був так прив'язаний до дітей, як мати. Про це свідчить також купа справ про двоєженців, які мали дітей в обох шлюбах. Як приклад, можна згадати справу злодія-троєженця Левка Іванченка, записану Прилуцьким полковим урядом у 1723 р. Левко залишив свою першу дружину Олену з двома дітьми в селі Журавка й пішов на службу в охотницький полк Галагана, де пробув чотири роки. Під час служби одружився вдруге, прожив з «новою» дружиною Ганною в Іркліїві ще два роки, потім покинув її й пішов на Дон, де пробув п'ять років. Після цього Левко повернувся до Ганни, жив з нею, але потім знову покинув уже з двома дітьми і подався до Городища,

де втретє одружився. Кілька тижнів він прожив у Городищі, потім знову повернувся до Ганни²⁹. Левкові немає сенсу намагатися запобігти вагітності, адже він дуже легко лишає своїх дружин з дітьми.

Якщо підсумувати, то контрацептивні практики в Гетьманщині цілком могли застосовуватися, однак у таких масштабах, що їхній вплив на рівень народжуваності не простежується. Ще одним поясненням може бути також низька дієвість можливих способів уникання вагітності, адже тогочасне суспільство ще не було озброєне відповідними медичними знаннями і не мало необхідного арсеналу засобів. У цьому контексті більш дієвими могли б бути періодичні утримання від сексу, наприклад, під час посту. Однак ці дії вже не є контрацепцією, до того ж вони більше б позначилися не на рівні народжуваності, а на її сезонності, дослідження котрої вимагає окремого тексту.

1. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Люди і речі. Кн. 2 / Фернан Бродель. К. : Вид-во Жупанського, 2014. – С. 183–197.

2. Сердюк І. Шлюбна поведінка мешканців полкових міст Гетьманщини за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр. / Ігор Сердюк // Полтавські історичні студії : ювілейний збірник на пошану Віктора Ревеґука. – Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – С. 60–74; Його ж. Баба-повитуха в населені ранньомодерного міста (за даними статистичних джерел) / Ігор Сердюк // Краєзнавство. – 2009. – №3–4. – С. 214–221; Його ж. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Ігор Олександрович Сердюк. – Полтава, 2010. – 283 арк.

3. Баччи М.Л. Демографическая история Европы / Массимо Ливи Баччи. – СПб.: «Александрия», 2010. – С. 157–162, 217–225.

4. Показово, що говорячи про XVIII ст., Бродель користується прикладом з другої його половини. Див.: Бродель Ф. Вказана праця. – С. 170–175.

5. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Монографія / Ігор Сердюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.

6. Відповідно до шкали оцінки народжуваності, запропонованої Борисом Урланісом та Володимиром Борисовим, загальні коефіцієнти менші 16‰ вважаються низькими, з 16‰ до 24‰ – середніми, з 25‰ до 29‰ – вище середніх, з 30‰ до 39‰ – високими, а 40‰ і більше – надвисокими. Див.: Демографический энциклопедический словарь / Редкол. : Валентай Д. И. (гл. ред.) и др. – М. : Сов. Энциклопедия, 1985. – С. 209–210.

7. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 129.

8. Миронов Б. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач. XIX в.в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. / Борис Миронов. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – Т. 1. – С. 159.

9. Кись Я.П. Население и социальная структура Львова в период феодализма / Ярослав Павлович Кись // Города феодальной России [сборник статей памяти Н. В. Устюгова / ред. Н. М. Дружинин и др.] – М.: «Наука», 1966, – С. 365–366.

10. Для Західної Європи в 1750–75 рр. середній коефіцієнт народжуваності дорівнював 39‰. Див.: Урланис Б. Рост населения в Европе (опыт исчисления). – М., 1941. – С. 231.

11. Górny K. Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w. / Kazimierz Górny // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – Toruń, 1977. – Historia. XI. – S. 80.

12. Миронов Б. Указ. соч. – С. 187.

13. Це дуже схематично і в загальних рисах. Дійсно, до запобігання вагітності також могли звертатися передусім, щоб приховати факт нешлюбного сексу. Це, наприклад, було актуальним для повій. Однак тут контрацепція теж була потрібна,

щоб уможливити «процес», а абортів ставало необхідним, коли контрацепція не подіяла, тобто було спрямоване вже на наслідки цього «процесу», а не на його уможливлення.

14. Płonka-Syroka B. Społeczno kulturowe uwarunkowania kontroli płodności kobiet w kulturze europejskiej jako kontekst badań nad historią antykoncepcji / Bożena Płonka-Syroka // Zjawisko antykoncepcji w perspektywie społecznej i historycznej. – Wrocław, 2012. – S. 41–46.

15. Олена Замура припускає, що в дійсності показник був дещо нижчим, бо у даних Перковського (які використовувалися нею при підрахунку густоти) кількість населення занижена через недосконалість джерела. Однак в такому разі показник мав би бути вищим, за обчислений нею, адже кількість населення стоїть у чисельнику формули. Див.: Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. // Олена Замура. – К.: К.І.С., 2014. – С. 56–57.

16. Образи «поганих матерів» у російській літературі досліджує Дженні Камінер (Jenny Kaminer). Велику увагу вона приділяє якраз Анні Кареніній і розмірковує про те, наскільки поширений «типаж» зобразив Толстой, що теж є дуже дискусійним питанням. Див.: Kaminer J. Women with a Thirst for Destruction: The Bad Mother in Russian Culture / Jenny Kaminer. – Evanston: Northwestern University Press, 2014. – P. 24–60.

17. Płonka-Syroka B. Op. cit. – S. 45.

18. Głowacka-Penczyńska A. Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku / Anetta Głowacka-Penczyńska. – Warszawa: Neriton, 2010. – S. 50–51.

19. Зільники навряд чи могли широко застосовуватися простолюдом. Див.: Ibid. – S. 50–51.

20. Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII – XVIII століття / Катерина Діса. – К.: Критика, 2008. – 302 с.

21. Flandrin J.-L. Historia rodziny. Pokrewieństwo, dom, seksualność w dawnym społeczeństwie / Jean-Louis Flandrin. – Warszawa: Aletheia, 2015. – S.76-77.

22. Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1727–1753г.) // Киевская старина. – 1884. – №5. – С. 40.

23. Див.: Модзольский В. Малоросійський родословник. Т. 5. Вып. 3 / Вадим Модзольский. – К.-СПб.: ВИРД, 2004. – С. 48.

24. Катерина Дашкова (1743–†1810) – княгиня, авторка мемуарів, сподвижниця Катерини II та учасниця перевороту 1762 р. Див.: Россия XVIII столетия в изданиях Вольной русской типографии А.И. Герцена и Н.П. Огарева. Записки княгини Е.Р. Дашковой. Репринтное воспроизведение. – М.: Наука, 1990. – С. 15, 18.

25. Шарль Моріс де Талейран-Перігор (*Charles Maurice de Talleyrand-Périgord*; 1754–†1838) – французький політик та дипломат, займав посаду міністра зовнішніх справ Франції (починаючи з Директорії і закінчуючи урядом Луї-Філіпа).

26. Badinter E. Historia miłości macierzyńskiej / Elisabeth Badinter. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen Liga Republikańska, 1998. – S. 86.

27. Романова О. Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. / Оксана Романова // Україна в Центральній Європі. – 2007. – №7. – С. 231.

28. Цит за: Бродель Ф. Взана праця. – С. 186.

29. Як-скій И. Черты народной жизни в Малороссии нач. XVIII в. // Киевская старина. – 1895. – №1. – С.15–16.

Игорь Сердюк. Контрацепция в обществе Гетманщины и её не (использование).

В статье представлена попытка дать ответ на вопрос, применяло ли общество Гетманщины контрацепцию и если да, то как такие практики влияли на уровень рождаемости. Анализируются соответствующие демографические коэффициенты, религиозные установки и общественные моральные нормы. Полученные данные сра-

ниваются с результатами исследований данной проблемы на материалах европейского раннемодерного социума.

Ключевые слова: Гетманищина, ребенок, контрацепция, рождаемость, прокреация, избегание беременности.

Igor Serdiuk. Contraception in the society of the Hetmanschyna and its (non)using.

The article attempts to answer the question whether society has used Hetman contraception. Contraception is seen as a deliberate action aimed at avoiding pregnancy in order to regulate the number of children in the family. Determine the extent of the possible impact of such practices on fertility. For this determined and analysed important factor in fertility. Analysed the religious instruction that could affect the reproductive behaviour of the population of Hetmanschyna, turns their impact on individual life strategies. Included are also social norms and moral conformity of contemporary society. It is concluded that religious doctrine is considered procreation as the main purpose of marriage and sex. Sex for pleasure was considered a sin, which automatically made sin and contraception. On the other hand, people's religiosity was not something absolute. Population permitted late «domestic» sins that were not visible to the environment. Besides religion had to be other reasons for trying to avoid conception. The data are compared with the results of research on materials of the problem early modern European society (especially the Rzeczpospolita and France). This comparison showed that population of Hetmanschyna was more set to childbirth, while societies of France, some communities have sought to regulate fertility. An important aspect is also the low efficiency potential arsenal of contraceptives. Simple people know too little about the mechanisms of pregnancy and real ways of avoidance. Overall, the study allows the conclusion that society of Hetmanschyna in the eighteenth century has not practiced contraception, at least on such a scale that it affected the birth rate and the model of demographic reproduction. Contraception in these areas will be distributed only in the second half of the nineteenth century, when «demographic revolution» started in region.

Key words: Hetmanschyna, child, contraception, fertility, reproductive, avoiding pregnancy.

Владислав Пархоменко, Костянтин Ячменіхін

КАВКАЗЬКА ВІЙНА В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті здійснено огляд російської історіографічної спадщини сучасного періоду з різних аспектів Кавказької війни (1817–1864). Проаналізовано напрацювання російських істориків, що дозволило виявити, як різні концепції та підходи впливали на вивчення цієї проблеми.

Ключові слова: *Кавказька війна, історіографія, національні школи, методологія, імперіологія, етнографія війни, Кавказький «фронтір», концепція «контактних зон».*

Активна зовнішня політика Російської імперії на початку ХІХ ст. сприяла утвердженню її як гегемона у міжнародних відносинах свого макрорегіону. Це призвело до входження в її склад Картлі-Кахетинського царства (1801–1810 рр.) та низки Закавказьких ханств (1805–1813 рр.). Тим не менш, між новоприєднаними територіями та старим кордоном Російської імперії розташовувалися землі горців, які присягнули на вірність російському престолу, однак, де-факто, зберігали повну незалежність. Чимало гірських народів північних районів Головного Кавказького хребта почали здійснювати запеклий опір посиленню впливу Росії. Актами непокорі стали як постійні набіги, так і збройні повстання. Зрештою, це призвело до початку активних військових дій в означеному регіоні, що отримали узагальнюючу назву «Кавказька війна». Вивчення цього неоднозначного явища розпочалося ще безпосередніми учасниками, проте до нашого часу серед фахівців ведуться дискусії стосовно оцінки та значення подій на Кавказі впродовж 1817–1864 рр.

Військові дії проходили у важкому регіоні з доволі особливими релігійними, етнічними та культурними традиціями. Це ставило перед вивченням Кавказької війни певні виклики з огляду на те, що конфлікт може оцінюватися з кардинально протилежних точок зору. Сучасна російська історіографія даної проблеми отримала новий імпульс до перегляду усталених позицій. Були сформовані нові історіографічні школи, відбулася відмова від багатьох догматів попередників, зрештою, світ побачила значна кількість праць з уведенням до наукового обігу нових джерел, а тому не дивно, що у наш час постала потреба підбиття підсумків досліджень сучасних історіографів.

Сьогодні перед російським кавказознавством стоїть завдання не поглиблення міжцивілізаційних розломів, а їхнє подолання. Тільки прагнення до пізнання і поваги інших народів, на думку видатного сучасного кавказознавця В. В. Дегоєва, «дає боязку надію, що на Кавказі війни національних історій поступово згаснуть і вже, у всякому разі, не переростуть у війни національних армій» [16, с. 17]. Протистояння версій про жорстку колоніальну політику царської Росії та про провокуючу роль дикого розбійницького світу горців, від якого Росія змушена була оборонятися,

© Пархоменко Владислав Олегович — студент магістратури Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

© Ячменіхін Костянтин Михайлович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

призводить лише до накопичення стандартного набору аргументів без всякого руху вперед. Тому заслуговують на увагу концептуальні зусилля останніх десятиліть, часто вже не помітні на тлі триваючої війни історіографій, але які мають позитивний заряд, здатний допомогти в подоланні історіографічних тупиків. У цих концепціях Кавказька війна розглядається не як поле класичного збройного зіткнення, а як простір складної і багато в чому плідної взаємодії людей, які представляють різні культури, ідеї, традиції та навички [16, с. 30].

Можливий вихід з історіографічного тупика вбачається нам у широкому застосуванні антропологічних підходів до явища Кавказької війни, що демонструються в останні десятиліття серед дослідників, у тому числі в розвитку такого дослідницького напрямку, як етнографія війни. Як зазначає Н. І. Бондар, це багатокомпонентна предметна галузь, яка «включає в себе не тільки етнічний склад воюючих сторін, але і всі блоки та компоненти культури, як традиційні, так і інноваційні», що демонструють етнокультурну своєрідність [5]. В аспекті матеріальної культури цей напрямок може бути представлено вивченням роду військових занять, адаптації до військово-побутової повсякденності (житло, одяг і озброєння, система харчування та інше); в аспекті соціонормативної культури – дослідженням взаємодій і протиріч між звичаями та «законами військового часу»; в духовній культурі – дослідженнями лексики, фольклорних форм, світоглядних уявлень про війну, що формуються як на основі традиційних пластів, так й інноваційних текстів. Дещо раніше В. А. Тішков спробував визначити предметні області етнографії війни як «неповторну за своїм рецептом культуру виживання, яка вбирає в себе багато елементів економіки, психології та політики, мобілізовані соціально-культурні інститути і щоденні новації» [40, с. 357], «одну з форм життя в її вкрай суперечливих і драматичних проявах»: бій, полон, перемоги, пісні, чутки та інше [40, с. 356], «важко вловимий, але реально існуючий зв'язок між світом життя і світом смерті, коли феномен насильства, безперечно, демонструє свою приналежність до сфери життєвих проявів» [40, с. 356], образи ворога [40, с. 358], релігію на війні, етнографію заручництва та інше.

Перші ґрунтовні спроби формування нового погляду на проблему належать дослідченим авторам. Я. А. Гордін, відомий фахівець в області декабристознавства, у своїй книзі «Кавказ. Земля і кров. Россия в Кавказской войне XIX века» [12] дослідив як формування, так і «матеріалізацію» імперської ідеї. У дореволюційній історіографії сама ця ідея аналізу не піддавалася, оскільки приймалася апіорно. У радянській літературі ж мотивація дій «верхів» не була предметом спеціальних досліджень уже з інших причин. У кращому випадку висловлювання ідеологів імперської ідеї трактувалися як маскування колоніальних інтересів, як виправдання експлуатації горян і придушення їхнього національно-визвольного руху. Я. А. Гордін показує, як осмислювали події на Кавказі декабристи – П. І. Пестель, М. С. Лунін, А. Є. Розен, а також М. О. Добролюбов і О. С. Грибоєдов. Важливим і обґрунтованим виглядає його теза про те, що спочатку для Петербурга «Кавказ був важливою обставиною, важкою перешкодою у русі, спрямованому повз нього» [12, с. 43].

2004 р. побачила світ монографія М. М. Блієва «Россия и горцы Большого Кавказа на пути к цивилизации», де прихильність дослідника щодо питання про колоніальну природу політики Росії і визвольний характер руху горців названа перешкодою на шляху до нових підходів у вивченні Кавказької війни [3, с. 1]. Автор запропонував змістити напрям дослідження на зв'язок бойових дій з процесами, що відбувалися всередині гірського соціуму. Перш за все М. М. Блієв приділив значну увагу «сюжетній реконструкції» війни, оскільки для російської наукової літератури дійсно характерною була «подієва розірваність» – тобто висвітлення окремих історичних подій без дотримання логічної послідовності викладу зв'язків між ними, що, безсумнівно, ускладнювало сприйняття.

Межі дослідження в рамках однієї статті не дозволяють широко розгорнути полеміку щодо окремих питань, хоча їх при читанні книги М. М. Блієва виникає чимало. Так, надаючи характеристику дій Шаміля у 1835–1836 рр., автор залишає поза увагою ту обставину, що після війни з Персією 1804–1813 рр. Дагестан вважався територією

Росії. Тому всі жителі цього краю, що не виступали зі зброєю в руках проти російського уряду, знаходилися під захистом корони. Шаміль же для розповсюдження своїх ідей не міг обмежуватися тільки засобами переконання. Відповідно, неминучі в такій ситуації насильницькі дії з його боку, спрямовані виключно на співвітчизників, не могли не викликати жорсткої протидії з боку російського командування. Хоча б через цю причину мирне співіснування імамату і Росії було неможливе. Однак, за всіх суперечностей багатьох положень монографії М. М. Блієва, вона є значним кроком на шляху вивчення процесу входження Кавказу до складу Російської імперії. Монографія – вдалий приклад відступу від європоцентризму, на основі якого складались й імперські, і, як не дивно, «марксистсько-ленінські», і «пострадянсько-націоналістичні» конструкти вивчення Кавказької війни. Представників усіх перерахованих напрямів історіографії об'єднувала теза, згідно з якою активною стороною в конфлікті була Російська імперія, а горці лише реагували на її агресію. М. М. Блієв, не залишаючи поза увагою фактор імперської експансії, зазначає, що формування імамату Шаміля було самостійним соціокультурним процесом.

У навчальному посібнику «Северный Кавказ в составе Российской империи», авторами якого є Д. Ю. Арапов, І. Л. Бабич та інші, є окремий розділ, автори – В. О. Бобровніков та В. Х. Кажаров під назвою «Кавказская война в судьбах региона и Российской империи» [38]. Крім того, в інших розділах цієї книжки є чимало сюжетів, так чи інакше пов'язаних з цим історичним феноменом під узагальнюючою назвою «Кавказька війна».

Дещо ускладнює розуміння тексту схильність авторів до традиційних та географічних меж війни. При цьому спроби розсунути ці рамки пов'язуються виключно з політичними спекуляціями – намаганнями запропонувати всю історію взаємовідносин Росії та Кавказу як один конфлікт, що не припиняється й до нашого часу. Погляд на можливе некоректне використання наукових суперечок у пропаганді, в ідеологічних та політичних конструктах вихолощує академічну полеміку. Те, що сьогодні прийнято називати Кавказькою війною, являло собою суміш різноспланованих та різночасових конфліктів. Поміщення війни у традиційні межі – 1817–1864 рр. – це наслідок дивовижного сплаву тез дореволюційної імперської та радянської історіографій. Ці межі допомагали втиснути приєднання Кавказу та Закавказзя до Росії в «антифеодально-антиколоніальну» парадигму, посунути концепцію «добровільного входження народів до складу Росії», пояснити, чому війна тривала значний проміжок часу [24]. На нашу думку, варто прислухатися до позиції В. В. Лапіна, що Кавказька війна почалася з Персидським походом Петра I (1722–1723), а закінчилася повстанням 1877–1878 рр. у Чечні та Дагестані. Елементарне перерахування військових зіткнень в регіоні демонструє всю штучність обмежень війни часом від О. П. Єрмолова до О. І. Барятинського. Не менш важливим виявляється той факт, що сам характер воєнних дій та мотивація їх учасників не змінилися за півтора століття. Схильність авторів до підтримки традиційної хронології залишається недоторканою, хоча, наприклад, щодо опису руху шейха Мансура (1785) вважається, що «навколо нього збирались незадоволені російським засиллям чеченці, дагестанці та кабардинці» [38, с. 97]. Формування багатотисячного ополчення з різноманітних гірських народів ставить під сумнів традиційну нижню хронологічну межу війни.

Безсумнівно, новим для російської історіографії виявилось сформульоване в згаданому посібнику уявлення про Кавказький «фронтір» як особливої області контактів російського та місцевого населення, де відбувалися складні етнополітичні та соціокультурні процеси. Автори обґрунтовано підходили до перспективності теорії фронтира для вирішення багатьох питань історії Північного Кавказу [38, с. 55–57].

Хоч у шкільних підручниках педагогічна складова вагоміша наукової, вилучення їх із загального історіографічного комплексу виявляється недоцільним. Характерна для цього жанру лаконічність викладу передбачає чіткі формулювання та концентрацію уваги на ключових сюжетах. Практично у всіх сучасних підручниках з історії Росії XIX ст. приділена увага Кавказькій війні [10; 20; 33], яка представлена в традиційних хронологічних межах (1816–1864). Тільки П. М. Зирянов вважав за потрібне відмі-

тити умовність датування [20, с. 82]. При цьому про військові зіткнення часів до та після окреслених часових меж не згадується. Відмова від «антиколоніально-антифеодальної» схеми не призвела до «оновлення» картини глибоких внутрішньокавказьких протиріч. У книзі П. М. Зирянова «История России XIX век» указано, що на стороні Російської імперії воювали осетинські та кабардинські ополчення, хоча в міліціях, як свідчать джерела, служили представники всіх народів цього краю [20, с. 82]. Дивовижною життєздатністю тези про економічне коріння значних конфліктів (що характерно для російської історіографії у цілому) можна пояснити твердження О. А. Данилова та Л. Г. Косуліної, що Кавказька війна у більшості своїй була спровокована аграрною колонізацією [13, с. 94; 20, с. 80]. Військово-стратегічному фактору та внутрішній логіці конфлікту не знайшлося місця на сторінках підручника.

У підручниках наявні неточності, ймовірно, пов'язані з необхідністю уникати складних конструкцій, доцільних у науковій монографії, але неприйнятних у книзі, що призначена для школярів. О. А. Данилова та Л. Г. Косуліна стверджують, що Єрмолов «запропонував виселяти місцеве населення з рівнин у гори» [13, с. 93]. Насправді ж горці самі йшли у важкодоступні райони, а командування, навпаки, намагалося витіснити їх з цих «природних фортець» у місця, де могла без проблем діяти регулярна армія. Фраза «Передова російська інтелігенція зі співчуттям ставилася до боротьби горців за свободу» [10] – данина тезі, що побутувала в історіографії 1930–1970 рр. про «дві Росії», одна з яких несла народам імперії пригнічення, а інша (передова) – співчувала їм та сприяла їхньому культурному розвитку. Насправді російське суспільство XIX ст. було солідарне з урядом щодо Кавказу [12]. Наявність «залишкових явищ» радянської історіографії не може завадити визнанню значного прогресу в дослідженні проблеми. У підручниках простежується рішучий відхід від схеми, характерної для радянської історіографії, де у різних пропорціях незмінно перемішувались «національно-визвольна» та «антифеодальна» складові конфлікту.

Досить перспективною виявляється теорія «контактних зон», що активно розробляється як на зарубіжному, так і на російському історичному матеріалі. У російській історіографії концепція «контактних зон» активно розроблялася медієвістами (В. Д. Королюк, Є. О. Мельникова). У сучасному історичному кавказознавстві її прихильниками є Л. С. Гатагова [11], В. В. Черноус [44], Д. І. Олейніков [31], вони закликають подолати обмеженість самостійного розвитку цієї концепції та інтегрувати її підходи з концептом фронтира околиць російської держави Т. П. Хлиніна, Є. Ф. Глечики і А. Т. Урушадзе [43, с. 9]. Звісно ж, що концепція «контактних зон» далеко не вичерпала своїх можливостей у вивченні антропології та історії Кавказької війни. Подолавши прямолінійний розгляд конфлікту як збройне протистояння «всієї» Російської імперії з «усіма» горцями, цей науковий напрям воліє говорити не про жорсткий бар'єр, що розділяв царську Росію і кавказькі народи в 1820–60-ті рр., а про зустріч культур на тлі цивілізаційного розлому [31, с. 230]. За такого підходу дослідницький акцент робиться не на суперництво, а на взаємодію в рамках «контактної зони». У реаліях Кавказької війни подібні «контактні зони» відображають не тільки трагічну подвійність світосприйняття людей, що опинилися відразу в двох несхожих культурах, але й виступають сполучною ланкою у спілкуванні російського та кавказького світів, поступово перетворюючи розлом цивілізацій в спільний простір.

Концепція «контактних зон» багато в чому зближується з прийнятною для сучасних кавказознавців теорією «фронтиру». Щоправда, вантаж ідеологічного впливу на історичне кавказознавство тут продовжує позначатися настільки, що в деяких випадках «фронтир» обіцяє перерости в історіографічний «фронт», оскільки для одних «фронтир» постає своєрідною шпаринною, покликаною обґрунтувати переважно конфронтаційний характер формування російського Північного Кавказу, іншим же дозволяє осмислити механізми історично зумовленої інтеграції [35, с. 7]. Остання позиція представлена в сучасному кавказознавстві школою В. Б. Виноградова, яка відстоює концепцію «російськості» як парадигму північнокавказької історико-культурної єдності в складі Росії. Концепція «російськості», на думку її авторів, передбачає осмислення механізму входження Кавказу в етнокультурний простір Росії як

глобальну зумовленість, як взаємне тяжіння в усіх сферах історичного буття [9, с. 6]. Дослідницькими зусиллями В. Б. Виноградова, С. Л. Дударєва, М. М. Великої, Ю. Ю. Кличнікова, Б. В. Виноградова та ін. концепція була творчо застосована до вивчення російсько-чеченських відносин, до західнокавказького матеріалу, минулого північнокавказького козацтва, входження Кавказу до складу Росії в цілому, конкретних персоналій, історико-культурних, літературних, наукових реалій регіону та інших питань у дослідженнях Кавказької війни [6–8; 21; 32; 39].

На сьогоднішній день зустрічаються найрізноманітніші оцінки концепції «російськості», зокрема радикальні, що вмотивовані почуттям неприязні, погано прихованої заздрості та войовничому екстремізму [1]. Не з усіма підходами розробників цієї концепції стосовно історії Кавказької війни можна однозначно погодитися – це занадто багатогранна, неоднозначна та неосяжна проблема з різнорідними явищами, які досить складно вбудувати в чітку концептуальну схему. Однак видається цілком справедливим визначення, дане ногайським ученим Р. Х. Керейтовим та адигейською дослідницею С. Д. Шаовою, науково-педагогічному потенціалу колективу «Школи дружби народів» (Грозненсько-армавірська школа) [45]. І дійсно, сама постановка гострих проблем сучасного кавказознавства, ціла палітра запропонованих варіантів рішення, свіжих ідей та оцінок, виховання і пошук талановитих, інтернаціональних кадрів кавказознавців – безсумнівна заслуга Грозненсько-армавірської школи, натхненної парадигмою «російськості». Тому її позитивний потенціал також необхідно задіяти в сучасних дослідженнях.

Вельми перспективним щодо історії військового протистояння на Кавказі виступає напрямок, що мав назву імперіології. Імперіологічні дослідження дають наочні приклади інтеграційного впливу імперського ядра на національну периферію. Вивчення арсеналу стратегічних засобів Російської імперії по залученню до її орбіти різних національних та станових елементів на конкретних фамільних і сімейних хроніках дозволяє краще зрозуміти феноменологію російської та кавказької еліти, складний світ ідентичностей в просторі Північного Кавказу [28; 29; 30]. У сучасній західній історіографії Російська імперія також нерідко оцінюється як фактор миру, процвітання і глобального обміну ідеями; імперіям взагалі виявляється властиве почуття відповідальності за проживаючі на імперській території народи в набагато більшому ступені, ніж демократичним колоніальним державам Європи [14, с. 124].

У пострадянській історіографії у цілому продовжують переважати підходи пізньої радянської школи: Кавказька війна постає як різновид національно-визвольного руху, дореволюційне суспільство зображається перехідним від феодалізму до капіталізму, а російське завоювання та реформи – як головний поштовх до такого переходу [38, с. 324]. Ця характеристика нинішнього стану вивчення Кавказької війни та кавказознавства у цілому не здається повністю справедливою. Значну стурбованість викликає головна «родима пляма» ще радянської історіографії: претензії декотрих авторів на «єдино правильну» точку зору та неминучо супроводжуюча такі претензії некоректна критика незгідних з нею. Це і є «домінуючий підхід» радянської школи в гіршому розумінні цього поняття. Маємо надію, що він стане фактом минулого.

Різноманіття концептуальних підходів і гостра дискусійність проблематики Кавказької війни пояснюється тим, що вона являла собою складний, багатовимірний історичний феномен. Його цілісна інтерпретація в будь-якій окремій площині – історії міжнародних відносин, геополітики, соціальної історії народів Північного Кавказу, політичної історії Росії тощо – неможлива. Значення Кавказької війни для російського соціуму, для сьогодення та майбутнього Росії разом з народами Північного Кавказу можна визначити, тільки розглядаючи її на тлі всього тривалого історичного циклу російсько-кавказьких відносин від їхніх витоків до сьогоднішнього дня. У цьому випадку з'ясувалось, що різні підходи до осмислення Кавказької війни не стільки спростовують, скільки доповнюють один одного.

Осмислення особливостей сучасного стану історичної науки дозволяє говорити, що в умовах національно-культурної трансформації російського суспільства чітко позначилися прояви етнонаціональної свідомості в історичних дослідженнях, які призвели до відчутного посилення етноцентризму як дослідницького підходу.

З одного боку, в офіційній ідеології та історіографії національна російська й імперська думка чітко об'єднуються в єдине ціле, яке при проведенні державницької лінії прагне до відтворення позитивного образу самодержавства. Опора на великоруську державну ідею призводить до того, що російська історія розкривається як переважно історія російської національної держави. З іншого боку, протягом останніх десятиліть характерною рисою регіональної, наприклад північнокавказької, історіографії при висвітленні гострих тем (завоювання, підпорядкування, включення народів до складу Російської імперії, народно-визвольні рухи, особливості проведення національної політики в новітній час) виступає дослідницький підхід, який доволі толерантно інтерпретує ключові моменти своєї етнічної національної історії. У даному випадку північнокавказькі історики, як й історики наукових центрів Росії, будучи, по суті, носіями етнокультурних соціокодів, формують та реалізують ідею «своєї історії».

Об'єктивна картина поточної історіографічної ситуації дозволяє в певних випадках ставити питання про протистояння позицій регіональних національних істориків та істориків російського центру. Історіографія Кавказької війни виступає наочним прикладом гострої культурно-політичної боротьби, яка містить непримиренні точки зору. Останні небезпечні тим, що призводять до появи позиції «своє / чуже».

Указані нами поточні вади сучасної історіографії Кавказької війни, такі як: розгляд за принципом «європейського» військового конфлікту, недостатня увага компаративізму, залишки впливу підходів пізньої радянської школи, – все ж нівелюються здобутками нових концепцій, таких як концепція «контактних зон» чи «фронтиру». Адже окреслені концепції продовжують активно розвиватись та знаходити підтримку не тільки у російській історіографії вказаної проблеми, але і за кордоном.

Здобутки сучасної російської історіографії не закрили проблему Кавказької війни, а змогли виключно окреслити шлях до цієї мети. Такі обставини не дарма зумовили конкретну потребу в детальному описі результатів досліджень сучасних історіографів. Зрештою, це повинно посприяти спрощенню завдання прийдешнім поколінням професійних істориків щодо аналізу стану вивчення проблеми Кавказької війни на початку ХХІ ст.

1. Баудинов И. Кавказоведческая школа академика В. Б. Виноградова, история народов Северного Кавказа [Электронный ресурс] / И. Баудинов. – Режим доступа до статті: <http://ran55.livejournal.com/2781.html>.

2. Блиев М. М. Кавказская война: социальные истоки, сущность / М. М. Блиев // История СССР. – 1983. – № 2. – С. 54–76.

3. Блиев М. М. Россия и горцы Большого Кавказа на пути к цивилизации / М. М. Блиев. – М., 2004. – 878 с.

4. Бобровников В. О. Мусульмане Северного Кавказа. Обычай. Право. Насилие / В. О. Бобровников. – М., 2002. – 368 с.

5. Бондарь Н. И. «Недосмотренный сон, недожитая жизнь» (К этнографии войны) / Н. И. Бондарь // Российское общество и войны XX века: материалы Всероссийской науч.-практ. конф., посвященной 100-летию начала Русско-японской и 90-летию Первой мировой войны. – Краснодар, 2004. – С. 147–154.

6. Виноградов Б. В. и др. Российская власть и горский традиционный уклад: очерки взаимодействия в конце XVIII – начала ХХІ века / Б. В. Виноградов, В. Б. Виноградов, Ю. Ю. Клычников. – Славянск-на-Кубани, 2012. – 224 с.

7. Виноградов Б. В. Интегративные проекты и дезинтегрирующие факторы в российско-северокавказских взаимоотношениях конца XVIII – начала XIX в. / Б. В. Виноградов. – Славянск-на-Кубани, 2009. – 138 с.

8. Виноградов В. Б. Россия и Северный Кавказ: история в зеркале художественной литературы / В. Б. Виноградов. – Армавир, 2003. – 120 с.

9. Виноградов В. Б. Российский Северный Кавказ: факты, события, люди. Книга регионоведческих статей, очерков и зарисовок / [под ред. С. Л. Дударева]. – М.: Армавир, 2006. – 160 с.

10. Волобуев О. и др. Россия и мир / О. Волобуев. – М., 2006. – 400 с.
11. Гагагова Л. С. Контактные зоны в истории Восточной Европы / Л. С. Гагагова. – М., 1998. – 126 с.
12. Гордин Я. А. Кавказ. Земля и кров. Россия в Кавказской войне XIX века / Я. А. Гордин. – СПб., 2000. – 465 с.
13. Данилов А. А., Косулина Л. Г. История государства и народов России. XIX век / А. А. Данилов, Л. Г. Косулина. – М., 2002. – 256 с.
14. Дегоев В. В. Введение в политическую историю Северного Кавказа (XVI век – 1917 год): учебное пособие / В. В. Дегоев. – М., 2009. – 128 с.
15. Дегоев В. В. Проблема Кавказской войны XIX в.: историографические итоги / В. В. Дегоев // Сборник русского исторического общества – № 2 (150). – М., 2000. – С. 225–250.
16. Дегоев В. В. Социально-политические вызовы XXI века и пути развития российского кавказоведения / В. В. Дегоев // Кавказ в российской политике: история и современность. Материалы международной науч. конф. МГИМО (У) МИД России 16–17 мая 2006 г. – М., 2007. – С. 17–34.
17. Дубровин Н. Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. 1–6. / Н. Ф. Дубровин. – СПб., 1871–1888.
18. Зиссерман А. Л. Фельдмаршал князь Александр Иванович Барятинский 1815–1879. Т. 1–3. / А. Л. Зиссерман. – М., 1888–1891.
19. Зубов П. Подвиги русских воинов в странах кавказских с 1800 по 1834 год. Т. 1 / П. Зубов. – СПб., 1835. – 222 с.
20. Зырянов П. Н. История России. XIX век / П. Н. Зырянов. – М., 2002. – 254 с.
21. Клычников Ю. Ю. Российская политика на Северном Кавказе (1827–1840 гг.) / Ю. Ю. Клычников. – Пятигорск, 2002. – 494 с.
22. Ковалевский П. И. Завоевание Кавказа Россией. Исторические очерки / П. И. Ковалевский. – СПб., 1911. – 223 с.
23. Лапин В. В. Армия России в Кавказской войне XVIII–XIX вв. / В. В. Лапин. – СПб., 2008. – 400 с.
24. Лапин В. В. Хронологические рамки Кавказской войны в контексте ее историографии / В. В. Лапин // Вестник Санкт-Петербургского университета : Сер. 2 : История. – 2007. – Вып. 3. – С. 78–89.
25. Ляшенко Л. М. История России. XIX век / Л. М. Ляшенко. – М., 2006. – 240 с.
26. Марзей А. С. Черкесское наездничество – «ЗекІуэ» (Из истории военного быта черкесов в XVIII – первой половине XIX в.) / А. С. Марзей. – М., 2000. – 305 с.
27. Матвеев О. В. «Казачи высказали замечательное добродушие и человеколюбие». К вопросу о последствиях Кавказской войны / О. В. Матвеев // Кавказство России: прошлое и настоящее: сб. науч. ст. Вып. 3. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 44–56.
28. Матвеев О. В. Великий князь Михаил Николаевич на завершающем этапе Кавказской войны / О. В. Матвеев // Былые годы. Черноморский исторический журнал. – 2009. – № 3 (13). – С. 21–29.
29. Матвеев О. В. Поляки в укреплениях Черноморской береговой линии в 30–50-е годы XIX века: история повседневности / О. В. Матвеев // Кубанский сб. Т. III (24) / под ред. А. М. Авраменко, Г. В. Кокунько. – Краснодар, 2008. – С. 37–62.
30. Матвеев О. В. Семейная история через призму империологии / О. В. Матвеев // Российско-польский исторический альманах. Вып. V. – Ставрополь, 2011. – С. 19–31.
31. Олейников Д. И. Противоречия культурного билингвизма: особенности психологии русского офицера-горца в период Большой Кавказской войны / Д. И. Олейников // Военно-историческая антропология. Ежегодник. Предмет, задачи, перспективы развития / под ред. Е. С. Сеньянской. – М., 2002. – С. 229–236.
32. Очерки истории Российского Северного Кавказа второй половины XVI – середины XIX века / под ред. В. Б. Виноградова. – Славянск-на-Кубани, 2010. – 203 с.
33. Пашков Б. Г. История России XVIII – XIX века / Б. Г. Пашков. – М., 2002. – 304 с.

34. Потто В. А. Исторический очерк Кавказских войск от их начала до присоединения Грузии / В. А. Потто. – Тифлис, 1899. – 392 с.
35. Приймак Ю. В. Северо-Восточное Причерноморье во внутри- и внешнеполитических процессах формирования южных границ России (конец XVII – первая треть XIX в.) / Ю. В. Приймак. – Армавир, 2011. – 358 с.
36. Пылков О. С. Российская армия в трансформационных процессах на Северном Кавказе (конец XVIII – первая половина XIX в.) / О. С. Пылков. – Армавир, 2011. – 248 с.
37. Салчинкина А. Р. Кавказская война 1817–1864 гг. и психология комбатанства / А. Р. Салчинкина. – Автореф. Дисс...канд.ист.наук. – Краснодар, 2005. – 212 с.
38. Северный Кавказ в составе Российской империи. – М., 2006. – 460 с.
39. Северный Кавказ с древних времен до начала XX столетия (историко-этнографические очерки) / под ред. и с предисловием В. Б. Виноградова. – Пятигорск, 2010. – 318 с.
40. Тишков В. А. Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны) / В. А. Тишков. – М., 2001. – 552 с.
41. Ткаченко Д. С., Колосовская Т. А. «Мы на Кавказе воевали не для того, чтобы разбить неприятеля и уйти...». Социокультурная деятельность Кавказской армии (по воспоминаниям и исследованиям современников) / Д. С. Ткаченко, Т. А. Колосовская. – Ставрополь, 2011. – 304 с.
42. Фадеев Р. А. Собрание сочинений. Т. 1. / Р. А. Фадеев. – СПб., 1889. – 636 с.
43. Хлынина Т. П., Кринко Е. Ф., Урушадзе А. Т. Российский Северный Кавказ: исторический опыт управления и формирования границ региона / Т. П. Хлынина, Е. Ф. Кринко, А. Т. Урушадзе. – Ростов-на-Дону, 2012. – 272 с.
44. Черноус В. В. Культурно-цивилизационное взаимодействие на Северном Кавказе: история и некоторые тенденции / В. В. Черноус // История: научные поиски и проблемы. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 25–28.
45. Шаова С. Д., Баисова М. В. Школа дружбы народов / С. Д. Шаова, М. В. Баисова // Кавказоведческая школа В. Б. Виноградова: становление, современность, перспективы (материалы к заседанию «круглого стола» в честь 10-летия педагогической деятельности в Армавирском госпединституте). – Армавир, 2012. – С. 86–87.

В статье осуществлен обзор российского историографического наследия современного периода с разных аспектов Кавказской войны (1817–1864). Проанализированы наработки российских историков, что позволило выявить, как различные концепции и подходы влияли на изучение этой проблемы.

Ключевые слова: Кавказская война, историография, национальные школы, методология, империология, этнография войны, Кавказский «фронт», концепция «контактных зон».

The article presents an overview of the Russian historiography heritage of the modern period, with various aspects of the Caucasian war (1817-1864). Analyzed the achievements of the Russian historians, that helped to identify how different concepts and approaches have influenced the study of this problem.

Keywords: Caucasian war, historiography, national school, methodology, imperiology, Ethnography of war, the Caucasian frontier, the concept of «contact zones».

Наталія Лашук

МАСОНСТВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В АНГЛОМОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена висвітленню проблеми масонства Російської імперії в англомовних історіографічних студіях кінця ХІХ – початку ХХІ ст., втілено спробу виділити основні етапи вивчення російського масонства англомовним конклавом зарубіжних дослідників. Зроблено висновки про характер і рівень дослідження проблеми масонства Російської імперії англомовними науковцями кінця ХІХ – початку ХХІ століття.

Ключові слова: англомовна історіографія, масонство, Російська імперія.

На сьогоднішній день в умовах глобалізації та швидкої інформатизації світового суспільства українська історіографія переживає суттєві методологічні зрушення, які супроводжуються активним розвитком вітчизняних шкіл історіописання, впровадженням досвіду зарубіжних методологічних інновацій. У такому ракурсі англомовна історіографія російського масонства дає змогу проілюструвати концептуальні та методологічні трансформації упродовж певного періоду на прикладі конкретної історичної проблеми зарубіжними дослідниками, виявивши як здобутки, так і прогалини та «білі плями» в дослідженні питання російського масонства корифеями американського та європейського наукового простору.

Мета статті полягає у тому, щоб систематизувати в повному обсязі англомовну історіографію кінця ХІХ – початку ХХІ століття щодо проблеми масонства Російської імперії, схарактеризувати основні етапи вивчення зарубіжними дослідниками питання російських масонських лож, проаналізувати ступінь дослідження історії масонства в англомовній історіографії, яка охоплює широкий тематичний спектр досліджень, включаючи національну різнобарвність, політичний та методологічний аспекти.

Радянська історіографія проблеми масонства Російської імперії, яка розвивалася під впливом марксистсько-ленінської парадигми, не надавала особливого значення західноєвропейським та американським історіографічним студіям. Англомовна історіографія зазначеної проблеми лапідарно розглядалася провідними російськими масонознавцями на початку 1990-х рр. в контексті вивчення проблеми «вільних каменярів» на теренах імперії (наприклад, в історичних студіях В. Брачова, С. Карпачова, С. Аржанухіна та ін.). Пострадянська російська історіографія, незважаючи на інтерес до масонського питання, досі не представила комплексних історіографічних оглядів зарубіжного історіописання з цієї теми.

Джерельну базу дослідження складають власне наукові праці англомовної історіографії кінця ХІХ – початку ХХІ ст., на підставі яких можливо простежити динаміку концептуальних та методологічних особливостей вивчення масонського питання Російської імперії. Критерієм відбору джерел стали принципи автентичності, тематичності, повноти та актуальності інформації. За жанровою ознакою джерельну базу складають: публіцистичні розвідки, монографічні дослідження, статті, рецензії, огляди. Таким чином, представлена джерельна база є достатньо репрезентативною для реалізації поставленої мети й завдань даного дослідження.

Що стосується початку ХХ століття, можна говорити про конкурування з боку

© Лашук Наталія Василівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

європейських та американських наукових центрів. Порівнюючи цей тандем, слід зазначити, що розпочала гонитву наукових здобутків з приводу дослідження братства «вільних каменярів», включаючи й Російську імперію, Великобританія в останній третині XIX століття в особі ірландського публіциста Г. Діллона, який став відомим в історіографічному колі завдяки пропагуванню теми масонської війни проти християнської цивілізації.

Папа Римський Лев XIII навіть профінансував переклад італійською найвідомішої книги Г. Діллона «Війна Антихриста з Церквою і християнською цивілізацією» [7]. Проблематика робіт автора зводилася до теологічних, християнських та антимасонських тем. Щодо власне російського масонства, дослідник прослідкував генезу розвитку ордена «вільних каменярів», який, на його думку, перетворився у всіх країнах Європи, включаючи Російську імперію, після Наполеонівських війн в орден ілюмінатів (у тлумаченні об'єднання окультного філософського або містичного характеру, яке було в опозиції до політичної й релігійної влади). Цікаві відомості він подає про імператора Олександра I, якого вчив масон Ла Гарп і який грав важливу роль в так званому «Святому Альянсі», а також був керівником інших ілюмінатів [6, с. 77]. Такі твердження досить суперечливі й не знайшли підтримки в подальших історичних практиках. Праця автора конспірологічна за своєю суттю, направлена на захист християнських догм, однак саме з такої, слабкої за своїм історіографічним сенсом, але сильної ідеологічно, роботи почалося обговорення масонського питання в англомовному науковому просторі.

Академічний поштовх вивчення масонства, в тому числі й російського, починається з досліджень британського адепта й історика масонства Р. Гулда, який презентував короткий огляд братства на теренах Російської імперії в контексті європейського вільномулярства [11, с. 473], виклавши історичні витоки зародження братства «вільних каменярів» на теренах імперії. Автор зазначив, що появу масонства в Росії слід відносити до 1731 р., коли капітан Дж. Філіпс був призначений Провінційним Великим Майстром імперії. Через десять років його змінює шотландець за походженням, генерал російської армії Джеймс Кейт. Однак Р. Гулд оминув увагою поширення Єлагінської масонської системи, більшою мірою характеризуючи обрядову сторону російського масонства за іноземними ритуалами. Такий стан речей можна пояснити недоступністю для дослідника імперських архівів та російської періодичної преси, а також наукових видань, які, судячи з усього, автор не використовував. Р. Гулд відкрито зазначає, що посилається лише на документи Великої Ложі Англії [11, с. 475]. Робота містить описовий характер, однак, попри обмеженість джерел та порівняльний метод викладу матеріалу, вперше була зроблена спроба реконструювати історію масонства, включаючи й російський сегмент, у англомовному науковому середовищі з позицій академічної історичної направленості, не зводячи проблему до конспірологічних практик.

На початку XX ст. розпочинається розвиток американської історичної думки щодо проблеми масонства на теренах Російської імперії. Американський дослідник Б. МакКендлесс у руслі всесвітньої історії масонства згадує Росію як 8-му провінцію масонського світу. Робота суттєво схожа з «Короткою історією масонства» Р. Гулда (в якій останній виступив в якості одного з редакторів). Автор констатує, що масонство привіз капітан Дж. Філіпс, призначений Провінційним Великим Майстром в Росії та Німеччині. Однак подібні масонські ложі не можна назвати власне російськими, оскільки в їхньому складі переважали іноземні адепти «королівського мистецтва» [14, с. 20].

Концептуальний прорив методологічного викладу матеріалу з приводу фантому «королівського мистецтва» в межах Російської імперії відбувається 1908 р. з виходом ґрунтовної праці швейцарського дослідника Е. Фрідріха «Масонство в Росії й Польщі» [10]. Вперше на просторах англомовного світу російське масонство стає самостійним об'єктом дослідження. Автор акцентує увагу власне на російському і польському «королівському мистецтві», обґрунтовуючи це тим, що ці два масонські центри за своїми характеристиками дуже схожі й виступили позаурядовими опозиційними

групами, «політичними течіями» [10, с. 5]. Слід зазначити, що такий порівняльний підхід і досі повільно розвивається в сучасній російській історіографії братства «вільних каменярів», дещо трохи активніше він використовується в українській (наприклад, у монографії О. Крижановської), адже саме польські «вільні каменярі» значно впливали на українських adeptів масонства. Однак, до сьогодні відсутні порівняльні та узагальнюючі праці щодо цієї проблеми. Е. Фрідріцу вдалося розширити спектр досліджень щодо проблеми братства російських «вільних каменярів» в англomовній історіографії, і його праця, яка мала чітку структуру, проблематику, якісне методологічне підґрунтя того часу, сміливо можна назвати класичною для масонознавців.

У руслі російського старообрядництва розглядає масонське питання на теренах імперії англійський публіцист Ф. Конібер [3]. На відміну від своїх попередників дослідник використовує праці російських авторів, а також періодичну пресу, що значно примножує історіографічну цінність його праці. Однак мінусом дослідження стало те, що автор, використовуючи такий ґрунтовний пласт джерел, лише побіжно торкнувся питання російського масонства, характеризуючи його як секту, яка виступала опозицією до ортодоксального християнського вчення православної церкви [3, с. 341]. Дослідник доходить висновку, що саме в сектах Російської імперії, включаючи і «королівське мистецтво», слід шукати витoki і причини революції [3, с. 12]. Попри те, що автор не зміг достатньо чітко і обґрунтовано довести свою гіпотезу, його наукова праця має суттєвий історіографічний сенс як альтернативне бачення історії конкретного періоду.

1936 р. в пам'ять Р. Гулда виходить узагальнююча праця з історії масонства, що містила цілий розділ, присвячений «вільним каменярам» у Російській імперії. Робота публіцистична за своєю суттю, однак її характерною рисою стала наявність не лише російських джерел, а й критичне осмислення й використання здобутків попередників (наприклад, матеріалів з праці Е. Фрідріца) [20, с. 175].

Після революційних подій 1917 р. в Російській імперії та встановлення радянської влади значна частина прогресивної інтелігенції виїхала за кордон, у провідних центрах еміграції публікуються матеріали, що торкаються історії ордену «вільних каменярів» та їхньої діяльності на території імперської Росії. Джерела з історії російської революції (а в контексті цього і політичного масонства) опинилися в архівах провідних закордонних університетів, публікуються спогади, дослідження відомих масонів та масонознавців російського походження, таких як Б. Ніколаєвський, Н. Берберова, М. Осоргін, П. Мілюков та ін.

Майже півстоліття нагромаджувалися матеріали щодо політичного масонства в англomовному науковому просторі, саме тому середина ХХ ст. ознаменувалася переходом до другого етапу вивчення російського масонства, серйозним методологічним проривом в історичних дослідженнях, що стало рушійним фактором щодо переосмислення та дослідження раніше не поставлених або ж не достатньо опрацьованих тем. Учені зосередилися переважно на проблемах імперіалізму, важливу роль зіграли й історіографічні процеси, що зробили популярною соціальну історію. Цей період у наукових дослідженнях «вільних каменярів» виявився досить цікавим і суперечливим. Після майже сорокалітнього мовчання 60-ті рр. ХХ ст. ознаменувалися відродженням інтересу до історії російських масонських лож, перш за все у англomовній публіцистиці, а також розширенням кола питань з цієї проблеми, де превалує тематика політичної історії, революційних подій 1900-х рр. відносин між провідними гравцями на політичній арені ХХ ст. Етап охоплює період «холодної війни» й триває до початку 1990-х рр.

Масонознавець Б. Елкін відкрив новий етап вивчення російського масонства, опублікувавши оригінальні масонські документи початку століття [8], до того ж з'являються нові, суттєві публікації з цієї тематики Н. Сміта [17, 19] та Л. Хаймсона [12].

Як зазначає сучасний масонознавець В. Брачов, 1966 р. російський емігрант Б. Елкін опублікував у Лондоні факсиміле 11 документів зі списками членів перших масонських лож у Росії періоду 1906–1908 рр. – «Відродження» (Москва) і «Полярної

зірки» (Санкт-Петербург) [8]. Зберігалися вони в архіві Верховної ради «Великого Сходу Франції», де їх і знайшов публікатор. Поступили туди вони від російських «братів», судячи з усього, 1908 р. у зв'язку з необхідністю офіційного затвердження «Великим Сходом Франції» щойно утворених ними в Росії масонських лож. Публікація Б. Елкіна дозволила встановити імена 42 російських масонів першого, так би мовити, призиву юрисдикції «Великого Сходу Франції». Ніяких сумнівів виявлені Б. Елкіним документи у дослідників не викликають [1].

Як не дивно, саме дослідження англомовних науковців та публіцистів стали рушійним фактором для відновлення наукового інтересу до російського масонства радянською історичною спільнотою.

Ще більше наукові прагнення з боку зарубіжних масонознавців щодо феномену російського масонства позначилися в 1980-і – 1990-і роки, коли зусиллями низки дослідників (Н. Сміт, Б. Нортон) [15–19] вдалося піддати своєрідній інвентаризації джерельну базу з теми. Щоправда, на перших порах радянські історики спробували було піддати сумніву сам факт існування російських політичних адептів на початку ХХ ст., на сторінках провідних видань СРСР навіть видавалися рецензії та спростування на книги іноземних авторів. Проте вже згодом ця тема (в викривальному стосовно масонів контексті, звичайно) отримала несподівану популярність і в радянській історичній думці.

Щодо тематичної складової англомовної історіографії того часу, то широко обговорювалися проблеми, пов'язані з роллю масонів у революційних подіях початку ХХ ст. [15–19]. Н. Сміт запропонував концепцію, яка визнавала існування «масонського сюжету» в політичних подіях того часу. Взагалі, така постановка проблеми в англомовній історіографії окреслила нові завдання у вивченні російського масонства, виявлення та аналіз трансформації братства під дією історичних подій.

Детальну характеристику історії масонства, в тому числі й в політичному аспекті, Н. Сміт і Б. Нортон здійснили вже разом [18]. Треба зазначити, що автори не відходять від концепції політичного масонства, а лише більш деталізують попередні революційні події.

Отже, починаючи з середини ХХ ст. російське масонство стає самостійним об'єктом вивчення представниками західної історичної науки, які звертають увагу на його політичний та, насамперед, антимонархічний характер.

Новим етапом у вивченні масонства на теренах Російської імперії, спричинивши справжній науковий «бум», став кінець ХХ ст.: зникає політична біполярність світу, дослідники подають доволі нові, «свіжі» погляди на проблему ордену. На цьому етапі науковці певною мірою відмежовуються від вивчення історії розвитку російського масонства, приділяючи більше уваги його ролі в житті суспільства на конкретних етапах історичної дійсності, меті появи цієї організації, її трансформації під дією соціальних і політичних чинників епохи.

У праці турецького за походженням дослідника Х. Ях'ї подано досить цікавий погляд на масонську проблему. Автор вказує, що критика щодо масонського Ордену не завжди виправдана, а подекуди навіть фантастична. Свою книгу дослідник присвятив дослідженню масонства як «школи думки». Найголовнішим єднальним фактором, як зазначає автор, виступила філософія масонства, яка найкраще всього описується такими термінами, як «матеріалізм» і «світський гуманізм». Однак засновані ці філософські парадигми на помилкових припущеннях та некоректних теоріях, які автор намагається схарактеризувати. Також дослідник показав боротьбу проти масонів з боку теїстичних релігій. На думку історика, масони відігравали важливу роль у дистанціюванні Європи від релігії, а на її місці започатковували новий порядок, заснований на філософії матеріалізму і світського гуманізму. Також у цій праці читач, чи не вперше, має змогу познайомитися з масонськими системами в країнах Сходу [21, с. 11–15].

Щодо російського масонства, то він називає його революційним стосовно імперського світосприйняття, в контексті цього, автор вказав на приналежність до Братства О. С. Пушкіна та схарактеризував філантропічну та просвітницьку діяльність

«вільних каменярів» на теренах імперії [21, с. 176–178]. Однак попри узагальнений характер і спробу схарактеризувати філософські погляди масонів, автору не вдалося прослідкувати причини вкорінення філософських систем у життя консервативного православного суспільства.

Історик Р. Фагджинато [9], яка досліджувала життя і творчість М. І. Новікова, підкреслила, що сам просвітник під «ім'ям» справжнього масонства розумів «те, яке веде за допомогою самопізнання й освіти до етичного виправлення найкоротшою стежкою по дорогах християнської моралі» [9, с. 64]. Праця іспанської дослідниці, що спиралася також і на дорадянську історіографію, таки змогла розірвати колишні бар'єри і висвітлювала нову сторону масонського питання. Незважаючи на те, що історик залишила поза увагою вплив масонства на життя суспільства, окрім культурницького, її робота змогла показати історію «королівського мистецтва» з нового кута зору і в цьому її неабиякий сенс.

Журналіст Л. Юрі узагальнив чимало робіт російських істориків, виділив і схарактеризував кілька проблем (масонство і церква, масонський містицизм та ін.), дав детальну характеристику не тільки масонським системам, а й усім містичним орденам (розенкрейцерство, мартинізм та ін.), які мали місце в історії Росії і впливали на братство «вільних каменярів». До того ж автор не обминув й масонські ритуали та символіку [13].

Історик Дж. Деніел пояснює складну масонську символіку, характеризує братство «вільних каменярів» як певну сектантську організацію. Першим з усіх англомовних авторів згадує сучасницю масонських містичних зібрань О. П. Блаватську, чиї архіви зберігаються в фондах Єльського університету, та її містично-релігійні твори. Автор намагався прослідкувати, які саме події з масонського світу призвели до революційних подій 1917 р. та впливу масонства на них. Тенденційними є висловлювання щодо масонського підґрунтя комунізму. Дж. Деніел вказує, що К. Маркс був посвячений в 32-й масонський ступінь [4, с. 434], що скоріше є історіографічною профанацією заради суспільної популяризації роботи. Автор побіжно розглядає попередню історію масонства на теренах імперії [4, с. 437–442], вказує також про масонське підґрунтя повстання декабристів. До числа масонів дослідник відносить: О. Пушкіна, Л. Толстого, імператора Олександра II, О. Керенського та навіть Г. Распутіна [4, с. 443–445]. Дж. Деніел ніби підсумовує, що вся попередня історія масонських зібрань призвела до негативних революційних подій, приписуючи до масонського ордену В. Леніна та Й. Сталіна [4, с. 449] та додає на підтвердження цього серію карикатурних картин з масонською символікою. Слід зазначити, що російська історіографія не підтримує такі твердження, до того ж, як відомо, адепти масонства виступали з ліберальними думками під час революційних подій і входили переважно до партій есерів та меншовиків. Отже, такі ідеї автора, виступаючи в руслі так званої альтернативної історії, пропонують зовсім новий погляд на проблему, однак більшість з них, не підтверджена документально, так і залишається голою риторикою.

У контексті історії Російської імперії часів Катерини Великої розглядає масонське питання професор Лондонського університету, одна з найавторитетніших у світі спеціалістів з історії Росії XVIII ст., голова британської школи істориків-славістів Ісабель де Мадаріага. Монографія дослідниці є найбільш фундаментальним, заснованим на сотнях різноманітних джерел, дослідженням одного з важливіших періодів російської історії. Вже невдовзі після свого виходу книга отримала статус «класичної» праці й міжнародне визнання.

Заснована на широкому колі, перш за все, російських джерел, праця має неабияке значення як в англомовному світі, так і на теренах сучасної Росії та України. Авторка вказала, що ніде в Європі, як в Російській імперії, масонство не зіграло такої великої ролі в розвитку культурного життя протягом цілих трьох поколінь. Історик зазначила можливі причини такого стану речей: бідність і не оригінальність російської культури XVIII ст., яка по своїй суті була запозиченою; відсутність православних богословських і пієтичних творів, які б володіли достатньою науковою суворістю й емоційною глибиною, написаних доступною мирянину мовою і стилем [5, с. 829].

Авторка досить детально схарактеризувала історію масонських лож на теренах імперії, проаналізувала діяльність барона фон Рейхеля та професора І. Шварца як провідних фундаторів національного російського масонства.

Цікавий підхід до осягнення масонського феномену як форми західноєвропейської соціальної практики запропоновано у роботі американського історика Д. Сміта, яка була досить популярною в англomовному науковому континуумі [22]. Д. Сміт уперше говорить про те, що у XVIII ст. в російській суспільній свідомості сформувався образ ворога у вигляді «вільного каменяря», «фармазона». Образ масона надовго зайняв своє місце в ряді інших «ворогів» Росії – турків, французів і євреїв. Автор говорить про те, що сам масонофобський міф мав більше впливу та значущості в ході російської історії, ніж самі ложі «королівського мистецтва» на теренах імперії [2, с. 80].

Підсумовуючи, слід зазначити, що російське масонство в наукових англomовних виданнях XXI ст. отримало новий розквіт, науковці Заходу втілили якісні методологічні підходи щодо вивчення феномену «королівського мистецтва» на теренах Російської імперії, розвінчували найвідоміші історіографічні міфи як російського, так й іноземного походження з приводу конкретної проблеми.

Таким чином, вивчення спеціальної літератури з обраної теми дозволило систематизувати її кількома групами, взявши за основу проблемно-хронологічний принцип. Дослідження російського масонства в зарубіжній історіографічній парадигмі пройшло три етапи, починаючи з кінця XIX ст. та закінчуючи початком XXI ст. Розпочала естафету англійська історіографічна школа, що заклала фундамент подальших наукових практик. До початку XX ст. масонство не розглядається як окремий об'єкт досліджень. Проте з початком століття спостерігається помітна еволюція поглядів, що пов'язана з низкою причин, наведених раніше в розвідці.

Наступні кілька десятиліть породили затишшя у масонознавчих розробках, мотивуючись складними зовнішньополітичними обставинами, які не давали змоги для розвитку англomовних досліджень, однак саме в цей період в західному середовищі накопичувалися наративні джерела російських емігрантів. З початком 60-х рр. XX ст. відновлюється інтерес до масонської проблеми, спочатку в працях вихідців з Росії, а потім і в дослідженнях власне зарубіжних авторів. Характерною рисою постмодерної історіографії був науковий «бум» у вивченні масонського питання, дуже багато праць присвячено «королівському мистецтву» особливо після повалення могутньої ідеологічної радянської машини. Дослідники взялися за розробку історії російського масонства, спираючись на нову постмодерну методологічну базу. Однак, попри такий сприятливий фундамент, слід зазначити, що масонське питання Російської імперії та його вивчення досі залишається актуальним, з безліччю прогалин та недосліджених аспектів, а його хаотичне вивчення протягом століття створює хитку та неповноцінну історіографічну базу.

1. Брачев В.С., Шубин А.В. Масоны и февральская революция 1917 года / В.С. Брачев. – М.: Эксмо, 2007. – 352 с.

2. Смит Д. Работа над диким камнем: Масонский орден и русское общество в XVIII веке / Дуглас Смит / Пер. с англ. К. Осповата и Д. Хитровой. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 224 с.

3. Conybeare F. C. Russian dissenters / Frederick Cornwallis Conybeare. – London: Humphrey Milford, 1921. – 380 p.

4. Daniel J. Two Faces of Freemasonry / John Daniel. – Longview: DAY Publishing, 2007. – 638 p.

5. De Madariaga I. Catherine the Great: A Short History / Isabel de Madariaga. – London: Yale University Press, 2002. – 256 p.

6. Dillon G. F. Grand orient Freemasonry unmasked. As the Secret Power. Behind Communism / George Francis Dillon. – London: BRITONS PUBLISHING COMPANY, 1885. – 164 p.

7. Dillon G. F. The War of Anti-Christ with the Church and Christian Civilization / George Francis Dillon. – Dublin: M.H. Gill & Son, 1885. – 173 p.

8. Elkin B. Attempts to Review Freemasonry in Russia / Boris Elkin // The Slavonic and East European Review. – July. – 1966. – Vol. XUV, No 103. – P. 454–472.
9. Faggionato R. A Rosicrucian utopia in eighteenth-century Russia. The Masonic Circle of N. I. Novikov / Raffaella Faggionato. – Dordrecht: Published by Springer, 2005. – 276 p.
10. Friedrichs E. Freemasonry in Russia and Poland / Ernest Friedrichs. – Berne: Published by the International Office for Masonic Intercourse, 1908. – 77 p.
11. Gould R. F. A concise history of Freemasonry / Robert Freke Gould. – New York: Macoy Publishing and Masonic Supply Co., 1904. – 559 p.
12. Haimson L. The problem of social stability in urban Russia (1905–1917) / Leopold Haimson // Slavic Review. – 1965. – Vol. XXIV, No. 1. – P. 13–17.
13. Juri L. Architects of deception / Lina Juri. – Stockholm: Referent Publishing, 2004. – 589 p.
14. McCandless B. A library of Freemasonry / Byron McCandless. – London: The John C. Yorston publishing company, 1906. – 446 p.
15. Norton B. Russians political masonry and the February Revolution in 1917 / Barbara Norton // International Review of Social History. – 1988. – Vol. 28, P. 240–258.
16. Norton B. Russians Political Masonry, 1917, and historians / Barbara Norton // Russian History. – Spring 1984. – Vol. II, No 1. – P. 83–100.
17. Smith N. Political Freemasonry in Russia. 1906–1918 / Nathan Smith // The Russian Review. – 1985. – Vol. 44. – P. 157–171.
18. Smith N. The constitution of Russian political Freemasonry (1912) / Nathan Smith, Barbara Norton // Handbuch zur Geschichte des Ostens Europas. – 1986. – Vol. 34, No. 4. – P. 498–517.
19. Smith N. The role of Russian Freemasonry in the February Revolution / Nathan Smith // Slavic Review. – 1968. – Vol. XXVIII, No 4. – P. 604–608.
20. Wright D. Gould's history of Freemasonry / Dudley Wright. – New York: Charles Scribner's sons. – 1936. – 361 p.
21. Yahya H. Global Freemasonry / Harun Yahya. – Norwich: Bookwork, 2003. – 193 p.
22. Zitser E. Review of Smith, Douglas, *Working the Rough Stone: Freemasonry and Society in Eighteenth Century Russia* / Ernest A. Zitser. – H-Russia, H-Net Reviews. January, 2000. – Режим доступа: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=3718>

МАСОНСТВО РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

Статья посвящена освещению проблемы масонства Российской империи в англоязычных историографических исследованиях конца XIX – начала XXI вв. Воплощено попытку выделить основные этапы изучения русского масонства англоязычным конклавом зарубежных исследователей. Сделаны выводы о характере и уровне исследования проблемы масонства Российской империи англоязычными учеными конца XIX – начала XXI века.

Ключевые слова: англоязычная историография, масонство, Российская империя.

FREEMASONRY PROBLEM OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE ENGLISH-LANGUAGE HISTORIOGRAPHY FROM THE LATE 19TH – EARLY 21ST CENTURIES

The article is devoted to the study of Freemasonry problem of the Russian Empire in the English-language historiography from the late 19th – early 21st centuries. The author makes an attempt to review the main stages in the study of Russian Freemasonry by the English-speaking conclave of foreign researchers. Conclusions are drawn about the nature and level of research of Freemasonry problem of the Russian Empire by English-speaking scientists of the late XIX - early XXI century.

Key words: English-speaking historiography, Freemasonry, Russian Empire.

Юрій Нікітін

СТАН ПОЗАШКІЛЬНОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. (на прикладі земських недільних шкіл Сумського повіту Харківської губернії)

У статті розглядається проблема стану позашкільної жіночої освіти на теренах Сумського повіту Харківської губернії у другій половині XIX ст. Висвітлюються заходи органів місцевого самоврядування та громадськості щодо розбудови позашкільної жіночої освіти.

Ключові слова: Харківська губернія, Сумський повіт, земства, позашкільна освіта, недільні школи.

Сучасна українська держава серед першочергових реформ анонсувала реформу початкової та середньої освіти. Для реалізації поставлених завдань планується залучати не лише центральні органи влади та Міністерство освіти і науки, але й органи місцевого самоврядування та громадськість. Успіх реформи може забезпечити і вивчення історичного досвіду нашого народу по розбудові освітньої сфери під час «Великих реформ» другої половини XIX ст. Саме тому, на нашу думку, доцільно проаналізувати стан позашкільної освіти у другій половині XIX ст. на теренах Харківської губернії, яка мала свої особливості соціально-економічного та культурного розвитку.

Проблема реформування і розвитку освітньої сфери на всеукраїнському та регіональному рівнях завжди була в полі зору науковців. У їхніх публікаціях XIX – початку ХХІ ст. робиться спроба аналізу різних аспектів зазначеної проблеми [1, 2, 4, 19, 20, 22]. Проте знайомство з відповідною історіографічною літературою засвідчує недостатній рівень вивчення проблеми на регіональному рівні. Це і зумовило вибір теми даної статті.

Поширення ринкових відносин у Російській імперії в другій половині XIX ст. сприяло розвитку промисловості, що загострило проблему підвищення загальноосвітнього рівня населення. Існуюча в державі мережа освітніх закладів уже не задовольняла вимоги часу. У другій половині XIX ст. в імперії існувала складна за структурою система навчальних закладів. Основу її складала початкова школа, яка була відірвана від середньої та вищої. Структура початкових навчальних закладів характеризувалася складністю, бо мала близько двадцяти типів шкіл та училищ, кожне з яких вирізнялося своєю внутрішньою структурою, особливостями навчально-виховного процесу, джерелами фінансування тощо [20, с. 22].

Діяльність навчальних закладів у Російській імперії регламентувалася чинним законодавством, яке регулювало їхню організацію, навчальний процес, правила внутрішнього розпорядку, права та обов'язки вчителів. У питанні організації системи народної освіти держава намагалася вирішити ряд проблем. По-перше, задовольнити постійно зростаючі потреби промисловості у кваліфікованих кадрах. По-друге, так організувати навчальний процес, щоб він сприяв вихованню лояльних до влади членів суспільства. Для цього заклади освіти переводилися під контроль училищних рад, інспекторів, директорів народних училищ та церкви, які сліdkували за реалізацією державної освітньої політики. Прийняті урядом законодавчі акти у XIX ст. засвідчували бажання царизму дещо вдосконалити існуючу систему освіти в імперії до вимог часу. Одночасно влада

© Нікітін Юрій Олександрович – доктор історичних наук, доцент, ректор Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

боялася, що навчальні заклади можуть стати центрами поширення опозиційних ідей. Тому освітня політика царизму мала консервативний характер. Це підтверджує циркуляр міністра внутрішніх справ 1863 р., Положення про початкові народні училища 1864, 1874 рр., Емський указ 1876 р., які забороняли використання української мови у навчальному процесі. Ці та інші законодавчі акти яскраво ілюструють завдання, які влада хотіла реалізувати через систему освітніх закладів.

Питома частина населення Російської імперії у другій половині XIX ст. була неписьменною або малописьменною. Російська імперія залишалася найвідсталішою серед великих держав Європи за освітнім рівнем населення. Якщо у Франції, Англії, Німеччині в другій половині XIX ст. уже було введено обов'язкове початкове навчання дітей шкільного віку, то в Російській імперії абсолютна їхня більшість залишалася поза школою [2, с. 20]. Наприклад, навіть наприкінці XIX ст. рівень грамотності серед мешканців міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній становив відповідно 39,8 %, 40,3 % та 38,4 % (тобто в середньому 39,7 %) [21, с. 71 – 72].

Ситуація ж з рівнем освіти у сільській місцевості була ще гіршою. За даними перепису 1897 р. писемні серед селян Полтавської та Харківської губерній становили приблизно 6%, а на Чернігівщині близько 5% [14, с. 17 – 21]. Політика царизму щодо початкової освіти у другій половині XIX ст. сформувалася під впливом двох чинників. По-перше, під тиском з боку громадських рухів. По-друге, бажанням російського самодержавства використати весь можливий арсенал засобів для збереження свого впливу серед шкільної молоді. «Початкова школа включалась в орбіту внутрішньої політики царизму, виконуючи не лише освітні, а й політичні завдання» [15, с. 79].

Оцінюючи стан освіти на українських землях після 1876 р., М. Грушевський писав: «Доходило до всяких сміховин: викреслювали українські слова з оповідань, писаних по-російськи; ... на концертах українські пісні співали словами, перекладеними на російську або французьку мову» [5, с. 508]. Така русифікаторська політика негативно позначилася на розвитку освіти і формувала негативне ставлення до української культури.

Існуючу в Російській імперії систему освіти критикував також і відомий історик Д. Дорошенко. «Всі школи на Україні, від вищих до нижчих, були чисто московськими. Мовою викладання була російська, користуватися рідною мовою не тільки не дозволялося, а навіть заборонялося... У школі дитина потрапляла в далеку від неї духовну атмосферу, в чужий для неї світ... звідси порівняно слабкий розвій дитини в школі, невисокий ступінь знання й часті рецидиви безграмотності» [6, с. 65].

Зазначені та інші недоліки існуючої системи освіти особливо яскраво простежувалися в початкових навчальних закладах. Покладаючи на органи місцевого самоврядування завдання з вирішення господарських проблем початкової освіти, самодержавство зберігало дріб'язкову опіку над освітніми закладами. Важлива роль в охороні начал віри і трону відводилася православній церкві. Позицію останньої яскраво ілюструє точка зору Харківського архієрея, який вважав, що саме знання були причиною поширення атеїзму серед народу [2, с. 21]. Православна церква брала участь у розробці правил діяльності початкових шкіл та їхнього змістовного наповнення. Синодом разом з представниками влади були розроблені і затверджені «Положення про початкові народні училища» (1864 р.) [13, с. 617 – 631; 12, с. 271 – 280], за яким всі початкові навчальні заклади реорганізувалися в початкові народні училища. На кінець XIX ст. на теренах Наддніпрянщини функціонувало більше 17000 зазначених закладів. Церква брала участь у підготовці та прийнятті «Правил про церковнопарафіяльні школи» (1884 р.), «Програми навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл», «Положення про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства православного сповідання» (1896 р.), а також «Положення про церковні школи» (1902 р.) [18, с. 61]. Отже, саме православній церкві влада найбільше довіряла процес навчання і виховання у початковій школі.

У той же час Положення 1864 р. робило крок до впорядкування початкової освіти. Достатньо чисельні парафіяльні школи стали одним з основних типів шкіл. У таких навчальних закладах діти отримували елементарні знання. У першу чергу, їх вчили Закону Божому, читати, писати, першим чотирьом діям арифметики. Після прийняття Положення про народні училища 1874 р. перелік обов'язкових дисциплін не переглядався. Певні зміни у навчально-виховному процесі церковнопарафіяльних шкіл

відбулися після прийняття Правил 1884 р., які передбачали коригування навчальних програм. Головну увагу нові Правила приділяли церковно-релігійному навчанню. Діти вивчали Закон Божий, письмо, початкові арифметичні дії, а також читання (у тому числі і цивільної преси). У двокласних школах додатково вивчалася історія православної церкви і батьківщини [18, с. 61]. Однак усі вище згадані навчальні заклади характеризувалися незадовільною матеріально-технічною базою, нестачею кваліфікованих кадрів, а в результаті – низьким рівнем знань учнів.

Слід зазначити, що саме завдяки спільним зусиллям самоврядних інституцій та громадськості кількість початкових і приходських училищ у другій половині XIX ст. на українських землях відчутно зростає. Повний курс навчання в них тривав три роки (учбовий рік – 7,5 місяця). Протягом навчального року передбачалися канікули: зимові – від 20 грудня до 7 січня, літні – з 10 червня по 1 вересня.

Загальне зростання кількості початкових навчальних закладів робило освіту більш доступною для населення. У той же час у сільській місцевості мережа початкових училищ не могла охопити усіх бажаючих (дітей і дорослих). Одним із шляхів вирішення такої ситуації було створення та організація діяльності системи шкіл грамотності, недільних шкіл, вечірніх класів, народних читань.

Недільні школи за своєю кількістю поступалися приходським початковим училищам (перша була відкрита у Києві в 1859 р.). Заняття у школі велися українською мовою (із згоди куратора Київського шкільного округу М. І. Пирогова). Гострою залишалася проблема кваліфікованих педагогічних кадрів. Непоодинокими були випадки, коли вчителі під різними приводами відмовлялися проводити заняття у вихідні. Тому до викладання залучалися священнослужителі, студенти, представники громадськості, які мали середню або вищу освіту. Додатковою проблемою шкіл даного типу було несистематичне відвідування їх учнями, що негативно позначалося на рівні отриманих знань.

Харківське товариство поширення в народі писемності також залучалося до розв'язання нагальних проблем освітан губернії. Під час тимчасової заборони діяльності недільних шкіл у 1862 році Харківське товариство поширення в народі писемності запросило викладачів, які звільнилися (100 – 150 чоловік), до роботи у себе для того, щоб процес поширення освіти серед населення не припинявся. Завдяки зусиллям Харківського товариства була відкрита ціла низка навчальних закладів різного типу та профілю. Члени товариства вже на перших своїх зборах відзначали незадовільний стан освітньої галузі в губернії. Вони сподівалися зробити зразковим кожний навчальний заклад, що й було зафіксовано у Статуті: «...Товариство ... ставить за мету якісну сторону освіти, а не кількісну ...» [17, с. 1].

Центральна влада достатньо підозріло ставилася до створення недільних шкіл. Участь у їхній діяльності ліберально-демократичних діячів (О. Кониського, В. Лободи, О. Строніна та інших) формувала в представників правлячих кіл уяву про них, як про потенційні осередки поширення опозиційних настроїв [3, с. 269]. Саме з цих причин влада у 1862 р. за розпорядженням Олександра II починає недільні школи закривати, а з 1864 р. знову дозволяє функціонувати (під контролем інспекції народних училищ та поліції). У 1891 р. недільні школи також починає контролювати і Синод.

Часто недільні школи розташовувалися на базі приходських училищ. Необхідно відзначити, що контроль за навчально-виховним процесом у недільних школах з боку церкви та місцевих чиновників не був формальним. Підтвердженням цього може бути випадок з недільною школою, яка була організована у Харкові Х. Алчевською. Заснована в 1862 р., вона практично одразу ж була заборонена. Причиною цього стала «пропаганда української культури». Це не зупинило Х. Алчевську, яка продовжила заняття, але вже нелегально. На виконання Валувського циркуляра (1863 р.) навчання стали проводити російською мовою. Однак на заняттях продовжували знайомити учнів з українською культурою та виховувати в дусі поваги та патріотизму до минулого українського народу.

Така діяльність Х. Алчевської не залишилася поза увагою чиновників Харківського навчального округу, які кілька разів закривали школу. Лише визнання її діяльності за кордоном дещо зменшило тиск на згаданий заклад. У 1890 р. Х. Алчевську було обрано віце-президентом Міжнародної просвітницької ліги. Через 6 років після даної події

Харківською думою їй було запропоновано стати попечителем 5-го міського училища, яке почало діяти у приміщенні недільної школи [10, с. 65].

Навчальний рік у недільних школах тривав з вересня по травень. Усі учні поділялися на дві групи в залежності від рівня знань та віку (у першій – займалися не писемні, у другій – ті, що вміли читати і писати). З кожним підрозділом займався окремий викладач. У групах, які формувалися з неосвічених учнів, викладалися Закон Божий (вивчали молитви, історії важливих свят і головних подій з Нового Завіту), читання і письмо. У групах, що складалися з малоосвічених та освічених учнів, головна увага приділялася арифметиці [11, с. 81 – 82].

Харківська губернія була одним із регіонів, що достатньо динамічно розвивався у другій половині XIX ст. В містах та сільській місцевості діяло багато дрібних та середніх підприємств, які потребували кваліфікованих кадрів. На теренах губернії працювали відомі своїми прогресивними поглядами педагоги (Б. Грінченко та інші). Можливо, саме тому земці з 90-х років XIX ст. активно залучилися не лише до відкриття нових навчальних закладів, а значну увагу приділяли жіночій освіті.

Слід зазначити, що тогочасне суспільство достатньо критично ставилося до жіночої освіти. Популярною залишалася точка зору про те, що жінка якщо і повинна була отримувати знання, то прикладного характеру, які знадобляться їй для ведення домашнього господарства. Але у другій половині XIX ст. поступово цей стереотип піддавався критиці з боку ліберально налаштованої частини суспільства.

У 1896 р. на засіданні Сумського повітового земства було прийнято рішення про відкриття 10 жіночих недільних шкіл. Планувалося, що вони функціонуватимуть при Битицькому, Велико-Бобрицькому, Верхне-Сироватському, Ворожбянському, Локнянському, Низівському, Писарівському, Річанському, Тимофіївському, Улянівському початкових училищах. На утримання шкіл було заплановано виділити 600 руб. Через залучення вчителя Локнянського училища до перепису 1897 р. недільна школа при ньому не була відкрита. Замість неї такий заклад відкрили восени 1897 р. на базі Вирівського училища (за пропозицією інспектора народних училищ І. Боголюбова) [9]. У вищезгаданих закладах навчалися учениці віком від 11 до 50 років.

Кожна школа таким чином отримувала фінансування в обсязі 60 руб. на рік. Дана сума розподілялася на заробітну плату (30 руб. – учителям письма, читання, математики, 15 руб. – учителю Закону Божого, 15 руб. – на закупівлю навчальних посібників).

Слід відзначити на існування значної різниці в оплаті праці міських і сільських вчителів. Так, викладач міської школи отримував на 25 – 30 % більше, ніж у сільській місцевості. А жалування викладача гімназії або повітового училища було у 2 – 3 рази більшим, ніж у їхніх сільських колег. Лише надбавки за стаж роботи на одному місці, які запровадили земства в сільських школах, дещо зменшували розрив в оплаті праці педагогів. Жалування земського вчителя інколи дорівнювало заробітній платі волосного писаря. У 22 із 74 галузей тогочасної промисловості Російської імперії робітники отримували заробітну плату вищу, ніж сільські педагоги [16, с. 50]. Отже, можна стверджувати, що переважна більшість викладачів, які працювали в сільських школах, була віддана своїй праці та ідеям поширення освіти серед простого населення.

Відношення земців і чиновників від освіти до недільних шкіл ілюструють слова місцевого інспектора народних училищ, який підсумував піврічну діяльність закладів даного типу в Сумському повіті: «Успіхи з навчальних предметів ... можуть бути визнані достатніми. Судячи з позитивного ставлення сільського населення до недільних жіночих шкіл, треба очікувати, що вони з плином часу, особливо при збільшенні фінансування на їх утримання, будуть розвиватися ...» [7, арк. 412 – 412а].

У той же час типовим явищем і у Сумському повіті була відсутність бажання багатьох священиків викладати у недільних школах. Це підтверджують слова інспектора народних училищ на засіданні повітового земства у вересні 1897 р.: «... жоден з отців законовчителів єпархіальним начальством дотепер не затверджений, не дивлячись на моє звернення від 22 січня 1897 р. За № 89. Отець Благочинний першого округу Сумського повіту ... повідомив мене, що священики Раєвський і Чернігівський не дали згоди бути законовчителями у Велико-Бобрицькій і Локнянській недільних школах» [8, арк. 413].

Земці, розуміючи важливість освітянської проблеми, зробили спробу аналізу діяльності кожної із відкритих недільних шкіл (за півроку) і планів на майбутнє щодо

навчальних закладів такого типу. За результатами півріччя діяльності недільних шкіл Сумського повіту інспектор народних училищ вважав, що обсяг фінансування у 60 руб. на рік недостатній. Він пропонував збільшити заробітну плату до 45 руб. на рік. У школах де навчалося до 100 учениць і більше, запланувати ставку другого викладача (Верхне-Сироватська). Додатково відкрити ще п'ять шкіл, а на 1898 р. передбачити на недільні школи кошти у розмірі 1170 руб. [8, арк. 412а].

Також на засіданні Сумського повітового земства обговорювався стан навчального процесу в кожній недільній школі. У Битицькій школі за півроку було 11 навчальних днів. Заняття відвідувало 39 учениць (віком від 13 до 35 років). За цей короткий термін учениці «... пройшли молитви з курсу першого року навчання; з священної історії Нового Завіту – Різдво, Введення у храм, Благовіщення, Успіння Пресвятої Діви Марії; з російської граматики учениці вивчили 12 звуків, з яких складали по розрізному алфавіту і читали односкладові і багатоскладові слова, розбираючи їх на звуки, записували їх; з арифметики навчилися писати цифри до 10, усно рахувати до 50, ознайомилися зі знаками «додати», «відняти», «рівно», розв'язували нескладні завдання в межах 50» [8, арк. 413].

Найбільший контингент учениць був зафіксований у Верхне-Сироватській школі (102), що змусило земців виділити кошти на дві додаткові учительські ставки. За 11 навчальних днів учениці (віком від 11 до 24 років) вивчили головні молитви і свята Закону Божого; навчилися читати і писати (за абеткою Добровольського), розбирати прості слова; з арифметики – засвоїли прямий і зворотній рахунок до 10, могли додавати і віднімати в межах 10, рахувати десятками до 100 [9].

У Велико-Бобрицькій школі навчалися дівчата віком 12 до 14 років (24). За 12 навчальних днів (за півроку) учениці вивчили абетку (російську), навчилися писати літери, записувати окремі прості слова, розбирати прості слова на звуки; з арифметики – рахувати і записувати цифри до 100, вирішувати прості завдання (додавання і віднімання) в межах 20.

У всіх інших недільних школах Сумського повіту кількість навчальних днів коливалась у межах 11 – 14. Практично не відрізнявся і обсяг вивченого матеріалу. Головна особливість полягала в середньому віці учениць. Так, у Ворожбянській недільній школі 21 учениця віком від 13 до 20 років, у Низівській – 45 і Писарівській – 25 (від 13 до 18 років), в Річанській – 45 (від 12 до 50 років), у Тимофіївській – 31 (від 13 до 35 років), в Улянівській – 27 (від 12 до 16 років) [8, арк. 413 – 416].

Отже, різноманітні типи початкових шкіл і форм позашкільної освіти розвивалися у другій половині XIX ст. на теренах Харківської губернії завдяки спільним зусиллям самоврядних інституцій та громадськості, що позитивно позначилося на житті пересічних городян. У 1913 році Харківська губернія посіла 6 місце в Російській імперії за ступенем розвитку освітньої сфери. У той же час необхідно відзначити, що доступу до освіти не мали усі бажаючі через ряд об'єктивних і суб'єктивних причин (пасивність центральної влади у вирішенні освітянських проблем, недостатнє фінансування, нерозуміння важливості проблеми з боку частини громадськості, нестача кваліфікованих кадрів та інше). Все це позначалося як на загальному рівні освіченості, так і на повсякденному житті населення. Складність і неоднозначність історичного досвіду українства вимагає подальших додаткових досліджень історії освіти на українських землях у всеукраїнському масштабі й на регіональному рівні.

1. Багалеї Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 гг. – Х.: Б.и., 1906. – Т. 2. – 974 с.;

2. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні 60–90-х років XIX ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 161 с.

3. Барабой А.З. Харьковско-Киевское революционное общество 1856 – 1860 гг. // Сборник «Исторические записки». – М.: АН СССР, 1955. – Т. 52. – С. 265 – 273.

4. Головко О. М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Головко. – Х., 1997. – 18 с.

5. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський – К.: [Репринт], 1990. – 603 с.

6. Дорошенко Д. Нариси історії України: В 2-х томах / Д. Дорошенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1992. – Т. 2. – 351 с.
7. Державний архів Сумської області (далі ДАСО). – Ф. 2, оп. 2, спр. 4.
8. ДАСО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 4.
9. Корогод Г.І. Земські недільні школи Сумського повіту – режим доступу <http://history.sumynews.com/xix/1840-1900-ukrajinske-natsionalne-vidrozhennya-na-zemlyakh-sumshchini/item/160-zemski-nedilni-shkoli-sumskogo-povitu.html>
10. Максименко Д. П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию. 1871–1901 гг. / Д. П. Максименко. – Х.: Тип. А. А. Либины, 1903. – 180 с.
11. Мысль об открытии в Полтаве духовного училища // Полтавские епархиальные ведомости. – 1863. – № 1. – С. 81–82.
12. Правила о церковно-парафиальных школах // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть официальная. – 1864. – № 19. – С. 271–280.
13. Положение о начальных народных училищах // Полтавские епархиальные ведомости. – 1874. – № 23. – С. 617–631.
14. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Л.: Б.и., 1937. – 210 с.
15. Стельмах С. П. Политика самодержавия в области народного образования в Украине в 60–90-х гг. XIX ст. / С. П. Стельмах: дис. на соискание научной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / С. П. Стельмах. – К., 1991. – 192 с.
16. Трутовский В. Современное земство / В. Трутовский / Под ред. и с предисл. Б. Б. Веселовского. – СПб.: Изд-во Левиной, 1915. – 141 с.
17. Устав Харьковского общества распространения в народе грамотности. – Харьков: Университетская типография, 1869. – 17 с.
18. Федоренко С. Організація навчально-виховного процесу у початкових народних школах Полтавської єпархії у XIX ст. / С. Федоренко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 58–66.
19. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX - початок XX ст.). - Х.: ФОП «Петров І.В.», 2007. - 301 с.
20. Шара Л. Земські й міські виборні інституції: спільні здобутки (на матеріалах Чернігівської губернії) / Л. Шара // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2005. – Т. 45. – Вип. 32. – С. 22–25.
21. Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець XIX ст.) / В. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 71–72.
22. Щепкин М. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. – М.: Б.и., 1882. – Ч. I. – 409 с.

Юрий Никитин

**Положение внешкольного женского образования во второй половине XIX ст.
(на примере земских воскресных школ Сумского уезда Харьковской губернии)**

В статье рассматривается проблема положения внешкольного женского образования в Сумском уезде Харьковской губернии во второй половине XIX ст. Показаны меры, предпринимаемые органами местного самоуправления и общественности по развитию внешкольного женского образования.

Ключевые слова: Харьковская губерния, Сумской уезд, земства, внешкольное образование, воскресные школы.

Yurii Nikitin

**State of extracurricular female education in the late XIXth century
(on the case of rural Sunday schools of Sumy county of Kharkiv province)**

The article deals with the problem of state of extracurricular female education on the territory of Sumy county of Kharkiv province in the late XIXth century. Activities of local governments and public on the development of extracurricular female education are highlighted.

Keywords: *Kharkiv province, Sumy county, zemstvo, extracurricular education, Sunday schools.*

Владислав Кириченко, Володимир Пилипенко

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ЕКСКУРСІЙНЕ БЮРО (1919–1924 рр.) ТА ПОЧАТОК ШКІЛЬНОГО ТУРИЗМУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Стаття присвячена початковому етапу діяльності Чернігівського екскурсійного бюро (1920–1924 рр.). Автори аналізують структуру бюро, склад і обов'язки учасників. Як одна з головних особливостей діяльності ЧЕБ визначена наукова спрямованість його діяльності. Автори пропонують вважати ЧЕБ попередником станцій юних туристів, адже у своїй діяльності бюро активно використовувало елементи туризму.

Ключові слова: Чернігівське екскурсійне бюро, туризм, екскурсії.

Протягом майже усього радянського періоду існування української школи важливу роль у вихованні учня та становленню його особистості надавали шкільному туризму. Звідси виникає актуальність дослідження останнього, умов становлення та особливостей його розвитку.

Розвідка присвячена діяльності Чернігівського екскурсійного бюро. Хронологічні межі дослідження обіймають період із 1919 по 1924 рр. і обумовлені існуванням ЧЕБ як окремої установи. Згодом, у 1925 р. бюро було переведено до складу історичного музею Чернігова і перетворюється на структурний його підрозділ.

Діяльність Чернігівського екскурсійного бюро не є *tabularasa*, проте й узагальнюючого дослідження теж немає. Початок зацікавленості у історії вітчизняної туристично-екскурсійної справи пов'язаний зі здобуттям Україною незалежності. Саме тоді з'являються перші дослідження, автори яких звертали увагу на національні особливості формування системи освіти в УСРР. Природно, що одними із перших до історії ЧЕБ звернулися чернігівські дослідники: О. Коваленко, Т. Демченко, В. Онищенко, В. Ткаченко. Опосередковано до історії ЧЕБ зверталися М. Грибанова, В. Федорченко, С. Матвієнко, Т. Корнієнко, та О. Костюкова. Можна виділити два підходи до історії ЧЕБ: у контексті розвитку краєзнавчого руху та становлення екскурсійної справи у 1920 рр. Закономірним наслідком таких підходів є й термінологічна плутанина. У різних дослідженнях зустрічаємо «краєзнавчо-екскурсійну», «краєзнавчо-туристичну» та «екскурсійно-туристичну» діяльність. Але жоден із дослідників не пропонує розглядати діяльність ЧЕБ як праобраз станцій юних туристів або ж центрів дитячо-юнацького туризму. Ми ж вважаємо, що у Чернігові початок шкільного туризму слід відраховувати не від створення Чернігівської дитячої екскурсійно-туристичної станції 1948 р., а від заснування Чернігівського екскурсійного бюро 1920 р.

Закладання основ туристично-екскурсійної діяльності в Україні відбувалося у 10 рр. XX ст. Екскурсії широко застосовувалися у навчальному процесі нової трудової школи, у позашкільній освіті. Слід відмітити, що вже наприкінці XIX – на початку XX ст. педагоги звернули увагу на екскурсію та почали активно її використовувати у навчальному процесі. На жаль, бурхливі події української революції 1917–1919 рр. не дали можливості повною мірою реалізувати педагогічний потенціал туризму та

© Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент (Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка).

© Кириченко Владислав Віталійович – методист Центру туристично-оздоровчої та виховної роботи з дітьми та молоддю (м. Чернігів).

екскурсій. Можна стверджувати, що туристично-екскурсійна діяльність у радянських школах початку 1920-х рр. не виникла на порожньому місці. Так, ще 1915 р. в Києві були вперше організовані курси екскурсодів. Наступного року Кримсько-Кавказький клуб у Одесі започаткував курси для ознайомлення із місцевою природою. 1918 р. Ботанічний гурток Українського народного університету організував у Києві курси з природознавства. Зрештою 1919 р. Наркомосвіти у Києві запровадив курси з екскурсійної справи¹. Екскурсії використовувалися не лише для освіти, а і як форма організації дозвілля школярів. Т. Корнієнко виділяє такі педагогічні завдання, що ставилися перед екскурсією, як формою організації дозвілля наприкінці XIX – початку XX ст.: вони значно розширювали світогляд дитини, збагачували її власний життєвий досвід і уможливлювали отримання нових корисних знань; створювали умови для спілкування з різними людьми, що забезпечувало формування необхідних соціальних правил і норм поведінки; якнайкраще сприяли зміцненню фізичного та психічного здоров'я дитини².

До 1920 р. функціонувало кілька установ, які мали опікуватися екскурсійною справою. Але після чергової реформи екскурсійна діяльність була переведена у підпорядкування Екскурсійно-виставочно-музейного відділу (ЕВМ) Народного комісаріату освіти. Це дало можливість створити єдиний центр екскурсійної роботи в Україні. У залежності від місця розташування та об'єму виконуваної роботи вони поділялися на екскурсійні пункти, екскурсійні бази, екскурсійні бюро, екскурсійні комуни. Завершувала всю структуру Всеукраїнська екскурсійна база та Всеукраїнська екскурсійна комуна. Як стверджує В. Савчук, на початку 1920-х рр. «туристично-екскурсійна робота стала одним із найбільш пріоритетних напрямів діяльності регіональних органів освіти»³. Суголосно із загальнодержавними змінами у туристично-екскурсійній справі відбуваються зміни і на Чернігівщині. Проте вони мають свої особливості.

Ще до початку функціонування екскурсійно-туристичних установ у Чернігові у місті існувала традиція організації екскурсій для школярів, особливо у літній час. Так, у протоколах засідань Чернігівської гімназії Н. Н. Заостровської відзначалося, що учениці гімназії для задоволення художньо-естетичних потреб відвідують духовні святині міста: Троїцький та Єлецький монастирі, а також для них була організована подорож на пароплаві до Домницького монастиря⁴.

Формування та початковий етап розвитку туристично-екскурсійного руху на Чернігівщині було ускладнено тим, що не існувало єдиного методичного центру, який би координував цю діяльність. Так, у доповідній записці від Бюро з організації екскурсій до губнаросвіти відзначено, що «уже весной 1919 г. занятия в школах прекращены раньше, чем обычно и Губнаробразом было предложено остающееся до летних каникул время употребить на устройство экскурсий»⁵. Союз робітників освіти організував екскурсійну комісію, керувати якою було доручено С. Г. Баран-Бутовичу. Ця комісія повинна була організувати екскурсії для учнів чернігівських шкіл і «дати уявлення про історичне минуле м. Чернігова, про природу околиць Чернігова, про економічне життя, про здобутки культури в рамках місцевого життя»⁶. Незважаючи на дуже непрості часи, комісія повела більше 300 екскурсій⁷.

Централізація екскурсійної роботи, структурування відповідних закладів для організації роботи на місцях призвели до того, що на весні 1920 р. у Чернігові було створено Чернігівське екскурсійне бюро. Ініціаторами створення була Чернігівська Губнаросвіта. До складу екскурсійного бюро увійшли: Ю. С. Виноградський (начальник), С. Г. Баран-Бутович (інструктор), І. А. Шугаєвський (консультант з історії та археології), М. І. Жук (консультант з мистецтва), М. К. Шматько (консультант з промисловості та торгівлі), В. Є. Зубок (консультант з етнографії та літератури), А. А. Шумковський (консультант з географії та природознавства), А. С. Писаревський (діловод)⁸.

На думку деяких дослідників історії туризму, діяльність Чернігівського екскурс-бюро є «переконливим доказом активізації краєзнавчого руху» у 20-х рр.⁹

Однією із особливостей ЧЕБ була наукова спрямованість його діяльності:

«Экскурсионное бюро по каждому отделу достаточно детальный план деятельности на ближайшее время, маршруты экскурсий, с объяснительными к ним записями. Приступило и ведет энергичную подготовку экскурсий, а также надлежащего кадра руководителей»¹⁰. Опосередкованим підтвердженням цього твердження є кадровий склад Бюро з чітко розподіленими обов'язками учасників. Ю. С. Вигорадський був відомим краєзнавцем, В. А. Шугаєвський – директором Чернігівського музею, деякий час він працював інструктором з екскурсійної справи екскурсійно-музейно-виставочної частини Губполітосвіти, С. Г. Баран-Бутович – відомий краєзнавець.

У цей час ЧЕБ проводить екскурсії до історико-археологічного відділення музею, екскурсії з історичної топографії на Валу, організовує курси для слухачів з інших міст¹¹. Лекції з організації екскурсій для дітей, для слухачів курсів читав сам Баран-Бутович¹². У рамках курсів були проведені екскурсії на «язичницьке кладовище» (Болдині гори) та до старих і нових печер. Проводилися спеціальні екскурсії зі шкільними працівниками, щоб їх підготувати «в экскурсионном отношении к предстоящей осени»¹³.

Плани екскурсій розроблялися відповідно до вимог нової трудової школи, у якій був передбачений зв'язок з місцевим краєзнавчим матеріалом, з виробничою практикою, трудовим життям країни, рідного краю. Найдієвішою формою ознайомлення з усіма важливими галузями виробництва, суспільного життя, історичного минулого визначалася екскурсія. План роботи ЧЕБ складався з п'яти розділів:

1. Ботаніка:

Міський сад для ознайомлення з багаточисельними порадами дерев та кущів; луки та болота біля Десни; ліс у Подусівці. Відповідальним за розробку екскурсій призначався О. І. Товстоліс.

2. Фізико-географічні та геологічні екскурсії:

Відкладення льодовикового періоду за Троїцьким монастирем; яри; течія Стрижня. Відповідальний – В. А. Адаменко.

3. Промислово-технічні екскурсії:

Електрична станція (передбачалося, що екскурсії будуть проводитися зранку та ввечері); водокачка та водонапірна вежа; цегельні заводи «Губсовнархоза – бывший городской, Гинзбурга и Туровского, руководит экскурсиями студент Коган»¹⁴; клінкерний завод; чавунно-ливарний завод при ремісничому училищі; свічний завод; салотопний завод та миловарня у Чернігові та Подусівці; борошномельний млин, крупорушка, маслобійки; друкарня. Відповідальний – М. К. Шматько.

4. Історично-археологічні екскурсії:

До І Радянського музею; до II Радянського музею; до III Радянського музею; з історичної топографії; до язичницького кладовища (біля Троїцького монастиря); до Троїцького монастиря, в старі та нові печери, на могилу князя Чорного; Чернігівські собори: Катерининська церква, Єлецький монастир, П'ятницька церква; городище в Ялівщині, язичницьке кладовище у Берізках. Відповідальний – В. А. Шугаєвський.

5. Літературні та етнографічні екскурсії:

Літературна екскурсія Черніговом; до II Радянського музею з метою ознайомлення з діяльністю Шевченка, Куліша, Коцюбинського та інших; до I Радянського музею у етнографічний відділ; Черніговом – етнографічна; до найближчих сіл – етнографічна. Відповідальний – В. Є. Зубок.

У цей час цікаві процеси відбувалися у етнографічному та літературному відділах: В. Є. Зубок почав створювати окремий етнографічний музей. Етнографічні колекції, що зберігалися у приміщенні колишньої Земської управи, були тимчасово переведені до Педагогічного музею, при цьому складені описи експонатів¹⁵. На жаль, подальша робота з облаштування етнографічного музею була припинена. Причина була простою – брак коштів.

ЧЕБ запросило відомого чернігівського фотографа В. Гольдфайна «для производства фотографических снимков с памятников архитектуры, живописи и пр., так как предполагается составление экскурсионных альбомов и диапозитивов»¹⁶, що

свідчить про серйозні наміри співробітників Бюро та про перспективне планування власної діяльності.

Таким чином, на початковому етапі діяльності ЧЕБ робота концентрувалася на розробці маршрутів екскурсій, підготовці кадрів, навчанні шкільних працівників, науковій обробці матеріалів для екскурсій. У цей час ЧЕБ запропонувало створити екскурсбюро в Острі, Козельці, Новгороді-Сіверському, Любечі¹⁷.

Визначаючи велику роль екскурсій у навчанні, губернський відділ освіти розробив анкету для вчителів, яких приймали на роботу, з метою віднайти потенційних екскурсоводів.

Починаючи із 1920 р., після реорганізації позашкільного відділу Губкомосвіти, екскурсійною справою став опікуватися Головний Політосвітний комітет республіки. Комітет передусім спрямував свою діяльність на організацію єдиної мережі політ-установ УСРР. Значно мірою діяльність Комітету сприяла створенню єдиної системи екскурсійних закладів.

Безпосередньо на Чернігівщині процес реорганізації розпочався у лютому 1921 р.: увесь апарат позашкільного відділу реорганізували у Політпросвіт. До його складу входило чотири підвідділи. Екскурсійною діяльністю займався пропагандистський підвідділ у складі курсів та партійних шкіл, бібліотечно-бібліографічного, виставково-екскурсійного, лекційного бюро та відділу ліквідації безграмотності¹⁸.

У цей час відбуваються зміни у складі ЧЕБ: Ю.С. Виноградський від'їжджає на постійне місце проживання до Сосниці, і активність роботи Бюро зменшується. Проте завдяки енергії та умінню С. Г. Баран-Бутовича 1923 р. було організовано 144 екскурсії до музеїв для 14 шкіл, у яких брало участь 2160 учнів чернігівських шкіл, та 10 екскурсій до музеїв та історичних місць для вчителів та учнів Седнева¹⁹.

Але вже із 1924 р. робота, як було відмічено у звіті Бюро, поживляється, і «екскурсионное дело быстро стало улучшаться»²⁰.

Ймовірно з цього часу посаду завідувача Чернігівським екскурсійним бюро займає С. Г. Баран-Бутович. Згодом Баран-Бутович керуватиме екскурсійним бюро музею і працюватиме там до 1935 р., коли його змусять написати заяву на звільнення за станом здоров'я та як не фахівця у музейній справі²¹. Характерною рисою цього періоду стає те, що екскурсійна справа була розрахована не лише на працівників освіти та школярів Чернігова, а більшою мірою на мешканців та гостей міста²². Цікаво, що до переліку екскурсій додали екскурсії до броварень, спиртозаводів та хімічних підприємств. Для цього були запрошені нові спеціалісти: Зенкевич та Фролов²³.

Чернігівське екскурсійне бюро займалося й науковою діяльністю. Так, були організовані та проведені 8 експедицій для дослідження неолітичних стоянок і поселень києворуського періоду в околицях Чернігова. Окрім суто наукових цілей, розглядалася можливість створення екскурсійних пунктів на базі археологічних об'єктів.

Була продовжена робота з організації шкільних екскурсій. Спільно з Правлінням Союзу робітників освіти був складений план екскурсій для робітників освіти, деталізувалися теми екскурсій, проводилося наукове забезпечення екскурсій. За цей час (1924 р.) ЧЕБ провело 307 екскурсій для 7058 екскурсантів²⁴.

Висвітлити подальшу діяльність Чернігівського екскурсійного бюро на сьогодні складно через у край слабку джерельну базу. У наступні роки екскурсійна справа почала розвиватися у руслі піонерського руху в СРСР. Саме ж ЧЕБ перейшло спочатку у підпорядкування Чернігівського історичного музею, а потім повністю розчинилося у ньому²⁵. Головополітосвіта продовжувала ретельно контролювати екскурсійну справу у всьому СРСР, сама ж екскурсійна справа стала обов'язковою частиною підготовки політосвітпрацівників. У навчальному плані Харківського інституту народної освіти на неї відводилося до 37% учбового часу²⁶.

Отже, початок активної екскурсійної діяльності на Чернігівщині слід пов'язувати із 1919 роком, коли, не маючи чіткої програми та відповідних організацій, губнаросвіти рекомендував школам проводити екскурсії. Ключовою подією стало створення 27 березня 1920 р. з ініціативи Чернігівського Губкомосвіти Чернігівського екскурсійного бюро. Цю дату можна вважати початком систематичної екскурсійно-туристичної

діяльності на Чернігівщині. Особливістю цього періоду є те, що Бюро організовувало екскурсії з широкого кола питань історії, культури, економіки, промисловості. Окрім того, Бюро займалося науковими дослідженнями археологічних пам'яток Чернігова та околиць. Головною проблемою у діяльності було не достатнє фінансування. Щоправда, це більше впливало на науково-експедиційну роботу²⁷, аніж на екскурсійну. Починаючи із 1924 р., рівень фінансування зростав.

ЧЕБ від самого початку використовувало елементи туризму у своїй діяльності. Так, активно організовувалися одноденні туристичні походи (відповідно «Правил проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України», такі походи класифікуються як ступеневі походи).

Особливістю Чернігівського екскурсійного бюро можна визначити те, що до 1924 р. воно діяло як самостійна структура. Сам же Чернігів протягом 1920-х рр., за оцінкою О. Костюкової, перетворився на один із центрів екскурсійних потоків²⁸.

1. Грибанова М. До питання про підготовку екскурсійних кадрів на початку ХХ ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження: Збірник наукових статей. – Випуск 1. – Частина 2. – К., 1998. – С. 165, 168-169.

2. Корнієнко Т. Організація дозвілля школярів у вітчизняній педагогічній думці (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук «кандидат педагогічних наук.» / Корнієнко Тетяна – Харків, 2011. – С. 11.

3. Савчук В. Туристсько-екскурсійна робота в контексті розвитку краєзнавства у 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження: Збірник наукових статей. – Випуск 1. – Частина 2. – К., 1998. – С. 175.

4. Матвієнко С. Особливості організації дозвілля учнівської молоді Чернігівщини (початок ХХ століття) // Вісник Інституту розвитку дитини: зб. наук. пр. – 2011. – Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. – Вип. 19. – С. 92.

5. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.3.

6. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні. – К., 2002. – С. 57.

7. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.3.

8. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.4.

9. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні. – К., 2002. – С. 63.

10. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.4.

11. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.4.

12. Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. – Чернігів, 1931 р. – 55 с.

13. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.4.

14. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.14.

15. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.4.

16. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.4.

17. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.4.

18. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 634. – Арк.4-5.

19. Грибанова С. Огляд документів про розвиток туристсько-екскурсійної справи в Україні в 20-30 рр. ХХ ст. // Туристсько-краєзнавчі дослідження. – 2004. – Вип. 5. – С. 226.

20. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 1728. – Арк.97.

21. Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20-90-ті роки // Родові. Наукові записки до історії культури України. – 1996. – Число 2 (14). – С. 51.

22. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 1728. – Арк.98.

23. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 1728. – Арк.97.

24. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 1728. – Арк. 97.

25. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні – К., 2002. – С. 58.

26. Костюкова О. М. Краєзнавчо-екскурсійна справа в Україні в 20-х роках ХХ ст. : суспільно-політичний, освітній і культурологічний аспект. – Черкаси, 2010. – С. 28.

27. Ткаченко В.В. Доля українського краєзнавства у 20-30-і роки ХХ сторіччя // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 17. — С. 341.

28. Костюкова О.М. Краєзнавчо-екскурсійна справа в Україні в 20-х роках ХХ ст. : суспільно-політичний, освітній і культурологічний аспект. — Черкаси, 2010. — С. 162.

Стаття посвячена початковому етапу діяльності Чернігівського екскурсійного бюро (1920–1924 гг.). Автори аналізують структуру бюро, склад співробітників і їх обов'язки. Однією з головних особливостей ЧЕБ визначена наукова діяльність бюро. Автори пропонують розглядати ЧЕБ як передтечу станцій юних туристів, так як в своїй діяльності бюро активно використовувало туристичні методи.

Ключевые слова: Чернігівське екскурсійне бюро, екскурсія, туризм.

The article is devoted to the initial phase of the Bureau of Excursions in Chernihiv (1920-1924). The structures of the bureau, staff are analyzed. One of the main features of the bureau was the scientific activity. The authors suggest that the Bureau was the precursor of touristic clubs for youth in the USSR in the second half of the XX c.

Key words: the Bureau of Excursions in Chernihiv, excursion, tourism.

Олександр Сидорович

МІСЦЕ І РОЛЬ ПАЙОВИКА У СПОЖИВЧІЙ КООПЕРАЦІЇ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-их – 80-их pp.

У статті здійснено спробу висвітлити місце і роль пайовика у споживчій кооперації УРСР у другій половині 1940-их – 80-их pp. Зокрема, на основі архівних джерел доведено суто формальний статус пайовика як члена споживчих товариств у сфері управління та контролю за діяльністю кооперативів. Виявлено, що в досліджуваний період споживча кооперація як самоврядна система перебувала під цілковитим контролем партійно-державних органів влади.

Ключові слова: споживча кооперація, пайовик, держава.

Соціально-економічні негаразди на сучасному етапі розвитку Української держави примушують нас прискіпливіше придивитись до історичного досвіду економічної взаємодопомоги, що знайшов свій вияв у кооперативному русі. Однак традиції кооперативного руху і споживчої кооперації зокрема, що виникла і розвинулась у самобутній суспільний та господарський феномен ще в кінці XIX – на початку XX ст., зазнали значних змін у радянську добу. Тоталітарна імперія, де переважав примат державних інтересів, вплинула і на споживчу кооперацію та інститут пайовика. Тому завданням даної розвідки є спроба, спираючись на архівні документи, висвітлення ролі та соціально-економічного і правового становища пайовика в 1945-1991 pp. У добу Незалежності було опубліковано кілька колективних праць, присвячених історії кооперативного руху та споживчої кооперації України, однак заявлена проблематика висвітлена в них лише побіжно¹.

Примірний статут споживчого товариства надавав члену споживчої кооперації доволі широкі права і повноваження. Так, пайовик мав право брати участь із правом голосу в загальних і дільничних зборах і в обговоренні всіх питань діяльності споживчого товариства; обирати і бути обраним в органи правління і контролю; виступати в якості уповноважених пайовиків у випадку, якщо товариство управляється зборами уповноважених; бути представником (делегатом) на з'їздах (обласних, республіканських); входити до складу лавочної, столової та інших ревізійних комісій, утворених споживчим товариством; вносити на обговорення загальних зборів будь-які пропозиції, спрямовані на покращення діяльності товариства; вимагати скликання позачергових зборів; користуватися культурно-побутовими установами і вийти зі складу членів споживчого товариства у будь-який час за власним бажанням². Також пайовики мали право на отримання прибутку у вигляді виплати дивідендів на свої паї та першочергове придбання гостродефіцитних товарів.

Уцілому, згідно зі статутом, саме збори пайовиків чи їхніх уповноважених визначають напрямки розвитку кооперативу, розподіляють прибутки, а правління на чолі із головою та ревізійна комісія виступають в якості виконавчого і підзвітного саме зборам пайовиків органу³. Всі поточні питання діяльності споживчого товариства, у тому числі прийняття і звільнення працівників, що перебували не на виборних посадах, вирішував голова правління⁴.

© Сидорович Олександр Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут».

Однак на практиці прописані у статутах права не завжди реалізовувались. Яскраво підтверджують цю тезу протоколи зборів споживчих товариств. Варто відзначити, що плани проведення, терміни і порядок денний звітно-виборчих зборів усіх рівнів у системі споживчої кооперації суворо контролювалися по вертикальній ієрархії у системі Укоопспілки. Так, у своєму листі від 15 січня 1960 року правління Укоопспілки звернулося до керівництва всіх обласних і районних споживчих спілок, зазначивши, що звіти і вибори – це важлива масово-політична кампанія і її слід провести під знаком подальшого підйому і покращення всіх ланок роботи споживчої кооперації республіки. У III декаді січня 1960 року правління Укоопспілки відрядило відповідальних працівників апарату і об'єднать у всі облспоживспілки, де вони повинні були надавати практичну допомогу в підготовці і проведенні звітів і виборів і брати участь у роботі дільничних зборів пайовиків, а також уповноважених споживчих товариств⁵.

Не припинялася така практика і надалі. Так, у 1970 році голова правління Укоопспілки Ф. Колесник брав участь у роботі зборів уповноважених Яготинської райспоживспілки Київської області. Перший заступник голови правління В. Чаюн – у роботі зборів уповноважених Чорнобаєвської райспоживспілки на Черкащині. Заступник голови правління М. Бондаренко – у роботі дільничних зборів с. Калинівка Яворівського району на Львівщині. Член правління і начальник управління капітального будівництва Укоопспілки А. Матковський – у роботі зборів уповноважених Броварської райспоживспілки тощо⁶.

Проведення звітних зборів відбувалося за активної участі місцевих партійних і радянських організацій⁷. Зокрема, у 1974 році секретар Житомирського обкому КПУ брав участь у роботі зборів уповноважених Чуднівської райспоживспілки. Завідувач відділу торговельно-фінансових органів Київського обкому партії – в роботі Таращанської райспоживспілки, а інструктор цього ж обкому – в роботі зборів уповноважених Кагарлицької райспоживспілки⁸. Календарні плани проведення звітно-виборчих зборів зазвичай узгоджувались із місцевими партійними і радянськими органами влади. За участі партійних організацій переглядався персональний склад керівників сільСТ і райспоживспілок, а також вживались заходи по усуненню осіб, що не відповідали цим посадам⁹.

Згідно з аналізом роботи зборів сільСТ і райспоживспілок, видно, що пайовики доволі активно критикували недоліки в роботі споживчих товариств. Так, уповноважений Мамлинського сільСТ Новоселицького району Чернівецької області у своєму виступі поскаржився на відсутність таких товарів, як колісна мазь, фарба, свічі, віжки тощо. Уповноважені Козельщанської райспоживспілки Полтавської області критикували правління за завезення у сільмаги недоброякісних товарів. Директор школи с. Славіта Глинянського району на Львівщині Верещак у своєму виступі відзначав значні недоліки у роботі місцевого споживчого товариства і райспоживспілки. Гуртова база, за його словами, днями була закрита, і сільські споживчі товариства не мали можливості брати товари першої необхідності для селян під час весняно-польових робіт (коси, серпи, бабки, молотки тощо).

Багато пайовиків, що виступали на звітно-виборчих зборах, наводили факти примусового нав'язування неходових товарів при купівлі товарів першої необхідності. Зокрема, пайовик Кирило-Ганівського сільського споживчого товариства на Полтавщині Телюков скаржився: «Якщо хочеш взяти відро – бери обов'язково літрometr, не хочеш брати літрometr, не отримаєш відра». Нерідкими були скарги на обмірювання та обвішування пайовиків із боку торгових працівників сільмагів. Уповноважений Князь-Григорівського товариства Горностаївського району Херсонської області Черін вказував на погану роботу ревізійної комісії, в результаті чого були виявлені розтрата¹⁰.

Траплялися випадки, коли незадоволення пайовиків роботою кооперативу втілювались у рішення загальних зборів, що йшли всупереч нав'язуваним згори настановам. У таких випадках місцеві партійні керівники докладали додаткових зусиль і «продавлювали» необхідні їм рішення. Яскраво ця тенденція була представлена у ході кампанії укрупнення споживчих товариств, що розпочалась у республіці у кінці 1940-их рр. Так, пайовики Жуклянського споживчого товариства на Чернігівщині на загальних

зборах відкинули ідею об'єднання із сусіднім сільСТ, через що знадобилася додаткова роз'яснювальна робота інструкторських працівників серед окремих мешканців села і винесення цього питання на ще одні позачергові збори ¹¹.

У даному контексті слід відзначити, що процес укрупнення споживчих товариств, що тривав практично весь досліджуваний період (кількість споживчих товариств зменшувалась, натомість зростали їхні розміри) призводив до зниження ролі члена-пайовика, котрий віддалявся і просторово, і організаційно від керівництва кооперативного товариства. Саме таке збільшення розміру споживчого товариства призводило до зростання ролі інституту уповноважених пайовиків. Уповноважений споживчого товариства – зборів уповноважених споживчого товариства. Свою діяльність він здійснював на громадських засадах і повинен був слідкувати за виконанням на своїй дільниці наказів пайовиків, організовувати доведення до кооперативного активу найважливіших рішень органів управління свого кооперативу, вести списки всього дорослого і некооперованого населення, особисто приймати заяви на прийом у члени товариства, проводити самому і через кооперативний актив дільниці пропагандистську роботу по втягненню населення в члени кооперації, активно брати участь у організації і проведенні дільничних зборів тощо¹². Наступною ієрархічною сходинкою були уповноважені райспоживспілки, котрі на зборах уповноважених райспоживспілок представляли інтереси свого споживчого товариства.

Незважаючи на всю декоративність і штучність звітно-виборчої кампанії в системі споживчої кооперації, формально факти порушення кооперативної демократії ретельно фіксувались і розбирались на обласному і республіканському рівнях. Так, у звіті про звітно-виборчі заходи по системі Укоопспілки за 1953 рік було перераховано ряд порушень. В Єланецькому сільСТ Миколаївської області під час виборів правління і ревізійної комісії у голосуванні брала участь лише половина уповноважених від загальної кількості. В Рафаловському районі Волинської області звітно-виборчі збори уповноважених були проведені без попередньої організації зборів пайовиків на дільницях, де повинні бути обрані уповноважені пайовиків. У зв'язку із порушенням статуту були також відмінені й повторно проведені збори у Воеводському сільському споживчому товаристві Ворошиловградської області, Синюківському сільСТ Одещини тощо¹³.

Окремо, згідно з результатами діяльності звітно-виборчих зборів, оформлялись так звані накази пайовиків, що зазвичай приймалися спільним рішенням дільничних зборів чи зборів уповноважених. По-суті, це були вказівки членів товариства його правлінню щодо сфер покращення обслуговування. Ці накази повинні були символізувати увагу до потреб та інтересів селян-пайовиків. Однак досить часто ці накази дослівно збігались із тими завданнями, що перед кооперативною установою ставили вищі органи влади. Зокрема, постановою загальних зборів уповноважених пайовиків Безуглівського сільСТ на Чернігівщині правлінню були дані наступні накази: систематично виконувати плани роздрібного товарообігу, заготівель і закупівель, паєнакопичення і кооперування; не мати дебіторської заборгованості, твердо притримуватися правил культурної торгівлі та дотримуватись асортиментного мінімуму¹⁴.

На цьому ж наголошували у своїх доповідях члени правлінь кооперативних спілок, вказуючи, що пайовики, які є господарями своїх кооперативів, повинні зі свого боку надавати постійну допомогу правлінням споживчих товариств у виконанні плану товарообігу, заготівель і всіх галузей кооперативної діяльності в боротьбі за збереження кооперативної власності, перебоями в торгівлі тощо¹⁵. Тому практика розробки і оприлюднення наказів пайовиків аж ніяк не була виявом ініціативи знизу. Підтвердженням цього є постанови й листи органів управління споживчою кооперацією, в котрих інструктувалось кооперативне керівництво на місцях щодо роботи із пайовиками по виробленню і прийняттю «правильних» наказів. Так, постанова Центроспілки від 5 березня 1981 року «Про подальше удосконалення роботи з наказами членів споживчих товариств» акцентувала увагу на процедурі обговорення прийняття і затвердження наказів пайовиків зауважуючи, що облік узагальнення і попереднє вивчення наказів членів кооперативів здійснюється їхнім правлінням. Правління ж розробляє і вносить

на розгляд зборів уповноважених пропозиції про прийняття наказів до виконання і план заходів по їхньому виконанню¹⁶.

Звітно-виборча кампанія споживчої кооперації зазвичай отримувала висвітлення у місцевій пресі й проводилася під гаслами покращення культури торгівлі на селі, більш повного задоволення потреб колгоспів і колгоспників, зміцнення статутних засад кооперативної демократії, широкого розгортання критики і самокритики, направленої на усунення недоліків у роботі організацій споживчої кооперації, підвищення активності пайовиків і посилення їхнього контролю за діяльністю своїх кооперативів¹⁷.

Однією із форм активності пайовиків проголошувалась їхня участь у комісіях суспільно-масового контролю, які покликані були відігравати роль низового «неупередженого» контролю за діяльністю кооперативних установ. Кооперативні громадські комісії в системі Укоопспілки були двох основних рівнів: контрольно-ревізійні – повинні були забезпечувати громадський контроль над діяльністю споживчого товариства в цілому і комісії кооперативного контролю, котрі контролювали діяльність окремих установ. Останні поділялись на три види: комісії кооперативного контролю за роботою підприємств торгівлі, комісії кооперативного контролю за роботою підприємств громадського харчування та комісії кооперативного контролю за діяльністю виробничих підприємств¹⁸.

Формально до роботи в цих комісіях була залучена велика кількість рядових пайовиків. Так, протягом квітня-травня 1962 року, в період виборів органів правління і контролю, в республіці було обрано 64135 комісій суспільно-масового контролю із кількістю членів 226982 особи. В комісії кооперативного контролю, культурно-побутові і комісії сприяння вибрано кращих пайовиків-активістів – 197097 осіб¹⁹.

Офіційно мета діяльності цих комісій вбачалась у тому, щоб краще використовувати ініціативу і активність пайовиків задля усунення недоліків та покращення всієї діяльності споживчої кооперації²⁰. Так, комісії кооперативного контролю за діяльністю торговельних підприємств повинні були створюватися при всіх стаціонарних установах торгівлі із метою втягнення пайовиків у боротьбу із зловживаннями і для постійного контролю за дотриманням правил радянської торгівлі. Комісії кооперативного контролю за діяльністю підприємств громадського харчування (інша назва – столові комісії) – із метою організації громадського контролю пайовиків за роботою їдалень, ресторанів, чайних і буфетів системи споживчої кооперації, дотримання цими установами встановлених правил, якості продукції, правильності цін і санітарного стану²¹.

Однак насправді ці багаточисельні громадські утворення слугували демонстрацією суто формальної широкої участі пайовиків у справах кооперації. Адже активність пайовиків і господарська самостійність споживчих товариств в умовах командно-адміністративної економіки були практично неможливими. Велика кількість членів кооперативних комісій, що працювали на громадських засадах, не була проявом низової ініціативи селян-пайовиків, а стала результатом «заходів виховного характеру, спрямованого на збільшення кількості активу та формування у людей потреби у громадській роботі»²².

Велика кількість розпоряджень, інструкцій і директив, що надходили до установ споживчої кооперації із різних органів влади, унеможлилювала реалізацію так званої «кооперативної демократії». Голова правління Вінницької облспоживспілки І. Ладаняк на зборах ради Укоопспілки у 1977 році зазначав із цього приводу: «Потік паперів, різних вказівок і нарад не тільки не зменшується, а навпаки – збільшується. За період, що пройшов за цей час облспоживспілка одержала понад тисячу постанов і розпоряджень Центроспілки, Укоопспілки і обласних організацій та більше двох тисяч листів службової кореспонденції від них»²³. Фактично не існувало певного взаємозв'язку і домовленості між різними відомствами і управліннями щодо контролю за споживчою кооперацією. Той же І. Ладаняк зазначав, що іноді по одному і тому ж питанню приїжджали «бригади перевіряючих» від різних державних і партійних установ.

Уцілому партійні керівники місцевого і республіканського рівнів досить безцеремонно втручалися у справи формально самоврядної кооперації. У перші повоєнні роки мали місце випадки зняття із займаних посад волонтаристським шляхом директорів кооперативних підприємств і голів правлінь сільСТ та райспоживспілок партійними

органами влади без схвалення зборів пайовиків. Втручання партійних органів влади у діяльність кооперації визнавалось і відкрито підтримувалось керівництвом кооперативної системи. Так, голова правління Центроспілки І. Хохлов заявляв: «Основним фактором успішного проведення річних зборів для звіту про діло ведення та для вибору органів кооперативу є місцеві партійні організації й місцева влада. Вони готують збори. Вони зобов'язані – партія і місцева влада, проконтролювати, щоб ухвалення річного звіту і вибори керівних органів кооперативу відбулися на високому ідейно-політичному рівні»²⁴.

Однак згодом суттєві порушення кооперативної демократії змушені були визнати навіть керівники споживчої кооперації УРСР та СРСР. III Всесоюзний та IV Український з'їзди споживчої кооперації констатували порушення статутів споживчої кооперації на всіх рівнях, у всіх ланках системи. Говорилося про зміни голів правління споживчих товариств і райспоживспілок за вказівкою компартійних органів, про недооцінку і навіть ігнорування окремими керівниками кооперативних організацій та партійними і радянськими органами на місцях громадського характеру споживчої кооперації²⁵.

За наслідками цих дій президія Центроспілки ухвалила постанови «Про проведення звітів і виборів правління і ревізійних комісій сільських споживчих товариств і районних споживспілок» від 21 березня 1947 року та «Про спотворення порядку встановлення і стягнення пайових внесків і масові побори грошових засобів із населення у споживчій кооперації» від 27 травня 1947 року²⁶. В цих документах засуджувалась практика примусового збирання пайових внесків через накидання на ціну товару, порушення порядку проведення зборів пайовиків і їхнє усунення від вирішення важливих питань; бездіяльність органів громадського контролю (ревізійних, лавочних і столових комісій), що призводило до зловживань і розкрадання кооперативної власності.

Варто відзначити, що подібні порушення мали місце в кооперативній системі, незважаючи на їхнє засудження із боку керівництва кооперації і надалі. Зокрема, у постанові правління Центроспілки від 30 листопада 1973 року «Про дотримання статутних положень у діяльності кооперативних організацій» від правління споживспілок і споживчих товариств вимагалось дотримуватись кооперативних статутів і засудити практику поборів із населення при продажу товарів підвищеного попиту під виглядом збирання пайових внесків як практику, що компрометує споживчу кооперацію²⁷. Так, у постанові правління Центроспілки від 24 березня 1977 року знову йдеться про заборону збору пайових внесків під виглядом накидання на ціну товару. Однак першопричина таких відхилень – це директивне планування паснакопичення і кооперування сільського населення – залишалась незмінною протягом усього досліджуваного періоду. Так, у 1981 році Центроспілка у своєму листі до всіх кооперативних спілок закликає активізувати роботу по кооперуванню населення і збору пайових внесків і довести рівень кооперування дорослого сільського населення до 85 %. Знову наголос керівництво кооперації робило на посиленні оргмасової роботи серед сільського населення: проведення лекцій, читань, поширенні листівок та використанні засобів масової інформації для пропаганди досягнень споживчої кооперації²⁸.

Окремим пунктом у статуті кооперативу, що повинен сприяти залученню нових членів до кооперації, повинно було бути переважне право пайовиків на придбання товарів перед не пайовиками, що окремо включили до примірного статуту споживчих товариств²⁹. Однак ця норма в умовах переважного постачання товарів підвищеного попиту до міст, а не в сільську місцевість не відігравала роль стимулу до залучення пайовиків. Підсумком у цьому питанні можна вважати слова пайовика Танько із Полтавської області, котрий сказав наступне: «Ми не відчуваємо різниці між пайовиками і не пайовиками. У нас пайовики по-суті не користуються переважним правом придбання товарів. Всі найкращі товари йдуть під отоварювання»³⁰.

У досліджуваній період контроль із боку спілкових об'єднань та державних органів влади над діяльністю низових кооперативних організацій і установ був буденним явищем. Однак це само собою суперечило первинним засадам кооперації, адже ініціатива повинна була виходити «із низів», від самих членів-пайовиків. І жодне нав'язування так званої «кооперативної демократії» проблеми відсутності громадського контролю не вирішувало.

Однак партійні органи влади та керівництво споживчої кооперації через постанови і розпорядження продовжували «посилювати» і кооперативну демократію і активність пайовиків. Зокрема, у зверненні ЦК КПРС до VI з'їзду уповноважених споживчої кооперації СРСР зазначалось, що кооперативні організації зобов'язані суворо дотримуватись принципів демократії, постійно зміцнювати зв'язки із пайовиками, ширше залучати їх до керівництва і контролю за діяльністю організацій і установ споживчої кооперації³¹. У постанові правління Центроспілки від 12 серпня 1977 року «Про подальше удосконалення організаційно-масової роботи в установах споживчої кооперації» йшлося про обов'язок правлінь республіканських обласних районних спілок і товариств усувати недоліки у керівництві організаційно-масовою роботою, робили наголос на зміцненні демократичних основ у діяльності споживчої кооперації. Інструктори споживспілок, згідно із цими настановами, повинні були ретельно готувати збори пайовиків, забезпечуючи їхню високу активність³².

Подібні заклики в офіційних документах лунали і надалі. 22 березня 1979 року Рада Центроспілки розглянула і ухвалила постанову «Про посилення організаційно-масової і виховної роботи в організаціях споживчої кооперації»³³. У постанові X з'їзду уповноважених споживчої кооперації СРСР по звітній доповіді правління Центроспілки від 14 листопада 1979 року та постанові ЦК КПРС та уряду СРСР від 15 листопада 1979 року «Про подальший розвиток і покращення діяльності споживчої кооперації» йшлося про те, що Центроспілці рекомендовано продовжити роботу по подальшому удосконаленню організаційної структури і особливо низової ланки споживчих товариств, підвищити рівень органів контролю, більше уваги приділяти дотриманню кооперативних статутів³⁴.

Цими питаннями в системі споживчої кооперації УРСР займалися відділи чи цілі управління організаційної та організаційно-масової роботи, створені у структурі як Укоопспілки, так і облспоживспілок. Згідно із типовим положенням, основними завданням такого управління (відділу) є організація роботи по кооперуванню населення, залучення членів-пайовиків і працівників споживчої кооперації до управління кооперативним господарством і контроль за його діяльністю, активізація уповноважених і груп уповноважених, а також органів суспільно-масового контролю, організація організаційно-масової роботи в системі споживчої кооперації республіки, краю, області тощо³⁵.

Усе це, на думку дослідників історії споживчої кооперації, призвело до її перетворення із об'єднання добровільних фізичних осіб і самостійних кооперативів у напівдержавну, напівкооперативну систему. Роль пайовиків зводилася до пасивного спостереження над діяльністю кооперативу та його керівних органів³⁶.

У подальшому подібне втручання у повноваження пайовиків продовжувалось, але прикривалось формальними процедурами, пов'язаними із дотриманням статутних засад кооперативів, згідно з якими всі кадрові перестановки ініціювали загальні збори пайовиків чи уповноважених кооперативного об'єднання³⁷.

Після приходу до влади в СРСР М. Горбачова і початку «перебудови» змінилися і підходи до місця і ролі кооперації. На чільне місце ставилось відродження первинних кооперативних засад, що тяжіли до низової ініціативи і підвищення ролі рядового члена-пайовика. Тому керівництво бере курс на «радикальну перебудову» внутрішньої структури, пропонуючи суттєво підвищити роль споживчого товариства як основної ланки кооперативної системи, забезпечити розвиток ініціативи та реального самоуправління пайовиків³⁸.

У ході втілення в життя цього напрямку було проведено часткове розукрупнення районних споживчих товариств і створення на їхній основі, як і раніше, сільських споживчих товариств. Це, на думку кооперативного керівництва, повинно було наблизити керівну ієрархію кооперативної системи до рядового пайовика. У постановах четвертих зборів Ради Укоопспілки від 24 квітня 1987 року «Про завдання споживчої кооперації по поглибленню перебудови і поліпшенню роботи із кадрами згідно із рішеннями січневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС і березневого (1987 р.) пленуму ЦК Компартії України» містився заклики ширше практикувати обрання голів райспоживспілок, райСТ, сільСТ на зборах уповноважених пайовиків таємним голосуванням із внесенням у списки двох і більше кандидатур, активніше використовувати демократичні засади при обранні й

призначенні керівників на відповідальні ділянки кооперативного господарства³⁹.

Уже через два роки саме керівництво Укоопспілки на XV з'їзді споживчої кооперації УРСР визнало, що кооперація перетворилася в одержавлену систему і практично втратила такі важливі засади, як самоуправління та господарська самостійність, згубну попередню практику по ліквідації багатьох споживчих товариств та райспоживспілок, що призвело до послаблення зв'язків із пайовиками та сільськими радами⁴⁰.

Таким чином, у досліджуваній період формально самоврядна організація, споживча кооперація, залишалась цілком залежною від державно-партійних органів влади. Рядовий пайовик, володіючи досить широкими статутними правами щодо керівництва кооперативними товариствами, у діючій системі був позбавлений реальних важелів впливу на управління і самостійності у прийнятті рішень.

1. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення [Текст]: монографія / [М. Аліман та ін. ; за заг. ред. С. Гелея]. – Л. : Вид-во Львів. комерц. акад., 2013. – 972 с.; Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних вузів] / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін.]. – Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с.

2. Гликин Я.С. Правовое регулирование деятельности советской потребительской кооперации / Яков Семенович Гликин. – М.: Экономика, 1967. – С. 62.

3. Сборник действующих постановлений и распоряжений по работе потребительской кооперации / составители Я.С.Гликин, М.С.Фейгенберг. – М. 1948. – С.13,14.

4. Справочник председателя правления потребительского общества / Сост. Н.А. Лупей, С.М. Мальков, Б.Н. Хвостов. – М.: Экономика, 1983. – С. 28.

5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 296, оп. 8, спр. 1648, арк. 20.

6. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 4269, арк. 60.

7. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 392, арк. 18.

8. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 4269, арк. 60.

9. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 393, арк. 28.

10. Там само, арк. 30-50.

11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 2569, оп. 1, спр. 301, арк. 224.

12. Справочник инструктора потребительской кооперации / Сост. В.В. Рыньков, В.Н. Зубрев. – М.: Экономика, 1982. – С. 96.

13. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 697, арк. 39.

14. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області (далі – НВ ДАЧО), ф. 6334, оп. 2, спр. 21, арк. 73.

15. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 2405, арк. 33.

16. Справочник инструктора потребительской кооперации / Сост.; В.В. Рыньков, В.Н. Зубрев. – М.: Экономика, 1982. – С. 143.

17. НВ ДАЧО, ф. 6334, оп. 2, спр. 21, арк. 39.

18. Борсук С.С. Управление портбительским обществом / С.С. Борсук, С.К. Кисляк. – М.: -во «Экономика», 1972. – С. 35.

19. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 2037, арк. 1.

20. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 2202, арк. 148.

21. Сборник действующих постановлений и распоряжений по работе потребительской кооперации / составители Я.С.Гликин, М.С.Фейгенберг. – М. 1948. – С.27-29.

22. Справочник инструктора потребительской кооперации / Сост. В.В. Рыньков, В.Н. Зубрев. – М.: Экономика, 1982. – С.164.

23. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 4576, арк. 120.

24. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення [Текст]: монографія / [М. Аліман та ін. ; за заг. ред. С. Гелея]. – Л. : Вид-во Львів. комерц. акад., 2013. – С. 696.

25. Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних

вузів] / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін.]. – Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – С. 286.

26. Сборник действующих постановлений и распоряжений по работе потребительской кооперации / составители Я.С.Гликин, М.С.Фейгенберг. – М. 1948. – С.67-69.

27. Справочник инструктора потребительской кооперации / Сост. В.В. Рыньков, В.Н. Зубрев. – М.: Экономика, 1982. – С.133.

28. Там само. – С. 58.

29. Справочник председателя правления потребительского общества / Сост. С.Г. Сиденко, Ш.В. Опельбаум, П.И. Вархин. – М.: Изд-во Центросоюза, 1963. – С. 76.

30. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 1367, арк. 13.

31. Справочник председателя правления потребительского общества / Сост. С.Г. Сиденко, Ш.В. Опельбаум, П.И. Вархин. – М.: Изд-во Центросоюза, 1963. – С. 6.

32. Справочник инструктора потребительской кооперации / Сост.; В.В. Рыньков, В.Н. Зубрев. – М.: Экономика, 1982. – С. 22, 56.

33. Справочник председателя правления потребительского общества / Сост. Н.А. Лупей, С.М. Мальков, Б.Н. Хвостов. – М.: Экономика, 1983. – С. 219.

34. Справочник инструктора потребительской кооперации / Сост.; В.В. Рыньков, В.Н. Зубрев. – М.: Экономика, 1982. – С. 9, 37.

35. Там само. – С. 26

36. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення [Текст]: монографія / [М. Аліман та ін. ; за заг. ред. С. Гелей]. – Л. : Вид-во Львів. комерц. акад., 2013. – С. 705.

37. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 23, спр. 4871, арк. 112.

38. Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних вузів] / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін.]. – Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – С. 341.

39. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 4269, арк. 25.

40. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 5085, арк. 2.

Сидорович А.С. Место и роль пайщика в потребительской кооперации УССР во второй половине 1940-х – 80-х годах.

В статье предпринята попытка осветить место и роль пайщика в потребительской кооперации УССР во второй половине 1940-х – 80-ых годах. В частности, на основе архивных источников доказан чисто формальный статус пайщика как члена потребительских обществ в сфере управления и контроля за деятельностью кооперативов. Выявлено, что в исследуемый период потребительская кооперация как самоуправляемая система находилась под полным контролем партийно-государственных органов власти.

Ключевые слова: потребительская кооперация, пайщик, государство.

Sydorovych O.S. Place and role of shareholder in the USSR consumer cooperatives in the second half of the 1940s - 80s years

The article is an attempt to highlight the place and role of shareholder in the USSR consumer cooperatives in the second half of the 1940s - 80s years. In particular, based on archival sources proved purely formal shareholder status as a member of Consumer Societies in the management and control of the activities of cooperatives. Found that in the period under consumer cooperatives as self-governing system was under complete control of the party and state authorities.

Keywords: consumer cooperatives, shareholder, the State.

Світлана Половнікова

**«... ЯКБИ Я ЗНАВ, ЩО ТИМ ЗДОБУДУ ЇЇ
КОХАННЯ, Я Б ЗАРАЗ ПОЇХАВ КРУГ СВІТА»:
до взаємин Михайла Грушевського
і Марії Вовк-Карачевської.**

На основі «Щоденника» 1888–1894 років М. С. Грушевського розглядаються стосунки з родиною чернігівського дідича, відомого українського громадського діяча В. Н. Вовка-Карачевського та юнацьке захоплення Михайла його дочкою Марією. Вперше друкується її фото.

Ключові слова: М. С. Грушевський, М. В. Вовк-Карачевська, Київ, університет, щоденник, кохання.

Ці рядки з'явилися у «Щоденнику» Михайла Грушевського 10 червня 1893 року після невдалої спроби запропонувати шлюб Марії Вовк-Карачевській, дочці Василя Никодимовича, лікаря за фахом, публіциста і перекладача. Він був активним діячем київської Старої Громади, в помешканні якого часто збиралася місцева інтелігенція. Навчаючись в університеті св. Володимира, Михайло не був схильним до гомінких студентських компаній, а знаходив розраду в розмовах з господарями та їхніми дітьми – гімназистом Василем та юною Марією. Крім повної віддачі наукам, оточуючі відзначали його релігійність. У юнака навіть виникала думка піти у ченці. Переломною стала осінь 1888 року, коли у щоденнику за 4 вересня з'явився такий запис: «... щось до молитви я став дуже лінивий, хладний та сухий, невже оце через те, що я постановив не кидати мірської праці» [1, с.14].

Успіхи студента у навчанні, схильність до роботи з архівними матеріалами не залишилися без уваги викладачів університету. Михайлові запропонували виконати конкурсну наукову роботу на медаль. Куратором став професор Володимир Боніфатійович Антонович. Після зустрічі з ним 13 грудня 1888 року Грушевський зробив такий запис: «Він балакав приязно й наче щиро, нічого він мині такого незвичайного не сказав, а проте мині стало веселіше» [1, с.35].

Завершивши роботу над конкурсною статтею «Історія Київського князівства від смерті Ярослава до кінця XIVст.» у вересні 1890 року, Михайло успішно склав екзамени в університеті й одержав диплом. Для обговорення майбутньої магістерської дисертації його запросив В. Б. Антонович. Професора, який цінував здібності випускника, здивувала його фраза, що він «не думав за те, щоб добувати степені». Володимир Боніфатійович зауважив: «Даремне, коли ви з роду до сего призначені... Що, може збираєтеся оженитися – Боже вас борони, се така перешкода була багато кому » [1, с.65]. Грушевський запевнив свого наукового керівника, що працюватиме над дисертацією, тим більше, отримавши золоту медаль за конкурсну статтю. Та щоденниковий запис від 28 вересня 1890 року говорить про інше: « ... Погано зовсім останніми часами – чувствєнность дуже зворушена, усміри Боже усякую скверну» [1, с.66].

У листопаді він виїхав до Владикавказу, щоб з родиною святкувати Різдво. Тут про себе нагадала Анна Ямпольська, сестра товариша по Тифліській гімназії,

© Половнікова Світлана Олександрівна – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського.

до якої раніше Михайло мав намір свататися: «Учора [15. XI. – **С.П.**] був знову лист – вже другий од Анни Платонівни Ямпольської, дуже привітний – закликає до «вічного приятельства», по правді, я не певний, щоб се приятельство було вічне» [1, с. 73].

Після повернення до Києва на перший план виходить особисте життя. Як свідчить його «Щоденник», візити до родини Вовків-Карачевських відбуваються все частіше. Особливу увагу він звертає на відношення до нього Марії Василівни, адже його охоплюють ніжні почуття до дівчини. Один із записів від 12 лютого 1891 року сповіщав: «Ввечері був у Вовків – приймали дуже приязно, старого не було вдома. Марія Василівна сиділа, потім пішла до хати, сказала, що холодно» [1, с. 91]. 22 лютого 1891 року знову згадує цю гостинну родину: «Там приймали добре, посадили за стіл із старими між Олександром Яковичем [Кониським. – **С.П.**] і Миколою Віталійовичем Лисенком» [1, с. 94]. Але Марія нічим не вказувала своєї прихильності до нього. Інколи її поведінка навіть ображала: «...зайшов до Вовків, молоду майже не бачив, й мене вразило, що вона дуже прохала Самійленка, щоб zostався, а мене – ані трошки» [1, с. 167].

1890 р. Грушевський молодий.

Можна припустити, що в цей час дівчина знаходилася під враженням від знайомства з Пантелеймоном Кулішем, у якого вона побувала в Мотронівці разом з батьком у липні 1890 року. Старого письменника схвилювала щирість, душевність Марусі, її патріотизм, обізнаність в українській літературі. Він пише листа на ім'я Василя Никодимовича, до якого додає вірша: «Марусенько! Моя голубко сизокрило!..» Минуло менше двох місяців, і до Марусі Вовківни він звертається новим віршем:

«Я згадую той день і час благословенний,
Як дух твій молодий мене з землі підняв
І побут хutorний, захмарений, буденний,
Огнем твоїх очей живущих осіяв...» [3, с. 252].

Юна панночка не могла залишитися байдужою до такої натхненої лірики корифея української літератури. Є думка, що наступного літа дівчина вже сама навідалася до подружжя Кулішів, перебуваючи у рідних Британах (нині с. Дуболугівка Ніжинського району Чернігівської області) – родовому маєтку Вовків-Карачевських. Зустріч з письменником могла відбутися і під час перебування всієї родини в Качанівці 19 серпня 1892 року, про що свідчать автографи у книзі почесних гостей [2, с. 284].

Відчуваючи певну холодність Марії, Михайло Грушевський проводив час у відвертих розмовах з її матір'ю. Особливо багато уваги приділяв він Василю Никодимовичу, коли той був тяжко хворим, а в день його кончини 24 лютого 1893 року над померлим усю ніч читав молитву. Душевний відгук Михайла у цей скорботний для родини час розчулив Марію і сприяв встановленню між ними теплих, дружніх взаємин.

Грушевський вирішив одружитися з Марією Василівною, а для освідчення обрав ботанічний сад: «Бесідували; мені шкода, що я не поглянув на її лице; воно б могло сказати більше; ми вертались мовчки – дуже се було довго, й сонце пекло як ніколи. Надія не зовсім зникла (пробігають думку про скору реакцію), але у всяким разі се треба було колись в'яснити. Печаль не гостра, а тупа – ще одним каменем на серці більше» [1, с. 208]. Це запис у «Щоденнику» за 3 травня 1893 року. Майже кожного наступного дня Грушевський згадує Марію: «Вчора був у Вовків, одніс квітку. Сегодня

може не піду; на душі гірке чуття; сьогодні заплакав – душить чуття тільки оце моєї долі»[1, с. 209].

Не полишає Михайло цієї болючої для нього теми і в подальшому, жалкуючи, що «не обізвався на її проханку – бути поки що «великим, великим другом»[1, с. 212]. Невдача в особистому житті заважає повністю віддатися науковій праці. Але поступово вона відходить на другий план: «Думав потроху за Марію Василівну... і за Анну Ямпольську, до котрої наготував листа можливо щирого, щоб вияснити стосунки – обясняю свою боязнь любови й на дальше хочу заховати дружбу без призрака любові, за дисертацію»[1, с. 213].

Для наукової кар'єри Грушевського обставини склалися напрочуд удало – за рекомендацією В.Б. Антоновича його призначають професором кафедри загальної історії Львівського університету з 1 жовтня 1894 року. До цього часу треба було терміново захистити дисертацію на звання магістра, що і відбулося 22 травня 1894 року. Невдовзі вийшла й монографія М. Грушевського з історії Барського староства. Проводи молодого професора до Львова були надзвичайно урочистими. Київська громада бажала йому сприяти вихованню у молодого покоління почуття національної і культурної єдності українського народу.

У Львові Михайло Сергійович влаштував і сімейне життя, одружившись у 1896 році з учителькою і перекладачем Марією Вояківською. За свідченням сучасників, шлюб був щасливий.

Про подальшу долю Марії Василівни Вовк-Карачевської відомості дуже скупі. Є припущення, що її чоловіком став Володимир Георгійович Карнаухов, матір'ю якого була старша сестра Марії Костянтинівни Заньковецької – Лідія. Можливо, саме він згадувався у «Щоденнику» Михайла Грушевського: «Ввечері гуляли з Марією Василівною і Карнауховим в Ботанічному [саду]. Більше сумна осуга, ніж весела» [1, с. 210-211]. Сподіваємося на подальший пошук.

Марія Вовк-Карачевська

1. Грушевський М.С. Щоденник. (1888-1894 рр.) К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1997. – 261 с.

2. Качанівка. Альбом автографів. Автор-упорядник: С. Половнікова. К.: ТОВ «Темпора», 2010. – 326 с.

3. Нахлік Є.К. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – К.: Укр. письменник, 2006. – 351 с.

Половнікова Светлана

На основе «Щоденника» 1888–1894 годов М.С. Грушевского рассматриваются взаимоотношения с семьей черниговского дворянина, известного украинского общественного деятеля В.Н. Вовка-Карачевского и юношеское увлечение Михаила его дочерью Марией. Впервые публикуется ее фото.

Ключевые слова: М.С. Грушевский, М.В. Вовк-Карачевская, Киев, университет, дневник, любовь.

The relationships with Chernihiv's nobleman, famous Ukrainian public figure V.N. Vovk-Karatchevskiy and his family, and also Mykhailo's youth fancy for V.N. Vovk-Karatchevskiy's daughter Maria is traced on the ground of the «Dairy» of M.S. Grushevskiy, that covers 1888–1894 years. Maria's foto is published firstly.

Key words: M.S. Grushevskiy, M.N. Vovk-Karatchevskiy, Kyev, university, dairy, love.

ЮВІЛЕЇ

УДК 94(477)

Володимир Половець

ОПАНАС ВАСИЛЬОВИЧ МАРКОВИЧ.

1822 – 1867 рр.

(До 195-річчя з дня народження)

У статті розглядається біографія Опанаса Васильовича Марковича, його навчання в університеті та участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Повернувшись із заслання, він проживає в Чернігові, одружується з Марією Вілінською, потім мешкають у Чернігові, Києві, Немирові, за кордоном. Звідти він прибуває в Санкт-Петербург, співробітничає в часописі «Основа» і знову повертається на Чернігівщину, працює в Новгороді-Сіверському, Сосниці й Чернігові. Помер у 1867 р., похований у Чернігові.

Ключові слова: університет, братство, заслання, фольклор, «Основа», Марко Вовчок, Чернігів.

Опанас Васильович Маркович – український етнограф, фольклорист, історик, громадсько-політичний діяч, музикознавець – народився 8 лютого 1822 р. в селі Кулажинці (тепер Гребінківського району Полтавської області) в сім'ї Василя Марковича, начальника канцелярії військового міністра. Мати Опанаса, Олена Леонтіївна Керстен, була високоосвіченою, музично обдарованою жінкою, прихильницею народних пісень (1, с. 207). Опанас був шостою дитиною в сім'ї. Мати рано помітила потяг сина до музики і постійно заохочувала до навчання гри на фортепіано та збору українських народних пісень, які він чув на вечорницях та від ровесників – кріпацьких дітей під час спілкування на вулиці. Марія Леонтіївна старанно записувала ці пісні, робила до них музичний супровід, а потім разом із сином виконували їх перед гостями. З того часу любов до української народної творчості залишалася у нього на все життя, ставши постійною життєвою потребою.

У 1836 р., закінчивши Пирятинське 4-х класне міське училище, Опанас уступив до Київської гімназії при університеті Св. Володимира, де ректором був їхній родич Михайло Максимович. Про рівень підготовки гімназистів свідчить той факт, що викладачами тут працювали професори університету. Навіть сам ректор читав історію і словесність. Великий вплив на формування світогляду хлопця мав професор І. Д. Краськовський, пристрасний любитель української усної народної творчості. За його порадою Опанас став записувати всі народні казки, перекази, пісні, прислів'я та приказки, поділяючи їх за окремою тематикою і змістом. Так формувався архів рукописів майбутніх видань автора (2).

Після закінчення гімназії у 1842 р. Опанас з'явив бажання навчатися на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира. Навчаючись в університеті, студент не тільки уважно слухав лекції професора М. І. Костомарова, який працював на цьому факультеті, але й вступив до Кирило-Мефодіївського братства, одним із організаторів якого був професор. Опанас Маркович зацікавився роботою братства. На його факультеті навчався Василь Білозерський, теж родом з Полтавської

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

губернії, один із його далеких родичів, який посприяв більш тісному знайомству Опанаса з М. Костомаровим. О. Маркович увійшов до молодіжного гуртка, який став студентською основою Кирило-Мефодіївського братства. На своїх засіданнях студенти обговорювали становище селян, проблеми української мови і літератури, під впливом ідей професора М. Костомарова мріяли про об'єднання слов'янських народів. Згодом відбулося знайомство Опанаса з Пантелеймоном Кулішем – учителем Київської гімназії, письменником-початківцем. Поступово формувалася група прихильників об'єднання в таємне Кирило-Мефодіївське товариство. Ініціаторами його створення стали М. Костомаров та М. Гулак, чиновник канцелярії Київського військового генерал-губернатора, В. Білозерський та О. Маркович, до яких приєдналися Г. Андрузький та Д. Пильчиков, студенти юридичного факультету, О. Навроцький та І. Посяда, теж студенти університету. В 1846 р. до товариства приєдналися Т. Шевченко та М. Савич, випускник Харківського університету, знайомий Т. Шевченка. Загальна кількість членів братства спочатку становила 12 осіб. Організація була названа іменем відомих слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. Знаком братства став перстень з написом «Св. Кирило і Мефодій, січень 1846 р.» (3, с. 68).

Таємна організація складала свою програму – «Книги буття українського народу» і «Статут Слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія», основним автором яких був М. Костомаров, та «Записку», підготовлену В. Білозерським. Заслужують на увагу політичні погляди учасників товариства. М. Костомаров, В. Білозерський, О. Маркович, П. Куліш та О. Тулуб вважали, що тривала просвітницька діяльність і реформи забезпечать успіх політичних і соціальних перетворень. Інших поглядів на суспільно-політичні події в Російській імперії дотримувалися Т. Шевченко, О. Навроцький, М. Гулак, І. Посяда та М. Савич. Вони були прихильниками революційного напрямку боротьби і не мали сумніву в тому, що скасувати кріпацтво, повалити самодержавство зможе тільки народне повстання (4, с. 42).

Г. Андрузький з допомогою В. Білозерського та О. Марковича підготували проект «Начерків Конституції республіки» – модель Федеративної слов'янської республіки, яка мала поєднати в собі досвід Північноамериканських штатів і традицій Російської імперії. Вона передбачала створення автономних штатів, включаючи Україну з Галичиною, Кримом і Чорномор'ям, Сербію, Болгарію, Бессарабію і Польщу (5, с. 239).

Коли члени братства, з метою збільшення свого кількісного складу і залучення студентів університету до активної громадсько-політичної роботи, поширення визначених ідей та розповсюдження програмних документів і прокламацій «До братів-українців», «До братів-великоросів і поляків», активізували свою діяльність, студент юридичного факультету О. Петров доніс про таємні зібрання кирило-мефодіївців Київському жандармському управлінню. Товариство було негайно заборонене, а його члени заарештовані. Слідство у справі братства тривало з 18 березня по 30 травня 1847 р. в Санкт-Петербурзі. Покарано було кожного члена братства. Після відбуття ув'язнення їх розіслали у віддалені губернії імперії під нагляд поліції (3, с. 78).

Опанаса Марковича було заарештовано в Переяславі, коли він гостював у свого брата Василя. Під час обшуку у нього знайшли «стихи возмутительного содержания», зокрема поему Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні, і не в Україні моє дружєє посланіє». Після допиту О. Марковича вислали до м. Орла під нагляд поліції, де він служив молодшим помічником управителя губернської канцелярії військового генерал-губернатора.

Заслання виявилось необтяжливим. До молодого канцеляриста, випускника університету, ставилися доброзичливо. На отримувану платню він міг винаймати окрему кімнату та забезпечувати себе більш-менш пристойно в матеріальному відношенні. У вихідні інтелігентна молодь м. Орла збиралася разом, обговорювала життєві проблеми міста, співала пісень, танцювала, слухала гру на фортепіано. Тут Опанас Маркович був у перших рядах, бо не тільки майстерно акомпанував співакам, але й мав чудовий голос. Присутні не залишалися байдужими від його віртуозної гри та виконання під власний акомпанімент своїм баритоном українських народних пісень. На одному з таких вечорів він і познайомився з Марією Вілінською, яка після закінчення Харківського пансіону проживала у своєї тітки, Катерини Мордовіної.

П'ять разів зверталася двоюрідна сестра О. Марковича до губернатора Орла з проханням скоротити термін заслання. І тільки після втручання впливових людей прохання було почуте (6).

У травні 1850 р. О. Маркович повернувся на Батьківщину, якийсь час проживав у старшого брата на Чернігівщині, але вже через рік прибуває в Орел, щоб зустрітися з Марією Вілінською. Увесь цей час Опанас писав листи Марії, в яких розповідав, що побував на рідній Полтавщині, бачився з батьками, гостював у друзів, навіть зустрічався з самим Миколою Гоголем. Чим більше він думав про шлюб з Марією, тим більше вагався. Різниця у віці майже на дванадцять років турбувала Опанаса. Думка про те, як він у майбутньому забезпечить свою родину в становищі «неблагонадійного», не давала йому спокою. Ці сумніви відчула Марія з його листів, у яких поменшало слів про любов та одруження. І вона прийняла рішення – пов'язати свою долю з Опанасом, про що повідала своїй тітоньці Катерині, в якій проживала. Тітка була проти Опанаса, вона мріяла видати племінницю за багатого орловського поміщика Ергольського, який був закоханий у Марію. Посварившись з тіткою, племінниця переїхала в Єлець до матері. Вона покохала Опанаса, поділяла його вільнодумство і готова була поставити за нього і безтурботне життя на олтар свого кохання.

Після одруження, в другій половині січня 1851 р. вони переїжджають у Чернігів, де Опанас Васильович влаштовується працювати в редакцію газети «Черниговские губернские ведомости». З лютого по червень 1851 р. разом з дружиною вони проживають в с. Сорокошичі Остерського повіту в брата Василя, який працював у лісництві. На Остерщині Марковичі записують народні пісні, приказки, приповідки, характерні вислови селян. Тут Марковичі записали варіант відомої думи Івана Нечая на історичну пісню про Богдана Хмельницького. Протягом літа й осені вони мандрують по селах Чернігівщини й Полтавщини. Шлях приводив їх до Борзни, Конотопа, Прилук та Ніжина. У Чернігові Опанас Васильович дружить з Леонідом Глібовим, організовує аматорський драматичний гурток, з часом реформований у «Чернігівське музично-драматичне товариство». На жаль, недружні стосунки з редактором губернської газети в Чернігові змушують Опанаса Васильовича звільнитися з роботи (6).

З 1853 р. Опанас Васильович улаштовується на роботу в Київську палату державного майна і бере участь у складанні «Словника української мови», яке здійснювалося під керівництвом П. Білецького-Носенка. У цьому ж році сталося велике горе в сім'ї Марковичів – померла крихітна донька Віра, а потім наступила тривала хвороба Марії Олександрівни – як наслідок душевного неспокою й постійного матеріального нестатку. 27 травня 1853 р. в сім'ї народився син, якого назвали Богданом на честь українського гетьмана Богдана Хмельницького. Жили вони в Києві на околиці міста – Куренівці. Про їхній побут згадував біограф Тараса Шевченка М. Чалий. Марковичі жили у «найбіднішій халупі, навіть без дверей, замість яких вхід до мешкання завішувався якоюсь рядиною» (7, с. 41).

Василь Тарновський, відомий чернігівський поміщик, запросив Марковичів у свій маєток Качанівку зробити статистичний опис своєї колекції старожитностей. Це був найплідніший період у науковій діяльності Марковичів. Практично увесь вільний час вони займалися збиранням фольклору. Закінчивши роботу в Качанівці, Марковичі переїхали до Немирова, де Опанас Васильович дістав посаду вчителя географії в місцевій гімназії (8).

У Немирові, що на Вінниччині, Марковичі жили три роки. Опанас працював у гімназії, щонеділі сім'я виїздила в Ковалівку, Мухівці, Вовчок та інші навколишні села для збирання фольклору, запису народних пісень, легенд та приказок. Окрім педагогічної діяльності, О. Маркович проводить значну культурно-освітню роботу. Саме в Немирові було здійснено постановку опери «Наталка Полтавка», музику до якої написав Опанас Васильович. У Немирові сім'я дізналася, що в Петербурзі (в 1859) вийшли в світ «Народні оповідання» Марії. У написанні оповідань, вважають біографи, Опанас Васильович відіграв велику роль, як і в письменницькій діяльності Марко Вовчок (9). Між іншим, до цього часу немає однозначності щодо авторства творів українською мовою Марко Вовчок. Рукописів їхніх не знайдено, а питання це піднімалося ще за життя Марії Вілінської. Такі визначні історичні постаті, як Іван Франко, Сергій Єфремов, Олена Пчілка, Омелян Огоновський, Пантелеймон Куліш та інші були переконані,

що Марко Вовчок володіла літературним талантом, але української мови не знала на такому рівні, на якому були написані її українські твори. Тому, якщо Опанас Васильович і не особисто писав ці оповідання, то його правка тексту надавала їм українського змісту, стилю та забарвлення.

Так, Іван Франко у своєму некролозі під назвою «Марія Маркович (Марко Вовчок). Посмертна згадка» писав: «Хто читав українського Марка Вовчка, той хоч би запеклий теоретик, напевно стоятиме під впливом чару й розкішності його чудової мови. В московських творах Марка Вовчка, на дивне диво, зовсім навпаки: мова ординарна, безбарвна, неорганічна мішанина людської великоруської з мовою канцелярії та школи, густо підсипана українізмами, українськими поговірками та піснями. Так і чуєш, читаючи ті оповідання, що вони неначе переклади з якоїсь іншої мови, рідної і натуральної мови автора» (10, с. 279).

Сергій Єфремов у своєму некролозі по М. Вовчку згадує слова Омеляна Огоновського, які той написав невдовзі після смерті Опанаса Марковича: «Коли вмер Опанас Маркович у 1867 році, то й Марія вмерла для літератури української» (11, с. 381).

Олена Пчілка у своєму листі до О. Огоновського зазначала: «...якесь диво, що людина, зроду не чувши української мови, ледве захотіла, у два дні перейняла мову зо всіма найтонкішими її властивостями й почала писати по-українськи, та ще й як – краще всіх українських повістярів» (12, с. 3).

Що стосується Пантелеймона Куліша, то він, як з'ясується пізніше, спочатку захоплювався оповіданнями і їхньою авторкою, а потім, коли Марія Олександрівна не відповіла на ці захоплення, почав стверджувати, що твори її писав Панас Маркович (13, с. 477).

На початку 1859 р. Марковичі переїхали до Санкт-Петербурга. Маючи широкі зв'язки в столиці, П. Куліш надсилає рукопис «Народних оповідань» ліберальній людині – барону фон Крузе, який пропустив їх без будь-якої правки в тексті. У своєму листі до Т. Шевченка П. Куліш похвально відзивався про «Народні оповідання» та їхню авторку, яка «на диво з московки перетворилася в українку». Твори Марії Олександрівни здобули високу оцінку в російських літературних колах. За редакцією І. Тургенева було здійснено переклад «Народних оповідань». Так з'явилися «Украинские народные рассказы». Твори української письменниці почали друкувати російські журнали й газети (14).

З Санкт-Петербурга в 1859 р. сім'я Марковичів відбула за кордон. Вони побували в Німеччині, Швейцарії, їздили в Лондон (гостювали у Герцена). 19 серпня 1860 р. О. Маркович, залишивши дружину з сином у Швейцарії, повернувся в Росію. Певний час він проживав у Санкт-Петербурзі, працюючи в редакції журналу «Основа». То був період, коли навколо часопису зібралися майже всі колишні кирило-мефодіївці, яким дозволили повернутися з віддалених губерній імперії і які відкрили окреме видання українською мовою. Опанас Васильович з радістю зустрівся з М. Костомаровим, В. Білозерським, П. Кулішем, Г. Андрузьким, Т. Шевченком та ін. Праця в громадсько-політичному щомісячнику «Основа» була поверненням в роки студентського життя в Києві. О. Марковичу імпонувало, що в центрі уваги публіцистів часопису стояло завдання формування особливої української ідентичності з увагою до питання про самостійність української мови, а також до історії і проблеми національного характеру, тобто центральною темою було питання української мови, її використання під час викладання в школах. Журнал вітав селянську реформу, висловлював сподівання на проведення інших реформ, закликав інтелігенцію розширювати культурно-освітню діяльність. У квітні 1861 р. Опанас Маркович організував концерт, присвячений пам'яті Т. Шевченка, а зібрані кошти передав родичам Тараса Григоровича (15, с. 91).

На жаль, журнал вийшов усього 22 номерами, від січня 1861 р. до жовтня 1862 р. «Основа» припинила свою діяльність на десятому числі 1862 р. Причини його закриття владою крилися в складній суспільно-політичній та літературній боротьбі того часу в Російській імперії. Серед них були прямі політичні доноси на редактора до центрального жандармського управління та внутрішні редакційні суперечності між В. Білозерським та П. Кулішем за лідерство в колективі. Після Санкт-Петербурга О. Маркович повертається в Чернігівську губернію, де отримує посаду акцизного наглядача в Новгороді-Сіверському (6).

Повернувшись в Україну, О. Маркович продовжує збирати народні пісні, прислів'я та приказки. Зібрав їх більше 50 тисяч та систематизував цей матеріал у збірник, але сам видати не зміг і передав його для видання М. Номису, який у 1864 р. оприлюднив цей збірник, додавши до нього записи інших авторів. На той час це було майже повне видання українських пісень, прислів'їв і приказок. Один із варіантів свого рукопису О. Маркович передав своїй дружині в Париж, де можна було з меншими труднощами їх надрукувати. Марія Олександрівна видала їх, озаглавивши збірник «Двісті українських пісень. Співи і слова зібрав Марко Вовчок» без згадки імені Опанаса Васильовича (16, с. 263).

Перу О. Марковича належать праці «Описание Малороссии» та «Записки о дворянском сословии Черниговской губернии», які не втратили свого наукового значення і до сьогодні. Фольклорно-етнографічні дослідження О. Марковича друкувалися у виданнях Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, Амвросія Метлинського, Петра Білецького-Носенка, Михайла Симонова (М. Номиса), часописі «Основа» та особливо в губернській газеті «Черниговские губернские ведомости», де він працював (6).

1866 р. О. Маркович через хворобу був переведений з Новгорода-Сіверського до Сосниці (ближче до чернігівської лікарні), а з 1867 р. хвороба посилилася і йому порекомендували переїхати в Чернігів. З тих пір, як О. Маркович приїхав із-за кордону в Санкт-Петербург, з сім'єю він більше не зустрічався. На запитання про Марію Олександрівну О. Маркович відповідав: «Сам живу, без сім'ї, та уже й не приїдуть, грошей у них і в мене нема, зима заходить» (8). В останні роки проживання в Чернігові О. Маркович познайомився з співачкою Меланією Загорською, яка виконувала головну партію в його опері «Чари». Партитура опери не збереглася. Меланія в останні роки життя Опанаса Васильовича стала його вірною подругою (17).

Помер О. Маркович 1 вересня 1867 р. на 45 році життя в Чернігівській лікарні від туберкульозу. Грошей і ніякого статку після його смерті не залишилося. Сім'я тодішнього Чернігівського губернатора С. П. Голіцина та близькі друзі спільними коштами поховали його останки на Болдиній горі біля Іллінської церкви, недалеко від чернігівських печер і поставили на могилі скромний обеліск із сірого мармуру (6). Поряд з цією могилою в 1913 році поховали видатного українського письменника Михайла Михайловича Коцюбинського.

Сотні й тисячі відвідувачів, що приходять сьогодні на могилу М. М. Коцюбинського, якого за людські якості, любов до рідної землі і до людей називали «великим сонцепоклонником», щоб віддати свою шану і повагу видатному сину українського народу, не завжди звертають увагу на скромний сусідній обеліск з надписом «Маркович Опанас Васильович. 1822 – 1867» над могилою людини, котра знайшла тут свій упокій. Це могила визначного громадсько-політичного діяча, фольклориста і етнографа, «благородного, талановитого, скромного сівача добра, краси і науки», як писав про Опанаса Васильовича в XIX ст. часопис «Киевская старина».

1. Маркович Опанас Васильович // Довідник з історії України: У 3 т. – Т. 2. – К.: Генеза, 1995. – 435 с.

2. Маркович Опанас Васильович / Біографія. [Електронний ресурс]. Режим доступу: people.su.ua/71381 (дата звернення 8.02.2017). – Назва з екрана; Маркович Опанас Васильович // Малий словник історії України. – К., «Либідь», 1997. – 463 с.

3. Кирило-Мефодіївське товариство. У трьох томах / Упорядники І.І. Глизь, М.І. Бутич, О.О. Франко. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 476 с.

4. Половець В.М., Мисюра О.О. Політологія. Курс лекцій. – Чернігів, 2014. – 212 с.

5. Петровський В., Радченко П., Семененко В. Історія України. Неупереджений погляд. Факти. Міфи. Коментарі. – Харків: «Школа», 2007. – 350 с.

6. Маркович Опанас: братчик, фольклорист, етнограф. [Електронний ресурс]. Режим доступу: finenews.info.../17306-opanas-markovich (дата звернення 15.02.2017). – Назва з екрана.

7. Чалий М. К биографии Афанасия Марковича // Киевская старина. – 1894. – № 45. – С. 41.

8. Опанас Маркович. В історію української культури О. Маркович увійшов

як фольклорист, етнограф і музикант. [Електронний ресурс]. Режим доступу: uchebana.5.ru>cont/1669497.html (дата звернення 13.02.2017). – Назва з екрана.

9. Маркович Опанас. [Електронний ресурс]. Режим доступу: gushkolnik.ru>docs/10/index-22033.html (дата звернення 5.01.2017). – Назва з екрана.

10. Франко І.Я. Марія Маркович (Марко Вовчок). Посмертна згадка // І.Я. Франко. Збір. тв.: У 50 т. – Т. 37. – К., 1982. – 678 с.

11. Єфремов Сергій. Історія українського письменства. – К.: «Український учитель», 1911. – 538 с.

12. Пчілка Олена. Марія Маркович (Марко Вовчок) // «Рідний край». – Полтава. 1907. 20 жовтня.

13. Кулиш Пантелеймон. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання» Марка Вовчка // Кулиш П. Твори: У 2-х т. – К., 1989. – Т. 2. – 769 с.

14. Вілінська Марія Олександрівна (Марко Вовчок). [Електронний ресурс]. Режим доступу: [ebk.net.ua>Book\[synopsis|ukrainka_elita|part1...](http://ebk.net.ua>Book[synopsis|ukrainka_elita|part1...) (дата звернення 10.01.2017). – Назва з екрана.

15. Миллер Алексей. Украинский вопрос в Российской империи. – К.: Laurus. 2013. – 416 с.

16. Маркович Д.В. Воспоминания об Афанасии Марковиче // «Киевская старина». – 1893. - № 5. – С. 263-269.

17. Маркович Опанас. [Електронний ресурс]. Режим доступу: ua.texreferat.com>referat-14340.htm (дата звернення 27.01.2017). – Назва з екрана.

В.М. Половец

МАРКОВИЧ АФАНАСИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ. 1822 – 1867.

(К 195-летию со дня рождения)

В статье рассматривается биография Афанасия Васильевича, учеба в университете, участие в Кирило-Методиевском братстве. Возвращение из ссылки, пребывание в Чернигове, женитьба на Марии Вилинской, потом живут в Чернигове, Киеве, Немырове, за границей, откуда он переезжает в Санкт-Петербург, сотрудничает в журнале «Основа» и опять возвращается на Черниговщину, работает в Новгороде-Северском, Соснице и Чернигове. Умер в 1867 г., похоронен в Чернигове.

Ключевые слова: университет, братство, ссылка, фольклор, «Основа», Марко Вовчок, Чернигов.

V.M. Polovets

Markovych Athanasius Vasilyevych. 1822 – 1867

(For 195th anniversary of his birthday)

He was born in the village Kulazhyntsi (now Hrebinkivskiy Raion, Poltava Oblast). He was the sixth son in the family of Vasily Markovych – the Chief Clerk of the Minister of War. His mother, Helen Leontievna Kersten, who was a fan of folk songs and a good musician engaged him in music from early childhood. After graduating from Kiev Gymnasium Athanasius enrolled to the University of St. Vladimir, where he became a member of Brotherhood of Saints Cyril and Methodius.

In 1874, he was exiled to Orla due to participating in secret societies. In 1851, he married Maria Vilenska with whom they later moved to Chernihiv where he worked at a newspaper «The News of Chernihiv Province». He lived with his family in Kiev, Nemyriv and they had been abroad as well. In 1861, he returned to St. Petersburg, where he collaborated in creating the journal «Osnova». Numerous folklore and ethnographic stories that he had collected were published by V. Antonovych, M. Drahomanov, A. Metlinsky and P. Biletsky-Nosenko. In the year of 1862, he decides to return to Chernihiv from St. Petersburg. He worked as a excise supervisor in Novhorod-Siverskyi, Sosnytsia and Chernihiv. He also continued collecting folk songs and wrote music for opera «Charms» for which the partita was not saved. He died in 1867 and was buried on Boldyna Hora.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

КНИЖКА ПРО НОСІЇВ ОДНОГО ПРИЗВИЩА

Костирко В.В. Костирка-Костырко. Следы на страницах истории. Документальные очерки. Бийск. – Издательский дом «Бия». – 2016. – Том I – 602 с., том II – 415 с., т. 100 экз.

Цей двотомник по-своєму особливий. У ньому вміщено документальну інформацію більше як про 2300 носіїв рідкісного прізвища Костирко з восьми країн світу, які залишили слід на сторінках історії упродовж п'яти останніх століть. Найбільше їх з України і, зокрема, з Чернігівщини.

Автор-упорядник двотомника – алтайський краєзнавець Валерій Костирко, який походить з прадавнього українського роду. Його предок Микита Костирко у пошуках кращого життя 1893 року назавше покинув із сім'єю рідну Солонівку, що під Городнею, і виїхав до Сибіру. Оселився він у деревні Глушинка Барнаульського повіту Томської губернії.

А скільки ще таких, як він, Костирок, переселилися колись із Чернігівської і Полтавської губерній на сибірські простори, до Кубані та на Далекий Схід.

Автор розпочинає своє унікальне дослідження ще з доби Великого Князівства Литовського (XV-XVII ст.). Перша згадка про носія прізвища Єрмила Костирка, овруцького урядника, датується 1410 роком.

Цікаву документальну інформацію вміщено у розділах «Гетьманщина XVII століття» та «Військо Запорізьке XVIII століття».

Зокрема, у Реєстрі війська Запорозького 1649 року записано 41 козака на прізвище Костирко (чи схожого з ним). Усі вони в той час мешкали на території 15-ти з 16-ти адміністративно-територіальних утворень – полків. Три з них (з чотирьох у Чернігівському полку), а саме: Іван Костирка, Дорош та Іван Костиренки мешкали у моєму рідному селі Звеничів, що неподалік Чернігова.

До цього населеного пункту, що нині входить до складу Ріпкинського району, в автора-упорядника двотомника особлива увага. Адже тут, як ніде, найбільш масово мешкали носії прізвища Костирко.

У 1922 році в селі було 167 дворів з населенням 908 осіб. З них у 34 мешкало 182 Костири.

Звеничівським Костиркам у двотомнику присвячено десятки сторінок, де вміщено документальну інформацію про більше як 230 носіїв цього прізвища. Серед них козаки місцевого куреня Ройської сотні Чернігівського полку Прокіп, Олексій та Аврам Костири, які брали участь у багатьох бойових походах.

Рядовий 10-го піхотного Новоінгерманладського полку Іван Никифорович Костирко – герой Вітчизняної війни 1812 року. А гвардії рядовий Степан Васильович Костирко мужньо боровся з ворогом у роки Другої

світової війни. Він кавалер двох орденів Слави та інших високих бойових нагород. Уродженець села льотчик Іван Іванович Костирко був учасником Параду Перемоги в Москві влітку 1945 року.

Гордість звеничівців – заслужений будівельник України Іван Антонович Костирко.

З документальних нарисів двотомника яскраво вирізняються розповіді про Костирок – уродженців села Лави колишнього Сосницького повіту.

Як стверджує дослідник, всі дворянські роди Чернігівської губернії, що носили це прізвище, походять від знатного військового товариша з Лав Захарія Костирки.

Його нащадок полковник Дмитро Васильович Костирко (1777–1855) з дворян. Військову службу він розпочав кавалергардом, охоронцем самого царя Павла І. «Сей мужественный и храбрый офицер» брав участь у війні з наполеонівськими військами. Відзначився в боях під Полоцьком, Лейпцігом, Амстердамом... Переможно ввійшов до Парижа 1814 року.

Нагороджений трьома високими бойовими орденами: Святої Анни 2 ступеня з алмазами, Святого Володимира 4 ступеня з бантами, Святої Анни 4 ступеня на шпагу за хоробрість. Командував полками, бригадою внутрішньої варті. Похований у Пермі.

Родом з Лав і Митрофан Макарович Костирко (1800–1862). З дворян. Генерал-майор. Брав участь у тринадцяти бойових походах і кампаніях Кавказько-горської війни проти загонів легендарного Шаміля. Він кавалер 6 високих орденів, мав Золоту напівшаблю «За хоробрість». Помер у Лавах.

Прославили Лави і його вихідці Костирки-чиновники. Зокрема, колезький радник, випускник Сосницького повітового училища Федір Кирилович Костирко (1839–1894). Більше як 20 років обіймав він класні посади в Західному Сибіру. «За примерную деятельность и заботливость о делах города» йому було присвоєно звання почесного громадянина заштатного міста Тюкалинська Омського округу. А ще він кавалер трьох орденів.

У двотомнику вміщено документальний нарис про відомого архітектора і художника України, уродженця Лав Петра Федоровича Костирка (1897–1982) – одного з авторів першого монумента на могилі письменника Михайла Коцюбинського в Чернігові.

Помітний слід на сторінках історії залишили носії прізвища Костирко, уродженці села Лукнів Коропської волості Кролевецького повіту.

Полковник Порфирій Степанович Костирко (1864 р. н.) «за отличную и усердную службу и труды, понесенные во время военных действий» нагороджений трьома орденами.

Його земляк Степан Климович Костирко, квартирмейстер 1-го ступеня (унтер-офіцер-господарник), служив на ескадренному броненосці «Наварін» 2-ї Тихоокеанської ескадри. Загинув 28 травня 1905 року в Цусімській битві. Японська ескадра потопила тоді російський броненосець, де служив моряк з Лукнова.

У книзі можна знайти розписи родоводів Костирок, згаданих нами населених пунктів. А ще села Солонівки – малої батьківщини предків автора – упорядника двотомника.

Доволі широка географія міст і сіл нашого Сіверського краю, де мешкали чи й досі мешкають носії прізвища Костирко. Це Чернігів, Ніжин, Городня, Носівка, Тур'я, Чепелів, Конятин, Олишівка, Рябці, Кукшин, Вересоч... Більше як 30 населених пунктів. Отже, є шанс знайти інформацію для поповнення свого генеалогічного дерева.

У двотомнику максимально неупереджено і послідовно викладено ланцюг подій з життя носіїв прізвища Костирко, в основу яких покладено історичні документи і спогади сучасників. Під час шестилітньої роботи над ним автор переглянув понад 15000 історичних джерел з багатьох архівів і бібліотек України та Росії. Цікаво, що багато текстів подано в ньому українською мовою.

У публікаціях видання, зазначає в передмові автор, повністю відсутня «моя правда», присутня лише Істина. Себто історична розповідь про будь-кого з носіїв прізвища. Яку знайшов інформацію, таку й подав.

Нині ми живемо у надто складний і суперечливий час. Але, поважаючи права

особистості, упорядник не дає жодних оцінок ідейним поглядам і вчинкам своїх однофамільців, згаданих у двотомнику.

Тут поіменно названо жертв репресій (30-50 рр. XX ст.), голодомору (1932-33 рр.) в СРСР, зокрема, і в нашій області, вміщено мартиролог загиблих під час Другої світової війни.

У двотомнику є розділ, присвячений борцям за незалежність України. Тут названо Костирок – учасників визвольних змагань 1939–1954 років із Західної України, які за участь у боротьбі за волю були засуджені і відбували покарання у тюрмах та концтаборах.

Є тут рядки і з новітньої історії нашої країни. У другому тому книжки вміщено інформацію і портрет юного героя Андрія Костирки зі Львівщини, який загинув у АТО 17 липня 2014 р. під час обстрілу аеропорту Луганська. За мужність і героїзм під час захисту державного суверенітету і територіальної цілісності України він по-смертно нагороджений орденом «За мужність» III ступеня.

Краєзнавець з Алтаю Валерій Костирко ретельно дослідив етимологію прізвища однофамільців.

Книжка вийшла у світ у символічних обкладинках. Її перший том відкриває старовинна гравюра, на якій зображено трьох гравців у кості. І це не випадково. Адже одна із версій походження цього козацького прізвища та, що в далеку давнину костирниками називали тих, хто азартно грав у кості.

На першій обкладинці другого тому – костер, костирине – дрова, спеціально складені для вогнища.

На другій обкладинці обох томів – дводомна кропива (*Urtica dioica* L), яку в народі називають не лише жалючкою, а й кострика, костирко.

Яку з цих версій покладено в основу прізвища Костирко, можна посперечатися. Але немає жодного сумніву, що це прізвище наше, українське. Недарма ж автор книги у її назві поставив його саме на першому місці в українському правопису.

Волею долі вітри історії рознесли носіїв цього прізвища по всьому світу.

Іван КУЖІЛЬНИЙ,
член Національної спілки журналістів України

Ситий І. М. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI-XVIII століть. – Київ: Темпора, 2017. – 972 с.

Видавництво «Темпора» цьогоріч порадувало потужною джерелознавчою працею Ігоря Ситого «Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI-XVIII століть» (Київ, 2017. – 972 с., іл.). Завдяки якісним кольоровим ілюстраціям (понад 1000 зображень печаток, гербів!), глибокому науковому аналізу дослідника монографія стала по-справжньому вартісною не тільки у ціновому плані, а й на-самперед як студія, висоту значимості якої, схоже, навряд чи вдасться комусь подолати. Зрозуміло, в архівах, напевно, є ще багато не знайдених печаток. І вони у майбутньому ще стануть об'єктом вивчення істориків. Але, мабуть, усе це віднайдене дасть імпульс для написання лише невеликих досліджень, статей. Після монографії багатолітнього співробітника Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, кандидата історичних наук І. Ситого, напевне, важко буде подати узагальнюючу працю з якимись кардинальними відкриттями та новим поглядом на тему. Адже обсяг масиву документального матеріалу, розшуканого, опрацьованого чернігівським архівістом, археографом, і вражає, і дає методологію розпізнання кожного наступного віднайденого «печаткового» свідчення XVI-XVIII століть.

Зазначимо, що джерельну базу дослідження склали виявлені автором:

845 печаток (**1832** відбитки та штемпелі у колекціях Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського;

621 печатка у зібранні документів Державного архіву Чернігівської області;

17 печаток у Музеї історичних коштовностей України, Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику, Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), збірках приватних колекціонерів. Крім цього, у поле зору дослідника потрапили понад **600** печаток з архівних та музейних фондів України, Росії, Білорусі, Польщі, Швеції.

Така велика кількість розглянутих сфрагістичних пам'яток на сьогодні є поки що єдиною. При цьому дослідник, як мовиться, «помацав» кожен відбиток, зробив відповідні виміри, зафіксував усі дрібні деталі, розшифрував написи і вже на основі цієї конкретики робив певні висновки, узагальнення. Зауважимо, що багатьом сучасним дослідженням якраз і бракує останнього, адже часто стикаємося з бідністю фактажу, натомість маємо справу із багатослів'ям трактувань певних явищ, процесів. При вивченні життя України XVI-XVIII століть треба скрупульозніше вивчати невеличкі проміжки часу. Так, скажімо, в 1690-их роках майже щороку на з'їзди збиралися старшина, представники полків, міського самоврядування, щоб змінити чи поліпшити правила, закони життя Гетьманщини. А скільки маємо статей, книг про певні явища, тенденції, котрі, ніби розмножені під копірку, «мандрують» з одного століття в інше. Насправді це не так. Навіть у часи правління кожного окремого гетьмана у багатьох сферах життя були істотні відмінності. Радую, що І. Ситий, хоч і взявся за дослідження печаток трьох століть, усе ж за рахунок детального вивчення сфрагістичної практики кожного десятиліття, як на нашу думку, тонко підмітив ці відмінності, показав розвиток уживання козацької символіки.

Вивчення доби Гетьманщини ще триває. Ми маємо ще тільки «каркас» цієї історії. І тут важливі саме ось такі «вузькопрофільні» дослідження, які додають чимало нового у розумінні того, якими були побут, повсякденне життя старшини, козацтва Старої України.

Останнім часом з'явилися наукові праці про одяг козацької старшини (Є. Сла-

вутича, В. Зайченко), козацькі шаблі (Д. Тоїчка), гармати (О. Мальченка), прапори, клейноди (Ю. Савчука, О. Морозова) та ін.

Сфрагісти також були прикметним обов'язковим елементом становлення суспільного життя козацької держави. Проте все їх різноманіття залишається малодослідженим, а це заважає змалювати повноцінну картину громадсько-політичного життя Гетьманщини — однієї з історичних форм української державності. У дослідженні простежено історію сфрагістичних пам'яток Гетьманщини від державних до корпоративних та особистих, встановлено їхні загальні та відмінні риси, проведено аналіз основних суспільно-політичних закономірностей функціонування печаток Козацької доби та подано їхню характеристику як особливого різновиду пам'яток матеріальної культури.

Автор монографії, досліджуючи печатки доби Гетьманщини та пов'язані з ними емблеми, знаки й символи, зробив ґрунтовний аналіз сфрагістичного законодавства Гетьманщини, віднайшов цікаві матеріали про техніку виготовлення печаток із різних матеріалів. І. Ситий оприлюднив усю нині відому інформацію про печатки гетьманів та генеральної старшини. Цікава і його версія про те, що на печатці Івана Мазепи зображений сам гетьман (с. 149).

Вражає також зібраний автором фактаж про печатки полкової, сотенної старшини та особливо рядових козаків. Досить детально історик проаналізував великий масив сфрагістів міст, міських урядовців, цехів. Інтерес викликає і його класифікація печаток вищих церковних інституцій, духовних ієрархів, навчальних закладів тієї доби.

Територіальні межі праці визначаються традиційним для історіографії розумінням під Гетьманщиною території Лівобережної України. Для порівняння залучений також матеріал Правобережжя, Слобожанщини, Запорозжя та інших територій.

На нашу думку, монографія Ігоря Ситого «Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть» стала справжньою неординарною науковою подією в Україні. Подібного масштабу глибини дослідження поки що не оприлюднив і жоден чернігівський історик.

І. Ситий презентує свою книгу в Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського.

Результати дослідження упевнюють, що печатки Козацької доби — це багатогранне історичне джерело, котре має бути залучене до всебічного та глибокого вивчення Гетьманщини як у царині політики, так і суспільства, культури, історії окремих станів тощо. Оприлюднений І. Ситим багатий матеріал буде цінним і для розвитку таких суміжних історичних дисциплін, як генеалогія, геральдика, символіка, емблематика, палеографія, дипломатика.

Зазначимо, що ця дуже актуальна в історіографії України

робота схвалена до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Рецензентами праці виступили доктори історичних наук Андрій Гречило (Львів), Сергій Леп'явко (Чернігів), Юрій Мицик (Київ).

Монографія набула солідного презентаційного вигляду завдяки зусиллям головного редактора видання, директора видавництва «Темпора» Юлії Олійник, завдяки якій якісно опрацьований складний текст, а сотні відбитків печаток подано так, ніби маємо справу з оригіналами джерельних матеріалів.

Сергій ПАВЛЕНКО

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ДО 100-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

5 квітня 2017 року на базі Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського була проведена міжрегіональна науково-практична конференція «Українська революція 1917–1921 рр.: проблеми нового історичного бачення», присвячена 100-річчю української національної революції 1917–1921 рр.

Конференція організована Чернігівським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського спільно з Українським інститутом національної пам'яті на виконання Указу Президента України від 22.01.2016 № 17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1920 років», розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.10.2016 № 777-р «Про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1920 років та вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року», розпорядження голови Чернігівської обласної державної адміністрації від 14.02.2017 № 78 «Про відзначення в області 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років».

Вітання учасникам та гостям конференції виголосив голова оргкомітету В. М. Довбня, проректор ЧОІППО імені К. Д. Ушинського, доктор філософських наук, професор кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання. Він звернув увагу на те, що без героїчної боротьби українського народу 1917–1921 рр. було б неможливим проголошення державної незалежності в 1991 р.

У вступному слові А. А. Заліського, ректора ЧОІППО імені К. Д. Ушинського, кандидата філософських наук, професора кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання, головна увага була зосереджена на такому питанні: вплив революційних подій 1917–1921 рр. на державотворчі, громадсько-політичні, культурні процеси в українському суспільстві.

Історіографічні розвідки були представлені в доповідях представника Українського інституту національної пам'яті С. В. Бутка «Українська історіографія та українська державна політика пам'яті про українську революцію 1917–1921 років» та студентки філософського факультету КНУ ім. Т. Г. Шевченка І. Єрмоленко «Проблеми історіографії українського національно-визвольного руху 1917 – початку 1918 рр.».

«Сьогодні ми не стільки святкуємо, скільки аналізуємо помилки наших далеких попередників. Аналізуємо для того, щоб зараз уникнути подібного самим. Вивчити, засвоїти і не повторити – от що зараз головне. Медики дуже наполегливо радять холодний душ як дієвий профілактичний засіб. А для політиків вельми корисним є холодний душ історії», – такими словами зі звернення Президента України Петра Порошенка до українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років почав свій виступ кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін і методики їх викладання ЧОІППО імені К. Д. Ушинського М. М. Коропатник. Тема його виступу стосувалася основних дійових осіб революції, які представляли різні сили у подіях на політичній арені України.

Кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання ЧОІППО імені К. Д. Ушинського Г. В. Баран проаналізувала лексику поеми Павла Тичини «Золотий гомін», у якій письменник розкрив велич подій Української революції через символізм художніх образів.

Дослідження «Боротьба українців Кубані за рідномовне шкільництво в перші постреволуційні роки (1917–1921 рр.)» представив С. Б. Пономаревський, доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, професор, завідувач кафедри педагогіки, дошкільної та початкової освіти ЧОІППО імені К. Д. Ушинського.

Кандидат історичних наук, співробітник Українського інституту національної пам'яті С. В. Горобець запропонував увазі наукової громади доповідь «За що боролася Ройценська республіка? Новий погляд на «героїв» минулого».

Жваве обговорення викликала розвідка кандидата педагогічних наук, доцента, завідувача кафедри суспільних дисциплін і методики їх викладання ЧОІППО імені К. Д. Ушинського О. П. Мокрогуза. Доповідач розглянув маніпуляційні шляхи висвітлення в російських шкільних підручниках подій Української революції 1917–1921 рр.

У ході конференції обговорювалися й питання соціальної та культурно-освітньої політики українських урядів. Л. О. Нестеренко, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін і методики їх викладання ЧОІППО імені К. Д. Ушинського, відзначила, що навіть у скрутних умовах революції та воєнних дій українською громадськістю було проведено багато заходів щодо вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка в Україні. Вплив революційних подій на повсякденне життя населення українських губерній проаналізувала О. В. Оніщенко, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін і методики їх викладання ЧОІППО імені К. Д. Ушинського.

У виступі старшого викладача кафедри суспільних дисциплін і методики їх викладання ЧОІППО імені К. Д. Ушинського А. С. Клепак на основі матеріалів «Черниговской земской газеты» були розглянуті динамічні зміни в культурно-освітньому житті населення, які відбулися в часи Української Центральної Ради в Чернігівській губернії.

Регіональний вимір також було представлено в розвідках учителя історії Бахмацької ЗОШ І–ІІІ ст. № 1 Н. Сороки «Бахмач у роки революції 1917–1920 рр.» та вчителя історії Лосинівської ЗОШ І–ІІІ ст. Ніжинського району Н. Авраменко «Газета «Ніжинський вісник» про бій під Крутами».

Загалом для участі в конференції доповіді надіслали більше двадцяти вчителів, учнів, студентів, науковців не лише з Чернігова та Чернігівської області, але й з Києва, Сум, Миколаєва, що дозволило здійснити максимальний огляд і плідне обговорення основних напрямків роботи конференції: 1) Передумови та основні етапи Української революції 1917–1921 рр; 2) Вплив революційних подій 1917–1921 рр. на державотворчі, громадсько-політичні, культурні процеси в українському суспільстві; 3) Видатні постаті Української революції – творці національної державності; 4) Незалежна Україна як правонаступниця УНР; 5) Українська революція в освітньому та краєзнавчому дискурсі.

Змістовним виявився виступ голови оргкомітету В. М. Довбні під час підбиття підсумків конференції, в якому він ще раз наголосив на актуальності та важливості для сьогодення дослідження теми Української революції 1917–1921 рр. саме з точки зору нового історичного бачення.

Загалом захід пройшов на високому науково-теоретичному рівні. Організатори планують розмістити на сайті ЧОІППО імені К. Д. Ушинського електронний збірник матеріалів. Також є попередня домовленість про публікацію статей чернігівських науковців та освітян в одному з фахових українських видань для вчителів суспільних дисциплін.

Аліна КЛЕПАК

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 22.06.2017. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 11,12. Обл.-вид. арк. 14,46. Тираж 300 прим. Зам. ____.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664